АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

1-2

2000

Списанието обнародва статии и научни съобщения за най-новите археологически паметници от разкопки и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековната археология, нумизматиката, сфрагистиката, епиграфиката, антропологията. Помества отзиви и рецензии за изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги. Материалите се придружават от много илюстрации и са снабдени с резюмета на френски език.

This journal publishes articles and reports on the most recent archeological discoveries and discussion texts in prehistory, the arhcheology of Antiquity and the Middle Ages, numismatics, sphragistics, epigraphy, and anthropology, as well as reviews and commentary on exhibitions, museums, and new books. All materials are supplemented by illustrations and summaries in French.

На корицата:

Фрагмент от консервираната тъкан от митрополитската гробница в църквата „Св.Йоан Продром" в Кърджали.

Sur la couverture:

Fragment du tissu conservé de tombeau d'archevêque dans l'eglise „St. Jean Prodrome" à Kardjali.

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките.

A.W. Uzapl. G. 41(2000), Nr: 1/2.

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

АРХЕОЛОГИЯ ISSN 0324-1203

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

Год. XLI
1-2
2000

02 PAZ. 2002

Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XII век

Мария Манолова

От началото на VIII в. в занаятчийските квартали на Константинопол започва да се произвежда един нов вид художествена керамика, на която е отредено да премине през повече от пет века на непрекъснато развитие, да достигне до най-отдалечените територии на Византийската империя и да придобие значението на емблематичен носител на византийската естетика в приложното изкуство.

Византийската белоглинена глазирана керамика се появява в Константинопол през VIII в. Интензивното ѝ разпространение обаче се свързва с периода IX-XII в., когато тя се открива във всички големи градски центрове на Византийската империя, в земите на днешна Южна Русия, България, Сърбия и Румъния. Разнообразните ѝ форми и съчетаването на оригинални техники за украса – глазиране, щамповане, врязване, рисуване с ангоби и глазури я поставят в центъра на научните интереси на изследователите на византийската материална култура още от началото на века[1]. Въз основа на керамичните комплекси от Коринт[2], Константинопол[3] и Северното причерноморие[4] е изяснена технологията на производство, типологията и датировката на различните групи. Лабораторните анализи категорично доказват константинополския ѝ произход[5], като проблемна остава само една група с украса от глазурна рисунка на фон от разредена червена ангоба, разпространена предимно в Южна Русия и България.

В българската археологическа наука проблемът за разпространението на византийската белоглинена керамика остава дълго време само частично засегнат. Обръща му се внимание дотолкова, доколкото той касае развитието на преславската рисувана керамика. До този момент тя не е била предмет на специално изследване. Изключение в това отношение е публикацията на несебърската колекция от белоглинени съдове, в която авторката ги класифицира и датира въз основа на предложените схеми от Д. Талбот-Райс и А. Якобсон[6]. Отделни находки са обнародвани от Плиска[7], Велики Преслав[8], средновековните селища при с. Дядово[9], Сливенска област, с. Искрица[10] и с. Знаменосец[11], Старозагорска, Поморие[12], Созопол[13] и крепостта Скала[14] при село Кладенци, Тервелско. По-голямата част от материала, съхраняван в музеите в страната, остава непубликувана.

Цел на настоящата статия е да се направи обобщен анализ на византийската белоглинена глазирана керамика от територията на днешна България въз основа на публикувани и непубликувани находки[15]. Всички те ще бъдат въведени в обща класификационна схема, която позволява разграничаването на отделни хронологически серии. Ще се опитам да проследя териториалното разпределение на вноса и възможните пътища за разпространение във вътрешността на страната. Предложената класификация следва разработените схеми на Чарлз Морган[16], Т. Макарова[17] и А. Якобсон[18]. Основни критерии при тях са способите за

431267 III 2000
Bibl. UAM
Wo2

украса и технологическите характеристики – цвят на глината, чистота на тестото и степен на опалване. Голямото количество находки, както и това, че значителна част от тях все още не са публикувани, налага определените от нас девет класификационни групи и различните подгрупи да бъдат описвани и илюстрирани само с отделни екземпляри.

1. Най-ранните находки от българските земи принадлежат към групата на византийската белоглинена керамика с врязана украса. Основната част от тях са открити в Несебър[19] и само отделни фрагменти произхождат от Плиска[20], Преслав[21], Созопол[22], село Искрица и Силистра. Материалите от последните две находища не са публикувани. Изработвани са от бяла или бледорозова глина с примеси на слюда или ситен пясък. Характерна особеност при някои съдове е наличието на подглазурна ангоба, която придава по-силен контраст на врязването. Цветовете на глазурите варират от светложълто до тъмнозелено и светлокафяво. В тях често се прибавят допълнително медни и железни окиси, които образуват произволни петна, несъобразени с линията на врязването. Съдовете са предимно разлати блюда с широка периферия, върху която е врязана линеарната украса, или блюда с удебелени устийни ръбове, по които се нанасят ноктовидни орнаменти, малки вдлъбнатини и линийки. Врязаната декорация е семпла – вълнообразни и начупени линии, „рибена кост", мрежест орнамент, следи от нокът по устийния ръб или непосредствено под него (обр. 1). Растителните мотиви са значително по-малобройни и в повечето случаи схематични. Изключително редки са сюжетните изображения[23].

Сред белоглинената керамика с врязана украса се открояват две хронологически серии, различаващи се по технологически признаци. Първата, идентифицирана в Константинопол в стратиграфски слоеве от VIII в. до началото на IX в., се характеризира с песъчливо тесто, жълтеникаво-сив или розовеещ цвят на глината и подглазурно ангобно покритие[24]. Врязванията са плитки и фини, а глазурите – жълтеникаво-кафяви или зеленикави. Към тази хронологическа серия следва да се отнесат само два фрагмента от Несебър[25].

По-късната група, към която принадлежат останалите фрагменти от България, се датира в IX-X в. по аналогии с находки от Константинопол[26], Коринт[27], Херсон[28], Диногеция[29], Нуфъру[30] и Пъкюл луй Соаре[31]. Тя се отличава с по-груби и по-дълбоки врязвания,

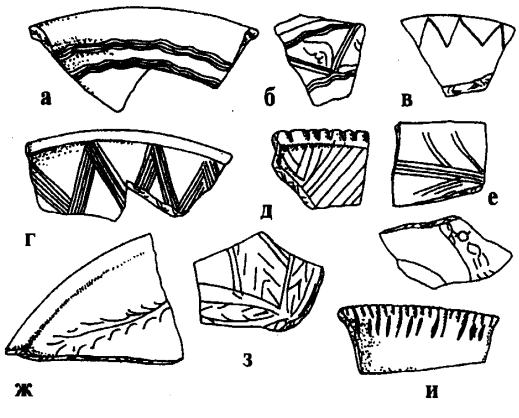

Обр. 1 – Белоглинена керамика с врязана украса от Несебър
Fig. 1. Céramique à décor gravé de Nesebăr

ангобно покритие липсва или се открива само при единични образци, а глазурите добиват по-тъмни нюанси.

2. Следващата група от разглежданата керамика е тази с щампована украса. Тя се отличава с разнообразни форми и декорация. Като луксозен внос се открива в Несебър[32], Плиска[33], Преслав[34], Скала[35] и Силистра[36]. Подобно на керамиката с врязана украса, най-интензивно е разпространението ѝ в Несебър. Съдовете са изработвани от бяла или бледорозова глина с примеси на слюда или кварц, като в тестото често се образуват вътрешни слоеве. Тази особеност прави чирепа неустойчив и налага да се изработва с по-голяма дебелина. Глазурите са плътни, със светложълт, жълтокафяв, маслено-зелен или зеленокафяв цвят. Много рядко се наблюдават оранжеви глазури. С цел засилване на колорита в глечта се прибавят допълнително железни или медни окиси. Украсата е нанасяна чрез щамповане. Тя заема предимно центъра на дъната и порядко стените. Изображенията могат да се подразделят на четири групи: А-розети, кръстове, геометрични мотиви; Б-птици; В-грифони и други животни; Г-човешки изображения.

А. Розети, кръстове и геометрични орнаменти са най-разпространените щамповани мотиви в колекциите на Несебър[37], Плиска[38] и Силистра[39] (обр. 2/а-г). Разполагат се предимно в центъра на дъната в медальон или без орнаментална рамка. При последните щампите са плитки и доста небрежни, което дава основание на някои автори да приемат подоб-

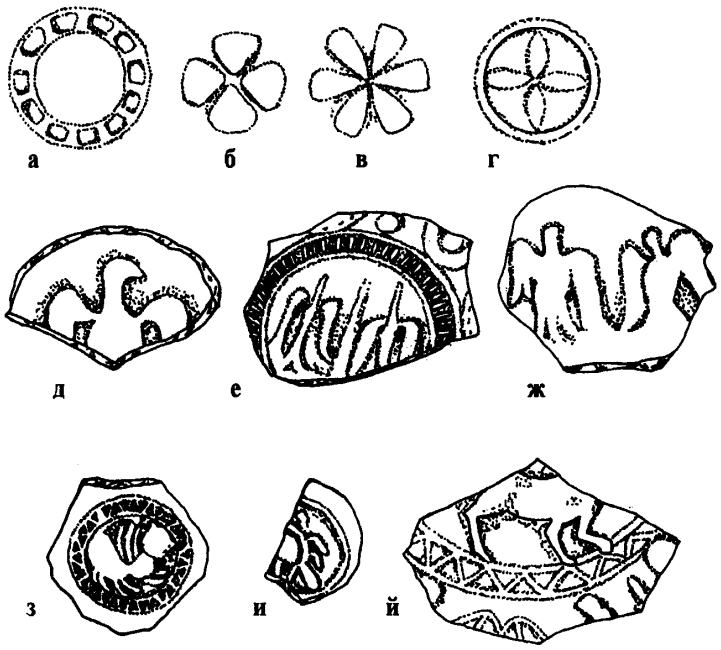

Обр. 2 – Белоглинена керамика с щампована украса: а, б – Силистра; в-з, й – Несебър; и – Скала

Fig. 2. Céramique à décor estampé: Fig. 2 a, b – de Silistra; Fig. 2 /c-h, j – de Nesebăr; Fig. 2 i – de Skala

ни релефи за търговски марки на отделни керамични ателиета[40]. Друга част от щампованите мотиви са с по-прецизно техническо изпълнение. Освен при дъната те се поставят и върху стените на блюда, групирани в сложни композиции около централен медальон. По аналогии с находки от Константинопол[41], Коринт[42], Херсон[43] и Нуфъру[44], както и по стратиграфски данни, керамиката с щамповани кръстове, розети и геометрични мотиви от България се датира в IX-X в.

Б. Щампованите птици върху блюда, открити в Плиска[45], Преслав[46] и Несебър[47], са многобройни, но еднородни по характер (обр. 2/д-ж). Доминира изображението на орел, представен фронтално с разперени криле. В някои случаи около централен медальон се образува композиция от геометрични мотиви и по-малки медальони, запълнени с розети или птици. Близките паралели, които българските находки намират сред материалите от Константинопол[48], Коринт[49], Херсон[50] и Нуфъру[51], недвусмислено доказват, че всички те принадлежат към един сравнително хомогенен комплекс, който се разпространява синхронно в и извън границите на Империята. Пълната идентичност на някои дъна от Константинопол, Несебър и Херсон потвърждава общия им произход и единната дата на разпространение, установена по стратиграфски данни от Константинопол и Коринт във втората половина на IX и X в.

В. Към същия период се отнасят и белоглинените блюда с щамповани изображения на грифони и други животни от Несебър[52], Преслав[53] и Скала[54] (обр. 2/з-й). В стила на моделите се демонстрира явна прилика с находки от Константинопол[55], Коринт[56], Херсон[57] и Нуфъру[58], което дава основание да се твърди, че тази група се разпространява на широка територия през IX и X в.

Г. Щампованите човешки изображения се откриват в българските земи само в единични екземпляри. Към трите фрагмента, публикувани от Несебър[59], трябва да добавим още едно дъно с изображение на конник, открито там при по-късни проучвания. Най-близки паралели за българските изображения предлагат находките от Херсон[60], регистрирани в слоеве от края на IX и X в.

От казаното по-горе следва да се заключи, че белоглинената керамика с релефна украса от България покрива целия регистър от щампована орнаментика, известна от проучванията в големите византийски градски центрове. Тя започва да се внася в българските земи след средата на IX в. и се разпространява до края на X в.

3. Към ранния константинополски внос в България от IX-X в. се отнася белоглинената керамика с подглазурна украса от гъсти цветни ангоби. Групата е представена чрез малко на брой фрагменти от разлати блюда в колекциите на Несебър[61], Силистра[62] и Хасково[63] (обр. 3). Съдовете имат състав на глината и характер на чирепа, идентични с тези на щампованата керамика. Употребяваните ангоби са с червен, кафяв или бял цвят и са били поставяни на плътен слой преди полагането на глазурата. В повечето случаи украсата от цветна ангоба се съчетава с врязани или щамповани мотиви, което дава основание на Чарлз Морган да свърже произхода на групата с щампована керамика[64]. При такива ек-

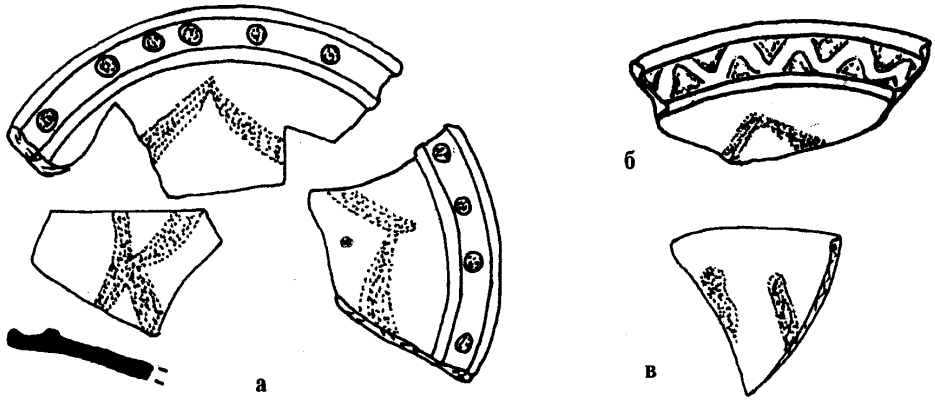

Обр. 3 – белоглинена керамика с украса от червена ангоба. а – Минерални бани; б, в – Несебър
Fig. 3 Céramique décorée d'engobe rouge: Fig. 3/a de Mineralni bani; Fig. 3/b,c de Nesebăr

земпляри ангобните петна са безразборно поставени и имат характер по-скоро на допълнителен декоративен акцент. Когато ангобата се употребява самостоятелно, тя придобива характер на орнамент. Датирането на съдовете с подглазурна украса от цветни ангоби би следвало да се обвърже с близки по технологични и стилистични характеристики находки от IX-X в., открити в Константинопол[65], Коринт[66] и Херсон[67].

4. Белоглинената керамика без допълнителна подглазурна украса е с най-широко разпространение в териториален и хронологически аспект. В българските земи тя навлиза като масов внос през периода IX-XII в. и съставлява повече от половината от всички известни досега находки на белоглинени съдове. Поради дългия период на непрекъснато производство тази керамика няма константни технологически параметри. Една част от нея носи белезите на тестото, характерно за групата с врязана и щампована украса, а друга се сближава с качествата на рисуваната керамика. Украсата е глазурно покритие, което обикновено обхваща само вътрешната повърхност на купи и блюда. По правило тя се нанася направо върху стените и само в изключителни случаи, когато чирепа е с розов цвят, се използва ангоба. Глазурите са оловни и употребявани без смесители, придават еднотонен гланц. В зависимост от процента на прибавените железни или медни окиси цветовете им варират от бледожълто до жълтокафяво и от светлозелено до маслено-зелено. Търсене на декоративен ефект е глазирането в различни нюанси на вътрешната и външната повърхност. Липсата на пищна декорация се компенсира от разнообразните форми на съдовете – плитки блюда на високо конусовидно столче, купи с полусферична форма на високо пръстеновидно столче, малки канички с една дръжка и приземисто тяло, чаши с една или две дръжки, капаци и свещници. (обр. 4).

Съпоставянето на стратиграфските данни и проследяването на аналогиите във форми и технологически белези дава възможност да се отличат няколко хронологически серии сред вноса на белоглинена керамика без подглазурна украса в средновековна България. Една от най-ранните находки е дълбоко блюдо от крепостта Дебелт, открито в междинната кула на крепостната стена в ниво на опожаряване от началото на IX в.[68] (обр. 4/е). От същия период датират четири канички, открити в средновековната крепост при гр. Средец в комплекс с монети на императорите Никифор I Геник (802-811) и Василий I (867-886)[69](обр. 4/а-г). Аналогични по форма, украса и технология на изработване са каничките от Силистра[70], Несебър[71] и от некропола при село Топола, Добричка област, където съдът е открит в гроб с трупоизгаряне и би могъл да бъде и с по-ранна дата[72]. Всички те намират близки паралели в комплексите на Коринт[73], Константинопол[74] и Баклинското градище[75]. Ранен византийски внос в Силистра е тънкостенна чаша, покрита с маслено-зелена глазура, която произхожда от пласт под жилищно ниво от края на IX в.[76]. Друга чаша, намерена в Стара Загора, е напълно идентична със силистренската и би трябвало да се обвърже с нейната датировка – края на IX в. (обр. 4/л). След началото на X в. внос на византийска белоглинена керамика без подглазурна украса е регистриран във Варна. Това са дълбоки купи с полусферична форма и сравнително големи

чаши с две дръжки и конусовидно тяло, които намират близки паралели сред находки от Константинопол, датирани там по стратиграфски данни в X в[77].

През XI и XII в., интензитетът на вноса на белоглинена керамика в българските земи осезаемо се усилва. През този период доминираща форма е полусферичната купа на високо пръстеновидно или конусовидно столче (обр. 4/з-й). Малките канички и чашите, чиито форми са обогатени с пластична декорация (обр. 4/к, м), са значително по-малко в сравнение с по-ранния етап на разпространение. Многобройните находки от Силистра се откриват в нива с монети от края на X в. до третата четвърт на XI в[78]. Вероятно от същия период е една сравнително голяма кана от Преслав, глазирана в зелено (обр. 4/д). Фрагментите от разлати блюда, открити в манастирския комплекс в кв. Веселчани, гр. Кърджали се датират в XI в[79]. Към XI и XII в. се отнасят целите и фрагментирани съдове от находищата в Югоизточна България – при с. Искрица[80], с. Знаменосец[81], с. Дядово[82], крепостта Маркели при гр. Карнобат[83] и гр. Сливен[84]. С по-късна дата – края на XII – началото на XIII в. – са дъна от съдове, вторично използвани като триноги в пещи за сграфито-керамика в Созопол от XIII–XIV в.[85].

5. Полихромната белоглинена керамика отразява едно от най-високите достижения на византийското приложно изкуство. Прецизната изработка и богатият колорит придават подчертано луксозен характер на съдовете, които явно са били достъпни за ограничени кръгове от средновековното общество. Това обяснява твърде слабото им разпространение в българските земи през периода IX-

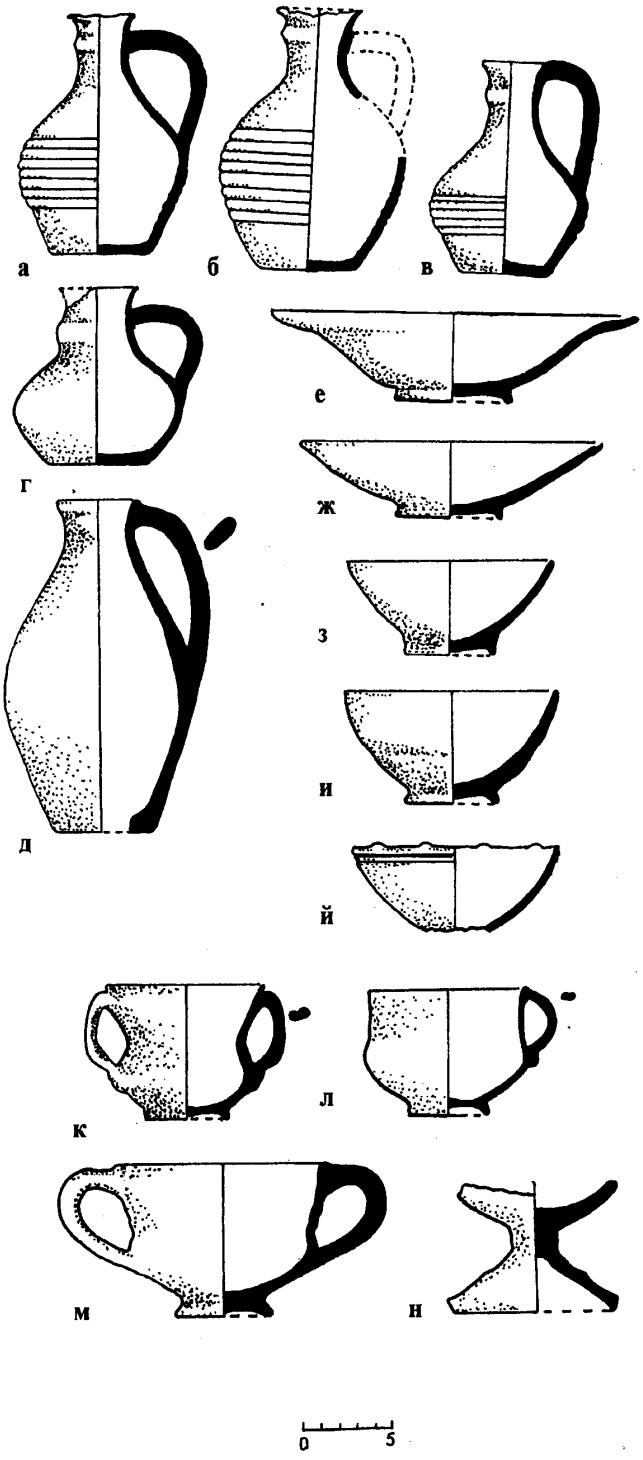

Обр. 4 – белоглинена керамика без подглазурна украса. а-г – крепостта при гр. Средец; д – Преслав; е – Дебелт ж – Кърджали; з – Созопол; и, к – Балчик; й – Искрица; л – Стара Загора; м – Несебър.

Fig. 4. Céramique à glaçure non décorée: Fig. 4/a-d de la forteresse près de Sredec; Fig. 4/e de Preslav; Fig. 4/f de Debelt; Fig. 4/g de Kărdžali; Fig. 4/hde Sozopol; Fig. 4/i, k de Balčik; Fig. 4/j d'Iskrica; Fig. 4/l de Stara Zagora; Fig. 4/m, n de Nesebăr;

Обр. 5 – Белоглинена керамика с полихромна рисунка. а – Созопол; б, в – Несебър
Fig. 5. Céramique polychrome: Fig. 5/a de Sozopol; Fig. 5/b,c de Nesebăr

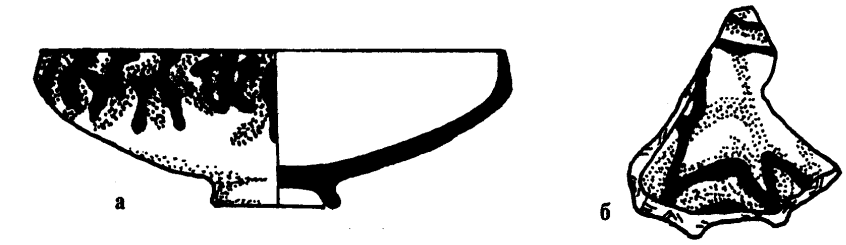

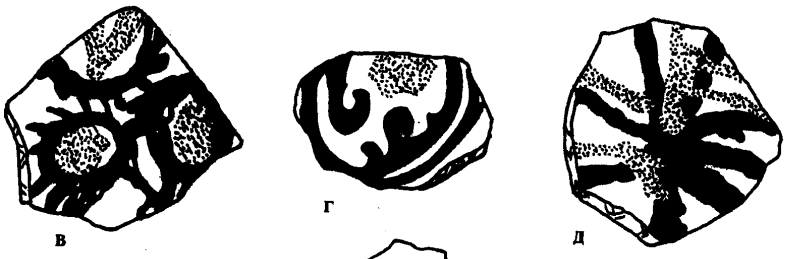

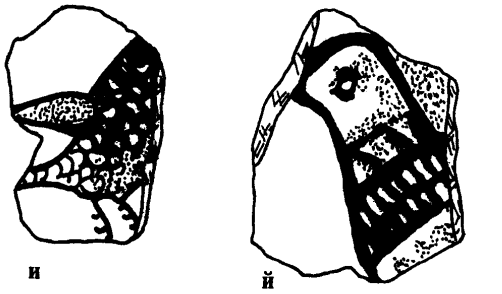

Обр. 6 – Белоглинена керамика с двуцветна рисунка: а – Маркели; б, и – Силистра; в, г – Варна; д, ж, з – Созопол; е – Преслав; й – Несебър.

Fig. 6. Céramique bichrome: Fig. 6/a de Markeli; Fig. 6/b, i de Silistra; Fig. 6/c,d de Varna; Fig. 6/e, g, h de Sozopol; Fig. 6/f de Preslav; Fig. 6/j de Nesebăr;

XI в., сведено до единични екземпляри от Несебър[86], Созопол[87], Силистра[88], Плиска[89], Варна[90] и Сливен[91]. Фактор, възпрепятстващ масовия внос на полихромни блюда и чаши, особено в ранния етап от тяхното развитие през IX-X в., е наличието на местно производство на преславска рисувана керамика, която не отстъпва по художествени качества и изпълнение на продукцията от константинополските ателиета, въпреки че се е произвеждала главно за нуждите на българската столица. Декорацията е умело нанесена рисунка, покрита с фин слой безцветна прозрачна глазура (обр. 5). Според стиловите особености на украсата изследователите обособяват четири подгрупи[92], три от които са представени сред българските колекции.

Към първата подгрупа се отнасят четири съда от Несебър[93], две дъна от Созопол[94] (обр. 5/а) и единични фрагменти от Варна[95] и Силистра[96]. Украсата им се състои от стилизирани растителни и геометрични орнаменти в наситени тонове на червено, синьо, кафяво, черно и зелено. Основна форма е малка чашка с една или две дръжки. Пищната рисунка обхваща външната повърхност, докато вътрешната е украсена само с кръст в тъмно кафяво или черно. Появата на кръст с пресечени рамене върху повечето дъна на чаши може да се свърже с определени техни литургични функции. Подобни образци са открити в Атина[97], Коринт[98], Диогеция[99], Херсон[100], Константинопол[101] и Южна Русия[102] в нива от IX до XI в. Тъй като за българските находки липсват конкретни стратиграфски данни, следва и те да се отнесат към същия период – IX-XI в.

Втората подгрупа, датирана в Коринт в XI в.[103], се характеризира с използване на плътни цветове – жълто, зелено контурирани с кафяво. Геометричните и растителните мотиви се заменят от изображения на птици или животни, обикновено представени в медальон, заемащ дъното на съда. Само един фрагмент от Силистра с изображение на хищник се отнася към тази подгрупа.

При третата подгрупа, палитрата е ограничена до контрастната комбинация от синьо, бяло и черно. Изображенията са представени от геометрични и растителни мотиви, вълнисти линии, силно стилизирано куфическо писмо. Два такива фрагмента от Несебър[104] (обр. 5/б, в), намират паралели сред находки от Константинопол[105], Коринт[106], Тмутаракан и Керч[107], където се датират в XII и XIII в.

6. Белоглинената керамика с двуцветна подглазурна украса се появява през последните десетилетия на X в. и масово залива византийския пазар през XI и XII в. На територията на България тя се открива в значителни количества, като превес имат градските центрове от черноморския район и селищата на юг от Хемус – Силистра[108], Преслав[109], Варна[110], Несебър[111], Созопол[112], Маркели[113], Искрица[114] и Сливен[115]. Съдовете са изработвани от бяла или бледорозова глина със значителни примеси, подобно на щампованата керамика. Глазурното покритие е сходно с това на полихромната група. То е безцветно или с оттенъци на бледожълто или светлозелено и нанесено на тънък слой, обхваща предимно украсените части на съда. Преобладават блюдата на високо пръстеновидно или конусовидно кухо столче (обр. 6/а). Срещат се масивни купи с дебел чиреп и плътно столче. Много помалко са чашите. Сравнена с полихромната керамика, украсата е силно опростена и небрежна. Нанасяна е с дебела четка с разредени оцветители, при които контурите се размиват. Колоритът се свежда до две комбинации: зелено и кафяво или много по-рядко кобалтово синьо и кафяво. Според способите на украса се обособяват две подгрупи, съответстващи на два последователни производствени етапа.

Началният период в развитието на декорацията се свързва със съдовете, при които украсата е от безразборни преливащи се зелени и кафяви петна (обр. 6/а, б, д, з). Синхронни с тях са блюдата с опростени растителни и геометрични мотиви без прецизен контур (обр. 6/в, г, е, ж). Сред колекциите от Созопол[116], Варна[117], Силистра[118], Несебър[119], Искрица[120] и Сливен[121] могат да се видят небрежни рисунки на пресичащи се линии, спирали, концентрични кръгове, кръстове, розети и листа. Стилът на изображенията не се различава съществено от публикуваните находки от Константинопол[122], Коринт[123], Херсонес[124] и Нуфъру[125]. Датировката им обаче остава спорна. Според някои автори, долната граница на разпространението им трябва да се фиксира в последната четвърт на X в.[126]. Другата, застъпена в литературата теза определя като начална дата на разпространение втората половина на XI в., а интензивното използване през XII в.[127]. Според археологическите проучвания в Силистра белоглинената керамика с двуцветна подглазурна украса се открива в слоеве от XI в[128]. В Созопол и Искрица се регистрира в по-късни комплекси – от края на XI и XII в.

Втората фаза в развитието на двуцветната декорация се бележи от появата на сюжет-

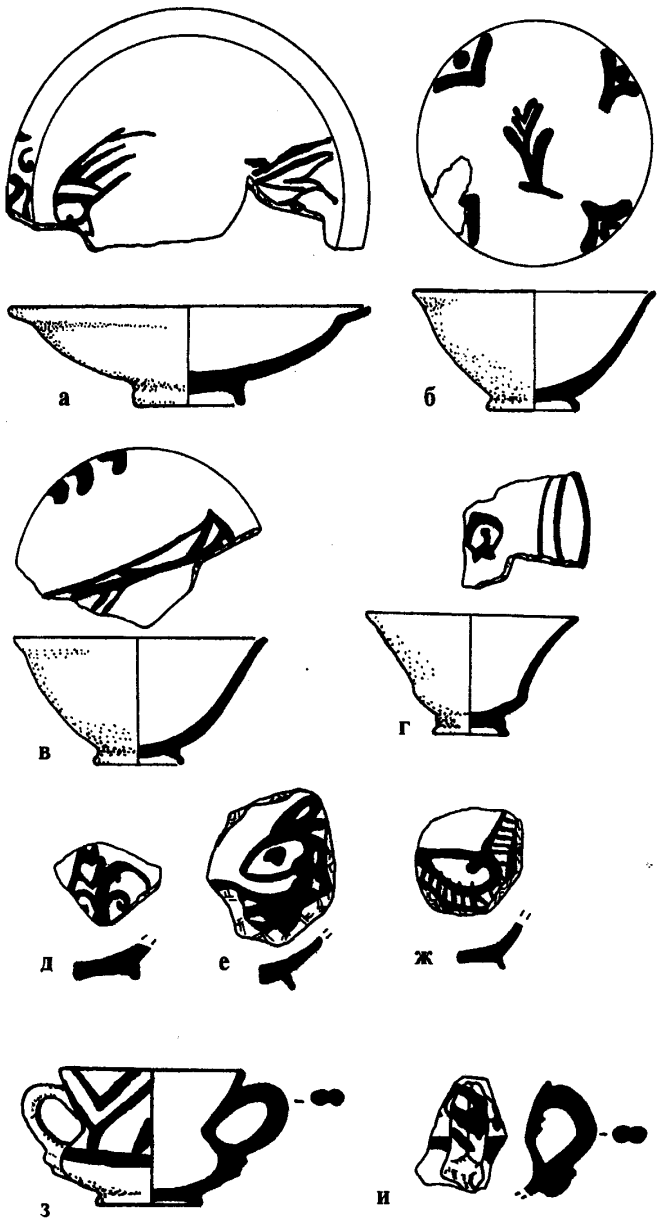

Обр. 7 – Белоглинена керамика с едноцветна рисунка.
а-в, й – Балчик;
г – Сливен; д-ж – Созопол; з – Несебър;
и – Силистра.

Fig. 7. Céramique monochrome:
Fig 7/a-c, j – de Balčik;
Fig 7/d – de Sliven;
Fig 7/e – g de Sozopol;
Fig 7/h – de Nesebăr;
Fig 7/i – de Silistra;

ни контурни рисунки – предимно на птици и други животни (обр. 6/и, й). Малкото известни ни от Созопол[129], Варна[130], Несебър[131] и Силистра[132] образци, представят изображения на птици, с близки паралели в Херсон[133] и Константинопол[134], където се датират в края на XI и XII в.

7. Белоглинените съдове с монохромна рисувана украса не се обособяват от авторите на основните класификационни схеми на византийската керамика като отделна група. Факт е обаче съществуването им в археологически комплекси от XI и XII в. в Коринт[135], Константинопол[136] и Тмутаракан[137]. В България те се намират в значителни количества, поради което ще бъдат разгледани самостоятелно. Известните ни находки са от средновековните селища при Силистра[138], Балчик, Варна[139], Несебър[140], Поморие[141], Созопол[142], Дебелт[143], Бургаска област, Сливен[144] и село Знаменосец[145]. Изработвани са от бяла или бледорозова глина с примеси на слюда или ситен пясък. Украсата е монохромна рисунка в зелено, кафяво или синьо, а глазурата – безцветна, бледозелена или бледожълта. Съдовете са предимно купи на високи конусовидни столчета с полусферично тяло и изправен или извит навън устиен ръб (обр. 7/б, в), разлати блюда на високо цилиндрично столче с широки периферии (обр. 7/а) или малки купички на ниско столче с биконично тяло (обр. 7/г). Чашите са еднотипни по форма и украса. Те са на ниско столче със сферична долна част на тялото и конична или цилиндрична горна част и с две двойни дръжки, завършващи с пластични издатъци (обр. 7/з, и). Украсата от кафяви черти обхваща външната им повърхност. Пълното сходство на такива съдове от Силистра, Несебър и Варна доказва единния им произход. Изключение от този модел на оформяне на тялото и декорацията е една дълбока конусовид-

на чаша от Балчик, чиято украса заема вътрешната повърхност (обр. 7/й). По-голямата част от рисунките върху блюдата са нанесени небрежно и представляват геометрични и растителни мотиви – концентрични кръгове, спирали, защриховани или вписани триъгълници, произволни линии, плетеници, стилизирани дървета, розети (обр. 7/б-д). Много по-малко са изображенията на птици (обр. 7/а, ж) и други животни (обр. 7/е). Според стратиграфските данни от Силистра, Созопол, Знаменосец и Сливен, керамиката с монохромна подглазурна украса следва да се датира в XI-XII в.

8. Белоглинената керамика с напръскана подглазурна украса получава наименованието си от специфичния метод за декорация чрез пръски зелен, червен или виолетово-кафяв пигмент, върху който се полага тънък слой безцветна глазура (обр. 8). На територията на България фрагменти от такива съдове се откриват сред непубликуваните колекции на Силистра, Варна и Балчик, в средновековни обекти при Несебър[146], Созопол[147], Маркели[148] и Искрица[149]. Технологическите им характеристики се сближават с тези на полихромната керамика. Изработвани са от много добре пречистена бяла глина. Отличават се с умела изработка и тънък здрав черeп. Поради силната фрагментираност на материала, не е възможно категорично да се установят формите на съдовете. Може да се отбележи, че са представени разлати блюда на конусовидно столче (обр. 8/а), малки купички с полусферична форма и сферични или конусовидни чашки. Находките от България са сходни с такива от Константинопол[150], Коринт[151], Саркел[152] и Нуфъру[153] и могат да се обвържат с тяхната датировка – XI-XII в.

9. Последна ще бъде разгледана една специфична група белоглинена керамика, чийто произход все още остава спорен. Тя се отличава с глазурна рисунка в зелено на фон от червена ангоба. Ангобата е силно разредена и има вид на малки мехурчета. Върху декори-

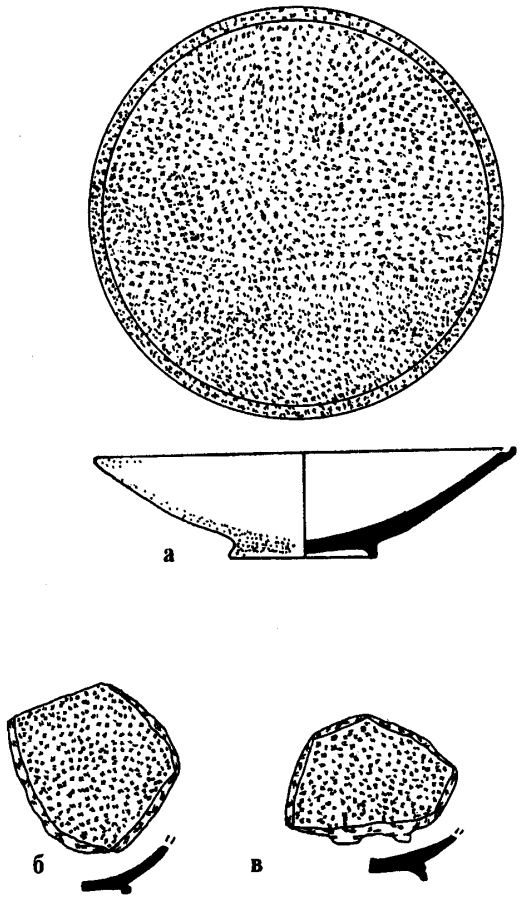

Обр. 8 – Белоглинена керамика с напръскана украса. а – Балчик; б – Силистра; в – Созопол

Fig. 8 Céramique tachetée: Fig. 8/a de Balčik; Fig 8/b de Silistra; Fig. 8/c de Sozopol

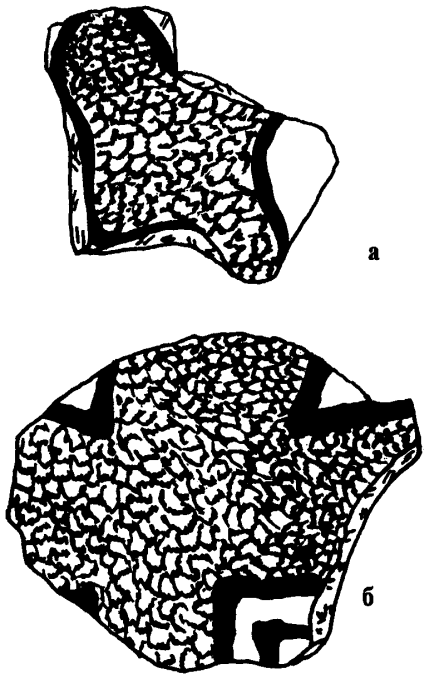

Обр. 9 – Белоглинена керамика с украса от рисунка в зелено на фон от разредена червена ангоба. а – Маркели; б – Дядово.

Fig. 9. Céramique à décor vert sur fond d'engobe rouge délayé: Fig. 9/a de Markeli; Fig. 9/b de Djadovo

раната вътрешна повърхност се полага фин слой бледожълта глазура, докато външната страна се глазира в тревисто зелено (обр. 9). Сред колекциите от България тя е представена с малко на брой фрагменти от Варна[154], Несебър[155], Маркели[156] и Дядово[157]. Единични находки са публикувани от Константинопол[158], Нуфъру[159], Диогеция[160], Тмутаракан и Саркел[161], където са регистрирани в слоеве от XI и XII в. Явно е, че към същото време се отнасят и българските екземпляри. Дали те обаче са константинополски внос, все още не може да се твърди. Направеният спектографски анализ на фрагменти от Тмутаракан показва, че съставът на глината и структурата на тестото съществено се отличават от стандартните характеристики на константинополското производство. Глазурите обаче са типично византийски[162]. Според единствената изказана досега хипотеза на Т. Макарова Трапезунд е центърът за производство на съдовете от тази група[163].

Направеният анализ на византийска белоглинена керамика от българските земи, който не претендира за изчерпателност, представя следната картина на разпространението ѝ (табл. 1). Ранни находки от VIII в. на съдове с врязана украса са регистрирани единствено в Несебър. До средата на IX в. византийският внос е твърде ограничен. Само единични екземпляри от групата на глазираната недекорирана керамика от средновековните обекти при с. Дебелт, гр. Средец, гр. Силистра, гр. Стара Загора и некропола в с. Топола могат да се отнесат към този период. След средата на IX и през X в., с появата на съдовете с щампована, врязана и рисувана с ангоби и глазури украса, импортът става значително по-интензивен, а ареалът на разпространение се разширява и включва селищата при гр. Созопол, Плиска, Преслав и крепостта Скала. През този период Несебър е градът с най-голям внос на белоглинена керамика. Тук естествено възниква въпросът дали Несебър играе ролята на транзитен търговски център при разпространението ѝ към вътрешността на страната. Ако се възприеме подобна теза, трябва да се отбележи, че това се е осъществявало най-вероятно чрез посредничеството на Анхиало. Основание за подобна теза ни дава фактът, че градът е пресечна точка на пет основни търговски пътя, познати още от

КЛАСИФИКАЦИОННИ ГРУПИ

находища	1		2	3	4					5		6		7	8	9
	VIIIв.	IX-Хв.	IX-Хв.	IX-Хв.	IX в.	Хв.	кр. X-XIв.	XI-XIIв.	кр. XII-XIIIв.	IXв. XI в.	XII-XIIIв.	XI в.	кр. XI XIIв.	XIв. XII в.	XIв. XIIв.	XIв. XII в.
Балчик														+	+	
Топола					+											
Варна						+		+		+			+	+	+	+
Несебър	+	+	+	+						+	+		+	+	+	+
Поморие														+		
Созопол		+							+	+			+	+	+	
Силистра		+	+	+	+		+	+		+		+	+	+	+	
Скала			+				+									
Плиска		+	+													
Преслав		+	+				+						+			
Карнобат								+					+		+	+
Дебелт					+									+		
Средец					+											
Сливен								+					+	+		
Дядово								+								+
Искрица		+						+					+		+	
Знаменосец								+								
Ст. Загора					+									+		
Хасково				+												

Табл. 1. Разпространение на византийската белоглинена керамика по групи и находки.
Table 1. Diffusion de la céramique d' argile blanc par grouppes et par trouvailles.

II-IV в.[164], които продължават активно да се използват до XIII-XIV в.[165]. Това са: морският от Анхиало за делтата на Дунав; Анхиало-Хемус-Марцианопол-Дурусторум; Анхиало-Aquae Callidae-Кабиле-Берое-Филипопол; Анхиало-Деултум-Хадрианопол; Анхиало-Аполония-Византион. В подкрепа на това предположение са сведенията за наличието на голямо количество белоглинени съдове, открити при археологически проучвания в Поморие[166]. В такъв случай находките от крепостта Маркели, Плиска, Преслав, Скала и Силистра маркират търговския път от Анхиало, през Ришкия проход към Дурусторум. Белоглината керамика от селищата при с. Дебелт, гр. Средец и Минерални Бани попада там по трасето Анхиало-Деултум-Хадрианопол. Подобна е ситуацията с керамиката от Созопол, откъдето преминава крайморският път от Анхиало за Константинопол. До Сливен и Стара Загора вносът е достигал посредством пътя Анхиало-Aquae Calidi-Кабиле-Берое-Филипопол. Относно импорта в Силистра би могла да се допусне и друга възможност. Поради голямото сухопътно разстояние по трасето Анхиало-Дурусторум, логично е да се предположи, че той е доставян до пристанището на града през делтата на Дунав директно от Константинопол или с посредничеството на Диногеция и Херсон. Като се има предвид средищното място, което Анхиало заема в търговската мрежа на средновековна България, може да се предположи, че самият той е бил основен търговски център за разпространението на константинополски внос в българските земи през IX-XII в. Тази хипотеза обаче ще остане непотвърдена до цялостното публикуване на резултатите от археологическите проучвания, проведени там.

През XI и XII в. разпространението на белоглинените трапезни съдове рязко се увеличава. В колекциите от България се открива целият репертоар на византийското керамично изкуство от Комниновия период. Наред с широко разпространените типове се срещат и групи, засвидетелствани спорадично в Константинопол и в Северночерноморските райони. Потребителите са предимно на юг от Хемус, в средновековните селища при Сливен, Карнобат, с. Дядово, с. Искрица, с. Знаменосец, Хасково и Кърджали. Забележително е разрастването на вноса в Балчик, Варна, Созопол и Силистра, които съперничат на традиционно силния импорт в Несебър. Вероятно Несебър запазва ролята си на основен търговски център, контактуващ директно с Константинопол. От него по транспортните артерии, използвани и в предишните векове, керамиката е доставяна до Созопол, Дебелт, Карнобат и Сливен. На север като втори емпорион се обособява Варна, снабдяваща със столични стоки селищата от днешна Североизточна България. Новият статут на Варна е пряка последица от разцвета на градския живот, след похода на император Йоан Цимисхи (969-976) през 971 г., когато градът е бил включен трайно в пределите на Византийската империя и става главна опорна точка за византийското влияние на север от Хемус[167]. Появата на белоглинена керамика през XI-XII в. в малки селища на юг от Хемус, като тези при с. Искрица, с. Дядово и с. Знаменосец, е показателно за поддържането на търговски контакти, осъществявани най-вероятно по река Марица. Водният път по Марица е бил добре познат през античността и средновековието. Значението му на основна артерия до XIII-XIV в., по която се е осъществявал активен търговски обмен, се потвърждава и от сведенията на византийските автори[168].

Дългият период, през който се наблюдава постоянен внос на византийска керамика, е сигурен показател за поддържане на регулярни търговски контакти между средновековните градски центрове на България с Константинопол и Причерноморските градове. Откриването на еднороден керамичен материал в българските обекти, сроден с такъв от Константинопол, Коринт, Спарта, Атина, Диногеция и Херсон, очертава широка търговска мрежа с център Константинопол и доказва активното участие на българските градове в нея.

В заключение трябва да се отбележи, че транспортирането на византийската белоглинена керамика е ставало главно по море. Поради това съвсем закономерно тя се открива в най-големи количества при градовете от черноморското ни крайбрежие – Балчик, Варна, Несебър и Созопол. Към селищата в Североизточна и Южна България се е разпространявала по вътрешните пътища за търговски обмен, които тук се опитах да маркирам. До западните български земи тя не достига или се открива в единични екземпляри. Дори в такъв голям градски център от XI-XII в., какъвто е Перник, не са засвидетелствани находки на византийска белоглинена керамика. Относно района на Северозападна България изводи засега не биха могли да се направят поради липсата на по-цялостно проучени селища от този период.

[1] **H. Wallis**. Byzantine Ceramic Art. London, 1907; **J. Ebersolt**. Catalogue des poteries byzantines et anatolienes du Musée de Constantinople. Paris, 1910.

[2] **Ch. Morgan**. The Byzantine Pottery. – In: Excavations at Corinth. Cambridge Mass., 1942. Vol. XI., 42-84.

[3] **D. Talbot-Rice.** Byzantine Glazed Pottery. Oxford, 1930, 5-51.

[4] **Т. Макарова.** Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси. – Археология СССР. Свод археологических источников Е1-38. М., 1967, 7-23; **А. Якобсон.** Средневековый Херсонес XII-XIV вв. – МИА СССР № 17, Москва-Ленинград, 1950, 218-222; **А. Якобсон**. Раннесредневековый Херсонес. – МИА СССР, № 63, Москва-Ленинград, 1959,332-358; **А. Якобсон**. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград, 1979, 83-93, 144-147.

[5] **À. Ìegaw, R. Jones.** Spectographic Analyses of Byzantine and Allied Pottery. – Jahrbuch der Îstrreichen Byzantinistik, Actes du XIV Congrès International d'Etudes Byzantines. Vienne, 1981, 557-585.

[6] J. Cimbuleva. Vases à glacure en argile blanche de Nessebre (IX-XII s.). In: Venedicov, I. (ed.). Nessebre II. Sofia, 1980, 202-253.

[7] **Ст. Витлянов**. Към въпроса за византийската белоглинена керамика от Плиска и Преслав. – В: Преслав, III. С., 1983, 160-168.

[8] **Т. Тотев.** Вносна керамика, стъкло и накитни предмети в Преслав. – В: Средновековна България и Черноморието (Сборник доклади от научна конференция Варна – 1980). Варна, 1982, 79-87; **Ст. Витлянов.** Южната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав. – В: Плиска-Преслав. IV, Шумен, 1985, 177-187.

[9] **B. Borisov.** Djadovo. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th.-12th. Century). I. Tokyo, 1989, 223-224, fig. 258-260.

[10] Г. Шейлева. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край село Искрица, Гълъбовско през 1989-1994г. – В: „Марица-Изток". Археологически проучвания. 3. Раднево, 1995, 243-287, обр. 15; Глазирана керамика от средновековната крепост край с. Искрица, Гълъбовско. – В: Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X-XVIII вв. по материалам поливной керамики. Тезисы докладов научной конференции. (под печат).

[11] **Б. Борисов**. Средновековното селище и некрополи край село Знаменосец. – В: „Марица-Изток". Археологически проучвания. 1. С., 1991, с. 236, обр. 24.

[12] **М. Лазаров.** Археологически разкопки и проучвания в Бургаски окръг. – Известия на Българските Музеи, № I, С., 1971, 3-20.

[13] **Ц. Дражева, М. Манолова.** Белоглинена византийска керамика от Созопол. – Известия на музеите от Югоизточна България. Т. XIX, (под печат).

[14] **В. Йотов, Г. Атанасов.** Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско. С., 1998, 76-77, табл. LXVII/1-3.

[15] За предоставената ми възможност да работя с колекциите от византийска керамика на музеите в Силистра, Плиска, Велики Преслав, Балчик, Варна, Созопол, Несебър, Дебелт, Стара Загора, Раднево, Карнобат, Хасково, Сливен, Благоевград и Кърджали изказвам благодарност на колегите от музеите и ръководителите на съответните експедиции.

[16] **Ch. Morgan.** Op. cit., 42-84

[17] **Т. Макарова.** Цит. съч., 7-23.

[18] **А. Якобсон.** Цит. съч., 1979, 83-93, 144-147.

[19] **J. Cimbuleva.** Op. cit., 204-212, pl. I-V

[20] **Ст. Витлянов.** Към въпроса за византийската белогленена керамика....., 161-162, обр. 1, обр. 2.

[21] **Т. Тотев.** Цит. съч., табл. I/2,3, табл. III/3.

[22] **Ц. Дражева, М. Манолова.** Цит. съч. (под печат).

[23] **J. Cimbuleva.** Op. cit., p. 204, pl. I/1,2

[24] **R. Stevenson**. The Pottery. – In:The Great Palace of the Byzantine Emperors. First Report 1935-1938. Oxford, 1947, 35-38; **J. Hayes.** The Pottery. – In:Excavations at Sarachane in Istanbul. Vol. II. Princeton, 1992, 15-18.

[25] J. Cimbuleva. Op. cit., pl. III/15,17.

[26] **R. Stevenson**. Op. cit., pl. 8/12-15, 22.

[27] **Ch. Morgan.** Op. cit., 52-53, fig.166/A-D, fig. 171/B-D.

[28] **Д. Талис.** К характеристике византийской керамики IX-X вв. из Херсонеса. – Труды ГИМ, 1960, N37, 129-130, рис.2/1-7; **Т. Макарова.** Цит. съч, с. 9, табл. I/8,10, 20-22.

[29] **J. Barnea**. Ceramica de import. – In: Dinogetia I. Bucurest, 1967, 246-247, fig. 151/23, 24,27.

[30] **S. Baraschi, O. Damian.** Considerations sur la Ceramique Emaillee de Nufaru. – DACIA, XXXVII, Bucuresti, 1993, p. 242, fig. 6/301-302, fig. 21/302.

[31] Ibidem., p. 242.

[32] **J. Cimbuleva.** Op. cit., 214-228, pl. VII-XVI.

[33] **Ст. Витлянов**. Към въпроса за византийската белогленена керамика..., с. 163, обр. 3.

[34] **Т. Тотев.** Цит. съч., табл. II, табл. III/1,2,4.

[35] **В. Йотов, Г. Атанасов.** Цит. съч., с.76, табл. LXVII/1, 2.

[36] Непубликувани материали от разкопки на доц. Ст. Ангелова.

[37] **J. Cimbuleva.** Op. cit., 215-217, pl. VII-IX.

[38] **Ст. Витлянов.** Към въпроса за византийската белогленена керамика..., с. 163, обр. 3/а, б, г.

[39]Непубликувани материали от разкопки на доц. Ст. Ангелова.
[40] **J. Hayes.** Op. cit., p. 21.
[41] **Urs. Peschlow, G. Sismanoglu, S. Sismanoglu.** Byzantinische Keramik aus Istanbul. Ein Fundkomplex bei der Irinenkirche. – Istanbuler Mitteilungen. Deutches archaologisches Institut (Tubingen), 1977-1978, 380-399, Taf. 128/2, 3, Taf. 129/ 2, 4, 6, Taf. 130/1, 6, Taf. 133/2, Taf. 136/5, 6; **J. Hayes** Op. cit., fig. 6/1, 3, 5; **R. Stevenson** Op. cit., pl. 16/20a, 22, pl. 17/1, 4, 8.
[42] **Ch. Morgan.** Op. cit., fig.32/A-H, pl. VIIb.
[43] **А. Якобсон.** Раннесредновековый Херсонес, табл. I, II.
[44] **S. Baraschi, O. Damian.** Op. cit., p. 241, fig. 14/ 163, 165-166, 169, fig. 14/165, fig. 20/165.
[45] **Ст. Витлянов. Към** въпроса за византийската белогленена керамика....., с. 163, обр. 3/в.
[46] **Т. Тотев.** Цит. съч., табл. III/2.
[47] **J. Cimbuleva**. Op. cit., 217-223, pl. IX-XIII.
[48] **J. Hayes.** Op. cit., fig. 6/2, 9; **R. Stevenson.** Op. cit., pl. 17/5-7, pl. 22/19, 20, 24; **Urs. Peschlow**. Op. cit., Taf. 128/1, Taf. 135/5, Taf. 136/3, 4, Taf. 137/2, 3, 5.
[49] **Ch. Morgan**. Op. cit., fig.33/D, F, G, H, pl. IV b.
[50] **А. Якобсон**. Раннесредновековый Херсонес, табл. III-VIII.
[51] S. Baraschi, O. Damian. Op. cit., p. 241, fig. 14/164, fig. 21/164.
[52] **J. Cimbuleva.** Op. cit., 223-225, pl. XIII-XV.
[53]Непубликувани материали от разкопки на М. Ваклинова и И. Щерева.
[54] **В. Йотов, Г. Атанасов,** Цит. съч., табл. LXVII.
[55] **J. Hayes.** Op. cit., fig. 6/4, 7, 8, 10; **R. Stevenson.** Op. cit., pl. 17/9, 10, pl. 22/16, 22.; **Urs. Peschlow**. Op. cit., Taf. 129/1.
[56] **Ch. Morgan.** Op. cit., fig.33/A-C, D, pl. IVa, Va.
[57] **А. Якобсон.** Раннесредновековый Херсонес, табл. IX-XV.
[58] **S. Baraschi, O. Damian**. Op. cit., p. 241, fig. 14/ 161, fig. 20/161.
[59] **J. Cimbuleva.** Op. cit., p. 228, pl.XVI.
[60] **А. Якобсон.** Раннесредновековый Херсонес, табл. XVI.
[61] **J. Cimbuleva.** Op. cit., 212-214, pl.VI.
[62] Непубликувани материали от разкопки на доц. Ст. Ангелова.
[63] Непубликувани материали.
[64] **Ch. Morgan.** Op. cit., 42-49.
[65] **J. Hayes.** Op. cit., pl.3; **R. Stevenson.** Op. cit., 38-40, pl. 22/7,9, 10,14.
[66] **Ch. Morgan**. Op. cit., fig. 171/A, D, E.
[67] **Д. Талис.** Цит. съч., 136-138, рис. 2/11, 15, рис. 4/9.
[68] По сведения на Ц. Дражева.
[69] **М. Балболова-Иванова.** Принос към проучването на ранносредновековната керамика в България. – Archeologica Bulgarica, кн. 1, 2000.(под печат).
[70] По сведения на доц. Ст. Ангелова.
[71] **J. Cimbuleva.** Op. cit., p.247, pl.XXX.
[72]По сведения на М. Даскалов.
[73] **Ch. Morgan**. Op. cit., fig. 165/A, pl. XI/c.
[74] **Urs. Peschlow. et al.** Op. cit., Abb. 8/60; **J. Hayes.** Op. cit., pl. 6/g-j, s.
[75] **Д. Талис**. Поливная керамика Баклинского городища. - СА, 1976, N4, с. 73, рис. 3/10.
[76] По сведения на доц. Ст. Ангелова.
[77] **Urs. Peschlow. et al.** Op. cit., Abb.7/48, Taf. 132/2.
[78] По сведения на доц. Ст. Ангелова.
[79] **Н. Овчаров, Д. Хаджиева**. Средновековният манастир в град Кърджали - център на епископията Ахридос (XI-XIV в.). – РП, XXIV, 1992, 74-75.
[80] **Г. Шейлева.** Разкопки на средновековното селище..., с. 247, с. 274, обр. 15/а, б.
[81] **Б. Борисов.** Цит. Съч, с. 236, с. 288, обр. 24/б.
[82] **B. Borisov.** Op. cit., p. 223, fig. 258/b.
[83] **М. Манолова**. Керамика от XI-XII в. от крепостта Маркели при гр. Карнобат. В: История и култура на карнобатския край. IV. (под печат).
[84] **И. Щерева, М. Радева** Средновековна трапезна керамика от Сливен. – Годишник на НБУ, департамент археология (под печат).
[85] По сведения на Ц. Дражева; **Ц. Дражева.** Мастерская по производству „сграфито" керамики из Созопля. – В: Bulgaria Pontica Medii Aevi III. Sofia, 1992, с. 299.
[86] **J. Cimbuleva.** Op. cit., 230-231, pl.VII, VIII.
[87] **Ц. Дражева, М. Манолова** Цит. съч. (под печат).
[88] Непубликувани материали от разкопки на доц Ст. Ангелова.
[89] Непубликувани материали от разкопки на Р. Рашев.
[90] Непубликувани материали от разкопки на Ал. Кузев.
[91] Непубликувани материали от разкопки на И. Щерева.
[92] **Ch. Morgan**. Op. cit., 64-70.
[93] **J. Cimbuleva.** Op. cit., pl. XVII.
[94] **Ц. Дражева, М. Манолова** Цит. съч. (под печат).
[95] Непубликувани материали от разкопки на Ал. Кузев.
[96] Непубликувани материали от разкопки на доц. Ст. Ангелова.
[97] **A. Frantz**. Middle Byzantine Pottery in Athens. – Hesperia, 1938, № 7, 2, fig. 19.
[98] **Ch. Morgan**. Op. cit., p. 65, fig. 48/a-n.
[99] **J. Barnea.** Op. cit., fig. 147/18,19.
[100] **Д. Талис.** К характеристики византийской..., 138-139, рис. 2/8-10, рис. 4/1-4, 14, 16, 18; – **В. Залесская**. Византийские белоглиняные кружки и киликовидные чашки. – СА, 1984, № 4, рис. 1, рис. 2/а, б.
[101] **J. Hayes**. Op. cit., pl. 8/n, p, q, s.

[102] **Т. Макарова.** Цит съч., табл. II/4, табл. III/2,3,5.
[103] **Ch. Morgan.** Op. cit., 67-69, pl. XVI/a, b, pl. XVII/a-d.
[104] **J. Cimbuleva.** Op. cit., pl. XVIII/90.
[105] **D. Talbot-Rice** Op. cit., pl. III/3.
[106] **Ch. Morgan.** Op. cit., pl. XVI/c, pl. XVII/e-g.
[107] **Т. Макарова.** Поливная керамика в древней Руси. Москва, 1972, с. 7, табл. III/5,6.
[108] Непубликувани материали от разкопки на доц. Ст. Ангелова.
[109] Непубликувани материали от разкопки на И. Щерева и М. Ваклинова; **Т. Тотев**. Цит. съч., табл. I/1.
[110] Непубликувани материали от разкопки на Ал. Кузев.
[111] **J. Cimbuleva.** Op. cit., 232-238, pl. XIX-XXV.
[112] **Ц. Дражева, М. Манолова** Цит. съч. (под печат).
[113] **М. Манолова** Цит. съч. (под печат).
[114] **Г. Шейлева.** Разкопки на средновековното селище..., с., 274, обр. 15/в-г.
[115] **И. Щерева, М. Радева** Цит. съч. (под печат).
[116] **Ц. Дражева, М. Манолова** Цит. съч. (под печат).
[117] Непубликувани материали от разкопки на Ал. Кузев.
[118] Непубликувани материали от разкопки на доц. Ст. Ангелова.
[119] **J. Cimbuleva.** Op. cit., pl. XIX/92, pl. XX-XXIII, pl. XXIV/108, p. 111 pl. XXV/113.
[120] **Г. Шейлева.** Разкопки на средновековното селище..., с., 274, обр. 15.
[121] **И. Щерева, М. Радева** Цит. съч. (под печат).
[122] **J. Hayes** Op. cit., pl. 6/v, pl. 7/ a-e; **R. Stevenson.** Op. cit., pl. 19/1-3, pl. 24/7,8,10.
[123] **Ch. Morgan.** Op. cit., p. 71, pl. XVIII/a-j.
[124] **А. Якобсон.** Средновековый Херсонес XI-XIV в..., 218-219.
[125] **S. Baraschi, O. Damian.** Op. cit., p. 243, fig. 16/ 216, 220-223, 225, 227-229, 234, 236, 237, 242-246, fig. 20/248-250.
[126] **Д. Талис.** К характеристике..., 133-134.
[127] **А. Якобсон.** Средновековый Херсонес..., с. 221; **А. Якобсон.** Керамика и керамическое производство..., с. 146.
[128] По сведения на доц. Ст. Ангелова.
[129] **Ц. Дражева, М. Манолова** Цит. съч. (под печат).
[130] Непубликувани материали от разкопки на Ал. Кузев.
[131] **J. Cimbuleva.** Op. cit., pl. XIX/91, 93, pl. XXIV/107.
[132] Непубликувани материали от разкопки на доц. Ст. Ангелова.
[133] **А. Якобсон.** Средновековый Херсонес XI-XIV в..., 219-220.
[134] **R. Stevenson.** Op. cit., pl. 23/5, pl. 27/2.
[135] **Ch. Morgan.** Op. cit., 103-104, pl./h, k.
[136] **J. Hayes.** Op. cit., 30-33.
[137] **Т. Макарова.** Поливная посуда ..., табл. V/1-4, 6, 7.
[138] Непубликувани материали от разкопки на доц. Ст. Ангелова.
[139] Непубликувани материали от разкопки на Ал. Кузев.
[140] **J. Cimbuleva.** Op. cit., 238-242, pl. XXV-XXVI.
[141] **М. Лазаров.** Цит. съч., с. 16, 18-19, обр. 7, обр. 9.
[142] **Ц. Дражева, М. Манолова** Цит. съч. (под печат).
[143] Непубликувани материали от разкопки на Ст. Дамянов.
[144] **И. Щерева, М. Радева.** Цит. съч. (под печат).
[145] **Б. Борисов.** Цит. съч, обр. 24/а.
[146] **J. Cimbuleva.** Op. cit., p. 242, pl. XXVII-XXVIII.
[147] **Ц. Дражева, М. Манолова.** Цит. съч. (под печат).
[148] **М. Манолова.** Цит. съч. (под печат)
[149] **Г. Шейлева.** Глазирана керамика.....(под печта).
[150] **D. Talbot-Rice.** The Byzantine Pottery. – In: The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second Report. Edinbourgh, 1958, fig. 29a; **J. Hayes** Op. cit., 29-30; **R. Stevenson**. Op. cit., 46-50, pl. 24/5, 6, pl. 19/4.
[151] **Ch. Morgan.** Op. cit., p. 84, pl. XVIII/i.
[152] **Т. Макарова.** Поливная посуда....., 21-22, табл. V/7-9.
[153] **S. Baraschi, O. Damian.** Op. cit., p. 242, fig. 10/ 176, 178, 184, 187, fig. 21/177, fig. 15/174, 180.
[154] Непубликувани материали от разкопки на Ал. Кузев.
[155] **J. Cimbuleva.** Op. cit., p. 238, pl. XXIV/109-110.
[156] **М. Манолова.** Цит. съч. (под печат)
[157] **B. Borisov.** Op. cit., p. 224, fig. 260.
[158] **R. Stevenson.** Op. cit., p. 48, pl. 24/4.
[159] **S. Baraschi, O. Damian.** Op. cit., p. 242, fig. 15/ 197-199, fig. 21/198.
[160] **I. Barnea.** Op. cit., fig. 148/16.
[161] **Т. Макарова.** Поливная посуда..., с. 22, табл. V/ 4-6.
[162] Пак там, с. 21.
[163] Пак там, с. 21.
[164] **К. Иречек.** Пътувания по България. С., 1974, с. 854.
[165] **Кр. Гагова.** Селищна и пътна система в Северна Тракия през XIII и XIV в. Дисертация за присъждане на научна степен Кандидат на историческите науки (автореферат). С., 1982, 10-14.
[166] **М. Лазаров**. Цит. съч., с. 16; **М. Лазаров, Г. Кузманов, П. Балабанов**. Разкопки на античния и средновековен Анхиало. – АОР 1977. С., 1978, с. 97; Белоглинената керамика от разкопките в Поморие през 1977г. не е публикувана.
[167] **Ал. Кузев**. Българските средновековни градове и крепости. I, Варна, 1981г., с.295.
[168] **Кр. Гагова.** Цит. съч., 11-12.

Contribution à la question de la diffusion de la céramique de table byzantine sur les territoires bulgares de la fin du VIIIe à la fin du XIIe siècle

Maria MANOLOVA

(Résumé)

Pendant une période relativement longue, de la fin du VIIIe à la fin du XIIe siècle, on peut observer une importation continue de céramique blanche byzantine, recouverte de glaçure, ce qui témoigne que les grands centres urbains de la Bulgarie médiévale entretenaient des contacts commerciaux avec Constantinople et les villes de la mer Noire. La découverte en Bulgarie d'une céramique présentant les mêmes caractéristiques que la céramique de Chersonèse, de Constantinople, de Corinthe, d'Athènes et de Dinogétie, marque un vaste réseau commercial et atteste d'une parti-cipation active des villes bulgares. Le transport de cette céramique du principal centre producteur, Con-stantinople, jusqu'aux destinataires, s'effectuait principalement par mer. C'est pourquoi la plus grande quantité a été découverte dans les sites situés sur le littoral de la mer Noire: Balèik, Varna, Nesebãr, Ahtopol et Sozopol. Une im-portation toutefois est attestée également à Silistra, dans la forteresse médiévale Skala près du village de Kladentsi dans la région de Tervel, à Preslav, Pliska, Stara Zagora, Sliven, dans la forteresse près de la ville de Sredec, à Debelt, dans les sites médiévaux aux environs des villages de Djadovo, d'Iskrica, de Znamenosec, à Mineralni bani et à Kãrdžali.

L'importation de céramique de table byzantine peut être répartie chronologiquement en deux groupes: fin du VIIIe-Xe siècles et XIe-XIIe siècles. Les premières importations représentent une poterie à décor gravé ou estampé, polychromée, recouverte de glaçure; on y trouve aussi une potrie glacée non décorée. Les caractéristiques de cette céramique sont analogues aux pièces découvertes dans les complexes céramiques de Constantinople, Dinogétie, Corinthe et Chersonèse, souvent les analogies sont absolues. Pendant cette période, Nesebãr est la ville où l'importation a été la plus intensive. De Silistra, de la forteresse Skala, de Debelt, Pliska, Preslav, Stara Zagora et Mineralni bani, ne nous sont connues que des pièces isolées. Cela nous permet de conclure que Nesebãr entretenait des contacts directs avec Constantinople. La diffusion de la céramique byzantine à l'intérieur du pays s'accomplissait sans doute par l'intermédiaire de Anhialo. La ville était située au croisement des cinq voies commerciales connues de l'Antiquité au bas Moyen âge: la voie maritime de Anhialo au delta du Danube; Anhialo – Hémus – Marcianopolis – Durustorum; Anhialo – Aquae Callide – Kabile – Beroe – Philippopolis; Anhialo – Deultum – Hadrianopolis; Anhialo – Apolonia Byzantion. En appui de cette thèse sont les renseignements relatifs à la découverte, lors des fouilles effectuées en cet endroit en 1977, d'une grande quantité de céramique byzantine. En ce qui concerne l'importation à Silistra, on pourrait supposer que les livraisons s'affectuaient directement de Constantinople jusqu'au port de la ville ou bien par l'intermédiaire de Dinogétie et de Chersonèse.

Aux XIe et XIIe siècles, l'importation de céramique glacée byzantine avait augmentée sensiblement et s'est enrichie, couvrant tout le répertoire des techniques de décoration qui nous sont connues des grands centres byzantins: décor bichrome ou monochrome, tacheté, ornement sur un fond d'engobe rouge délayé. On continuait d'utiliser les poteries sans décoration. Les destinataires étaient principalement du sud de l'Hémus, les sites médiévaux de Sliven, Karnobat, Djadovo, Iskrica, Haskovo et Kãrdžali. Il est intéressant de noter un accroissement de l'importation à Balčik, Varna, Sozopol et Silistra. Pendant cette période, Nesebãr conservait sa position de centre commercial traitant directement avec Constantinople. De là, par les même voies employées pour le transport aux siècles précédents, la céramique était livrée à Sozopol, Debelt, Karnobat et Sliven. Au nord de l'Hémus, Varna est devenue le nouveau emporion approvisionnant la Bulgarie du Nord-Est en céramique importée de Byzance. L'apparition de céramique aux XIe-XIIe siècles dans les petits sites au sud de l'Hémus, comme Iskrica, Djadovo et Znamenosec, témoigne de contacts commerciaux réalisés le plus vraisemblablement sur la Marica.

Sur les territoires bulgares occidentaux, on n'a pas découvert de céramique, ou bien les pièces mises au jour sont isolées. Quant à la région de la Bulgarie du Nord-Ouest, l'absence de données ne nous permet pas, pour le moment, de tirer des conclusions.

Произход и предназначение на един рядък архитектурен план от Средновековието

Димитър Овчаров

Два от осемте известни досега манастири във Велики Преслав привличат вниманието на изследователите. Това са разкопаните и обнародвани от Тотю Тотев т. нар. Дворцов манастир и манастирът в мест. Тузлалъка[1]. Привидно близки помежду си по устройство, те се различават съществено по редица характерни белези.

Дворцовият манастир (наречен така от своя разкопвач) се намира извън цитаделата на столицата (т. нар. Вътрешен град) и само на 500 – 600 м. от Царския дворец. Той заема голяма площ от над 15 дка и се състои от няколко обособени обширни двора, оградени изцяло с каменна стена. В южната част са разположени част от монашеските килии и многобройните ателиета за изработка на художествена керамика, за обработка на мрамор, кост, скъпи метали и пр. Северната, по-обширна площ, е предназначена за култови нужди и в нея, освен останалите килии за монашеското братство, се намира манастирският храм (католикон), до който е вкопана внушителна каменна гробница. На западната оградна стена е построено малко, но добре устроено жилище (вероятно на игумена), пред което се издига изящен параклис. Недалеч от това жилище е изградена значителна по размерите си баня.

Както се вижда, този манастир е имал представителен характер и прякото му свързване с Двореца е напълно правдоподобно. Ако се предположи, че в него е изживял последните дни от живота си замонашеният цар Петър, едва ли ще бъдем далеч от истината.

Съвсем друг характер и устройство предлага манастирът в „Тузлалъка“. Преди всичко той се намира не само далече от централната част на града, но и извън градската крепостна стена и зад р. Тича, т. е. на около 3 – 3,5 км от Преслав. Всъщност той се включва в обширен комплекс от манастири, които трябва да се възприемат без съмнение като част от столичния град[2].

Като цяло манастирът в „Тузлалъка“ е значително по-малък от Дворцовия (почти 10 пъти). Изграден е на площ от около 1,5 дка в почти правилен квадратен план и е ограден от дебел каменен зид (обр. 1). Манастирските помещения са изградени отчасти покрай оградната стена и отчасти във вътрешността. Очертани са два незастроени двора, от които централна роля играе този в североизточната част на комплекса, който има почти квадратен план. В западния му край се намира манастирската църква (католикон), която има два строителни периода, а до нея е изградена засводена каменна гробница. Трябва да се отбележи, че църквата е разположена изцяло в съседния западен двор, откъдето се е влизало в нея, а с източния двор тя контактува само с външните очертания на апсидата (и в двата строителни периода) и пристроената към нея гробница. Южно от църквата се намира триделна верижна постройка, за която се установява по безспорен начин (наличие на пещи и останки от керамична продукция), че е била ателие за производство на художествена керамика. Не е без значение да се отбележи, че това ателие е пристроено към голяма квадратна в план сграда („своеобразна постройка“ по думите на Т. Тотев[3]), към която сега е насочено нашето внимание. Преди това обаче трябва да отбележим, че след точните наблюдения на разкопвача и двата манастира се отнасят към столичния период на Преслав (IX–X в.), както и останалите столични манастири, но с „известен хронологически приоритет на манастира в „Тузлалъка“, който безусловно е бил „един от големите центрове за производство на рисувана керамика“ през този период[4].

Въпросната сграда се намира на около 8 м от южната апсида на манастирската църква. Това е твърде важно, защото по-нататък ще видим, че подобни по план и предназначение сгради имат аналогично разположение. Постройката има напълно квадратни очертания (страна 13,5 м от външната страна). Състои се от централно кръстовидно помещение, като в четирите междурамия на кръста са оформени квадратни помещения със страна 3 м (вътрешни размери). По такъв начин от ъглите на тези квадратни помещения се образува централен квадрат (със страна 4 м), което предполага покриването му с купол.

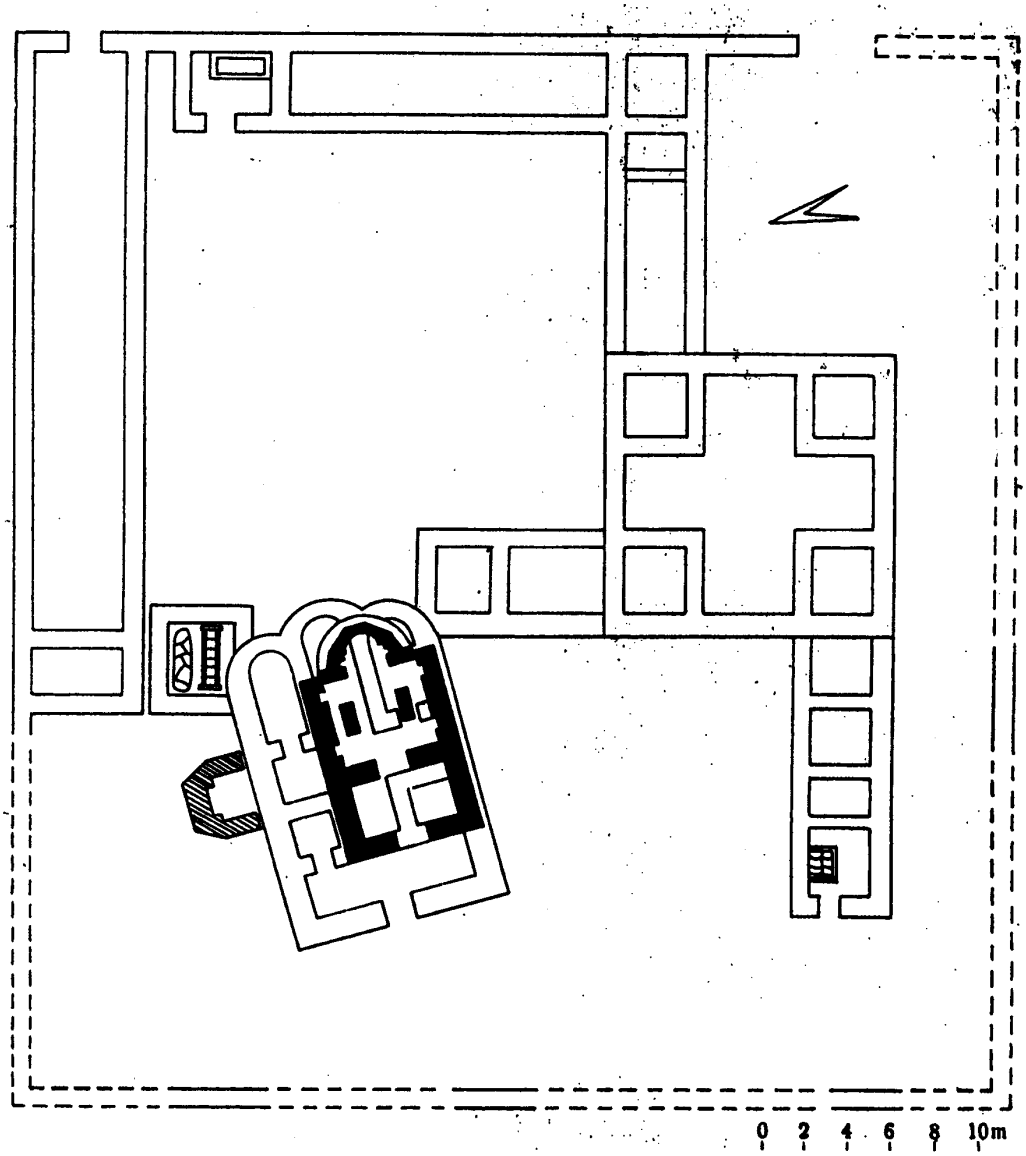

Обр. 1. Манастирът в „Тузлалъка" – Велики Преслав. Fig. 1. Le monastère de „Tuzlalăka" à Veliki Preslav.

От направеното в публикацията описание могат да се отбележат няколко характерни особености: 1. Сградата има почти правилна ориентация по посоките на света, което подсказва изразяването на някаква сакрална идея; 2. Нейните основи се отличават съществено от тези на останалите манастирски сгради. Те са изградени от речни волутъци на глина и над тях има останки от цокъл, образуван от правилно обработени пясъчникови квадри; 3. На места, където са се запазили части от субструкцията, се вижда, че стените са били измазани с фина бяла замазка; 4. Забелязаният вход към северозападното ъглово помещение, който води към по-късно долепената верижна сграда, е допълнително отворен; 5. За верижните помещения, долепени от запад и изток, не се съобщава дали са по-късни, но от обнародвания реконструиран план (фиг. 125) те са дадени отделени с фуга към квадратната сграда. Без да се абсолютизира значението на тези фуги, трябва безусловно да се приеме, че квадратната сграда е построена по-рано и верижните помещения са изградени по-късно.

Основният извод от изложеното дотук дава основание да се приеме, че квадратната сграда е съществувала известно време самостоятелно, след което е била включена в системата на останалите манастирски постройки и ателието за изработка на художествена кера-

мика, без обаче да престане да функционира. Явно е, че на тази сграда е било отделено сериозно внимание, тъй като подът ѝ е изпълнен чрез полагането на пласт хоросан, върху който са залепени керамични квадратни и триъгълни плочки, образуващи opus sectile (срв. табл. I–IV). Освен това извън останките от зидовете са открити многобройни късове от прозоречно стъкло (прозорци с кръгла форма), както и тухли, върху които има характерни за ранното българско средновековие знаци. Необходимо е да се отбележи още, че в сградата не са открити находки, свидетелстващи за трайно обитаване, освен няколко фрагмента от рисувана керамика, които са попаднали в насипа вероятно от съседното ателие, и три византийски монети от имп. Лъв VI (886–912).

До началото на редовните разкопки през 1967 г. за архитектурните останки в „Тузлалъка" се знаеше много малко, затова Й. Господинов, В. Иванова-Мавродинова, И. Акрабова-Жандова и др. не споменават нищо за тях и конкретно за кръстовидната сграда[5]. Първи Т. Тотев отбелязва, че сграда с такъв план се открива за пръв път в Преслав и средновековна България и намеква за някакви аналогии в Близкия изток и в иранската архитектура[6]. Няколко години по-късно Ст. Ваклинов говори по-подробно за тази постройка и подчертава, че „тя може да се тълкува единствено като гражданска жилищна сграда". Той също така отправя поглед към Близкия изток и по-специално–към наследството на сасанидската архитектура. По своя външен вид, мисли той, тя очевидно не е била предназначена за обикновени монаси, а за самия игумен, който сигурно е бил представител на висшата феодална аристокрация в столицата[7]. Може би под влияние на тези разсъждения значително по-късно П. Георгиев изказа следното мнение: „Не е изключено и някои от по-отдалечените, но богати архитектурни ансамбли да са били и царски или патриаршески летни резиденции" като сред тези „ансамбли" включва и Тузлалъка[8].

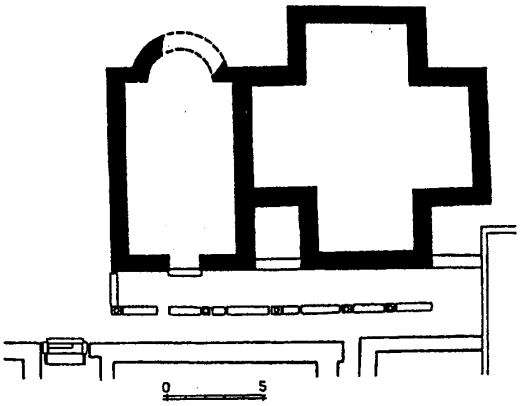

Обр. 2. Църква № 2 във Велико Търново и долепената до нея кръстовидна сграда.
Fig. 2. L'église N° 2 à Veliko Tărnovo et le bâtiment cruciforme attenant.

Окончателното становище на разкопвача Т. Тотев в основната му публикация през 1982 г. не се различава по нищо от останалите. Той допусна, че „квадратната постройка изглежда е служила за жилище на игумена (манастирска игуменарница)..." и допълни, че е възможно самият игумен да е ктитор-основател на манастира. Това съждение бе основано само и единствено на оригиналния план на „жилището". Отново бяха потърсени успоредици в сасанидската архитектура и като нещо ново – в жилищни постройки от IX–XI в. в Туркменистан[9]. Само за пълнота ще отбележим и мнението на Н.Чанева-Дечевска, което не съдържа нищо ново в сравнение с предишните[10].

И така, доминиращата и досега единствена хипотеза е, че квадратната сграда с вписан кръст от „Тузлалъка" е жилищна и по-специално – игуменарница. За съжаление аргументите в нейна подкрепа са твърде малко и не съвсем убедителни. Впечатлението, че този план не е подходящ и удобен за жилищна постройка, не може да се преодолее. Ето защо, необходимо е да се търси друго и по-правдоподобно решение.

В тази насока може да помогне една находка от Велико Търново (хълма Царевец), известна още от 1962 г., но убягнала от вниманието на досегашните изследователи. Това е църква № 2, която се намира северно от главния вход на царския дворец (обр. 2). Тя е конструктивно свързана с кръстовидна сграда, която е с размери 13,35 (север – юг) и 14 м (изток-запад). С монети от Юстин I и Маврикий тези две сгради са датирани в ранновизантийската епоха (VI в). Разкопвачът Н. Ангелов предполага, че кръстовидната постройка, която с вход е била свързана непосредствено с църквата, е имала предназначение на мартирий[11]. Неговото мнение бе възприето безрезервно от Н. Чанева-Дечевска[12].

Изразеното мнение може да бъде подкрепено с многобройни примери от ранновизантийската епоха, на които обърна внимание А. Л. Якобсон. Според него първоначалното предназначение на появилите се по това време кръстообразни здания, които имат обезателно култово предназначение, е като марти-

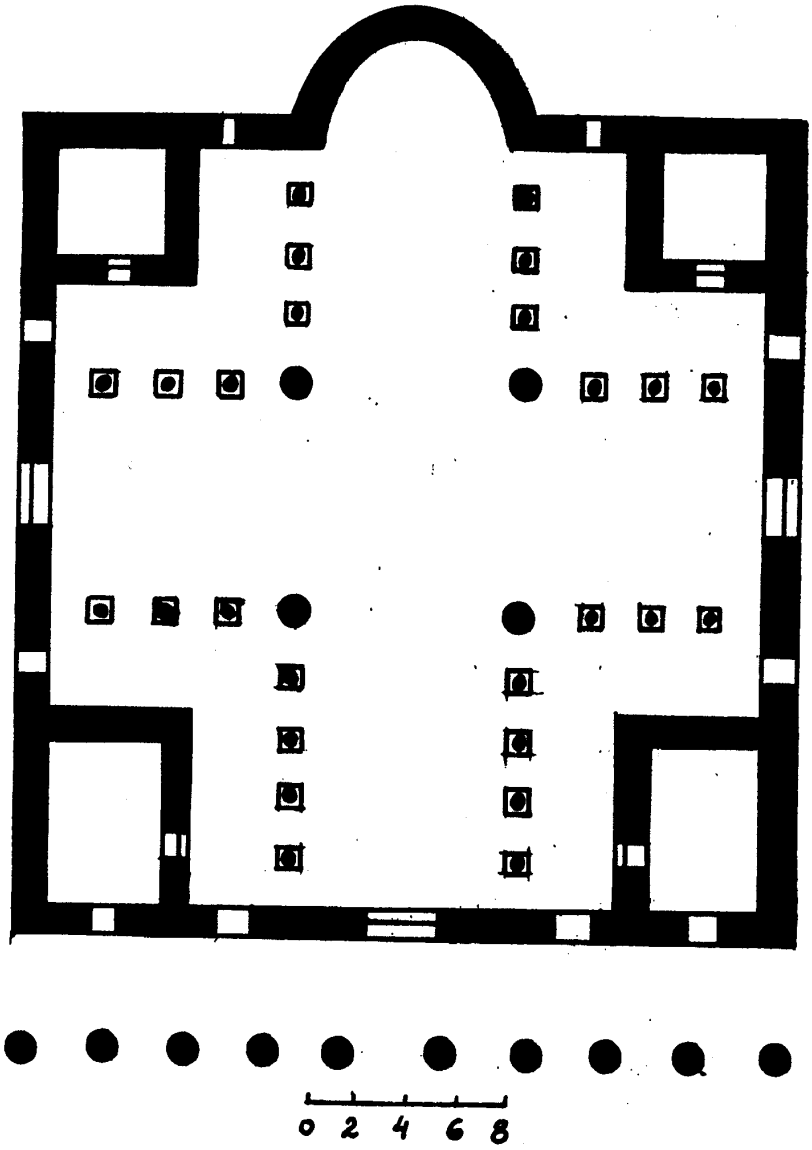

Обр. 3. Храмът в Гераса /Джераш/ до Аман в Йордания.
Fig. 3. L'église à Gherassa (Djerash) près de Amman en Jordanie.

рии или кръщелни[13]. Такъв характер по всяка вероятност е имала и кръстовидната сграда в манастира от „Тузлалъка", но за да се докаже подобна хипотеза, е необходимо изясняване на появата и развитието на този план и определянето му като мартирий или кръщелня[14].

Съществуват няколко теории за произхода на кръстовидния план в архитектурата. Сред тях две предлагат сравнително добре подбрани аргументи. Според първата (Вулф-Мийе) кръстокуполните храмове, които са най-ярките представители на тази архитектурна форма, възникват от куполните базилики и по-късно преминават в храмовете с вписан кръст[15]. Теоритичната постановка на Й. Щриговски предполага появата на кръстокуполния храм под влияние на източната архитектура (Иран, Сирия) и най-вече на арменската архитектура. Междинна позиция заемат идеите (Конант-Краутхаймер), според които различните кръстокуполни типове съществуват едновременно, а техният план отговаря на изискванията на литургичните обреди и идейна символика. Един от най-ярките примери в

това отношение ни предлага храмът, посветен на Пророците, Апостолите и Мъчениците в Гераса (сега Джераш в Йордания на 60 км. сев. от Аман), построен през 465 г. (обр. 3)[16].

Така или иначе, най-ранните примери на кръстовидни (кръстокуполни) постройки могат да се забележат в иранските храмове на огъня, както и в култови сгради на Римската империя още през II век. Първата, призната от всички, класически оформена кръстокуполна сграда от средновековието, е построената от имп. Василий I в 880 г. „Нова църква" (Неа). „От IX в. архитектурният тип на кръстокуполната храмова постройка – отбелязва Ст. Дончева – става определящ и водещ в религиозното строителство не само в столицата, но и в околните християнски центрове"[17].

Кръстокуполният план обаче е характерен не само за църковната сграда. Вложената в него идея за кръста като основополагащ символ в църковната идеология става водеща и за други сакрални постройки. Повече от ясно е, че кръстовидната сграда в „Тузлалъка" не може да се приеме като църковна. Именно поради това възниква въпросът – ако тя не може да бъде жилищна, което е повече от очевидно, каква би могла да бъде?

В тази насока изключително важни са изследванията и заключенията на Андре Грабар относно старохристиянските и раннохристиянските мартирии[18]. Според него съществува приемственост между античните светилища (хероони) и раннохристиянските мартирии. Той набелязва няколко архитектурни форми за изявата на мартириалната идея: мартирии с квадратен план; мартирии с издължен правоъгълен план; мартирии с апсидален план; триконхални постройки; кръгли или полигонални сгради; кръстовидни постройки.

За нас естествено особено важни са тези от последната група. Грабар ги дели на три основни типа: а) с формата на свободен кръст (croix libre); б) с вписан кръст (croix inscrite) и в) с вписан в тетраконха кръст (croix inscrite en tetraconque). От изключителна важност за нас е групата от светилища (мартирии), които

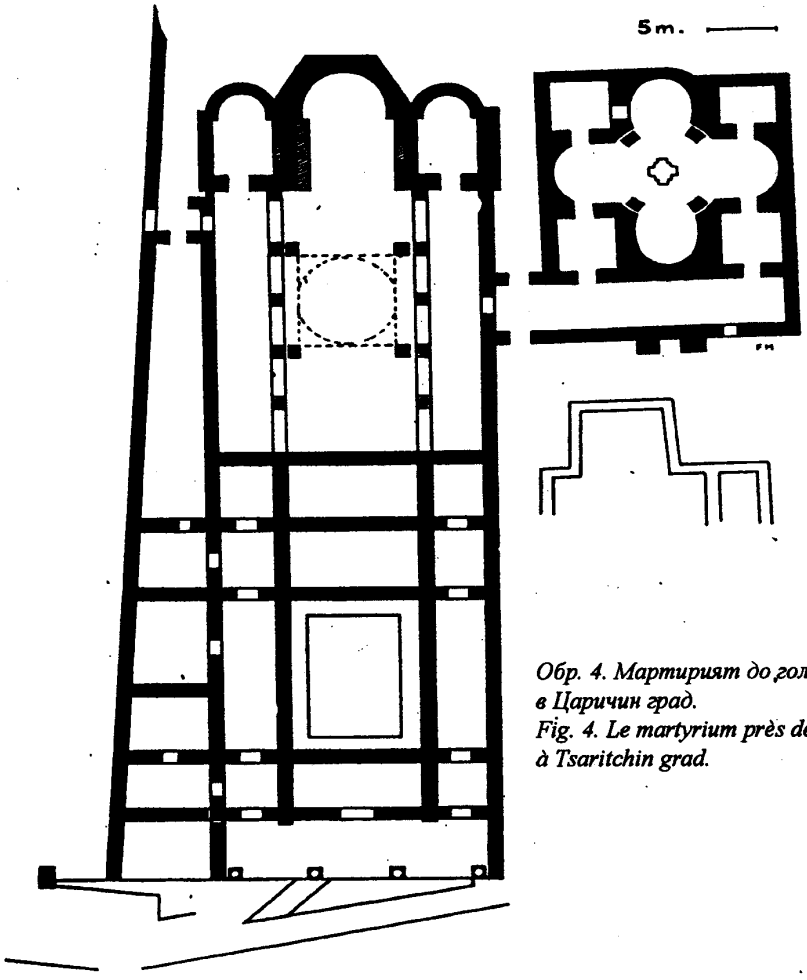

Обр. 4. Мартирият до голямата църква в Царичин град.
Fig. 4. Le martyrium près de la grande église à Tsaritchin grad.

имат вписан в квадрат кръст. Всъщност те представляват кръстовидни помещения, които са снабдени с други, разположени между раменете на кръста. По думите на Грабар, който между другото привежда примери за това църквата при Клисекьой в България и редица арменски църкви, с добавянето на тези помещения планът на сградите представлява вече „цялостно и уравновесено произведение“[19]. Основният извод на автора е, че свободният и вписаният кръст в архитектурата са концепции, заети от античната традиция и залегнали по-късно в различните типове християнски кръстовидни постройки.

Необходимо е да се отбележи, че като вариант на правоъгълната, предимно квадратна постройка с вписан кръст са и тези, при които последният има заоблени рамене, оформени като апсиди. В тази връзка Грабар привежда много важен пример, който за нас е от особено значение. Това е мартирият при Царичин град, южно от Ниш, на който пряка аналогия е мартирият от Тебеса в Алжир[20].

Мартирият от Царичин град се намира южно от голямата базилика в тази крепост и е свързан с нея чрез вход, водещ към южния й кораб (обр. 4). Мимоходом ще отбележим, че и квадратната постройка в „Тузлалъка“ се намира южно от манастирската църква, което едва ли е случайно. Открит още в 1937 г. мартирият от Царичин град е описан подробно от Ф. Месеснел[21]. Той е с квадратен план с дължината на стените 17,55 м, основите на стените му са от ломени камъни, а суперструкцията – от дялани блокчета. В този квадрат е вписано помещение с форма на гръцки кръст, раменете на който завършват със заоблени стени. Между раменете са разположени четири близки до квадрат помещения, които с входове са свързани със северното и с южното рамо на кръста. Четири стълба до вътрешните ъгли на квадратните помещения са били предназначени да носят, по мнението на автора, конструкцията на централния купол. Точ-

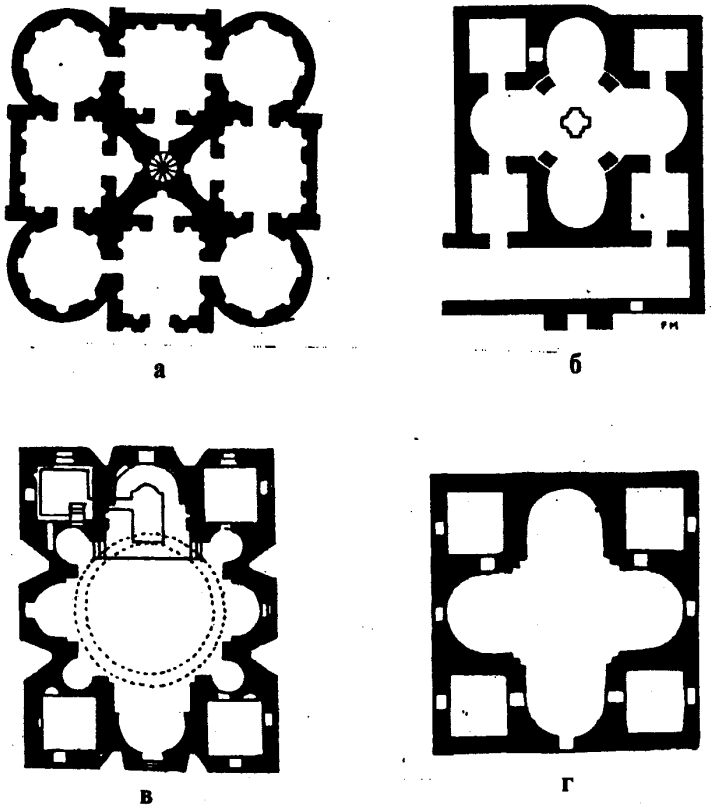

Обр. 5. Кръстокуполни сгради – мавзолеи и църкви: а) Античен мавзолей в Монтано /по А. Грабар/; б) Царичин град – Юстиниана Прима /по Ф. Месенсел/; в) Света Рипсимия в Ечмиадзин /по Г.Н. Чубинишвили/; г) Ечмиадзин – примитивно светилище /по Т. Тороманян/.
Fig. 5. Constructions à coupoles croisées: mausolées et églises: a) mausolée antique à Montano (d'après A. Grabar); b) Tsaritchin grad – Justiniana Prima (d'après F. Messesnel); c) Sainte-Ripsimia à Etchmiadzin (d'après G. N. Tchoubinachvili); d) Etcmiadzin: sanctuaire primitif (d'après T. Toromanian)

но в центъра на подкуполното пространство е разкопана яма с кръстовиден план (1,85 х 2 м), за която се предполага, че е гробница, а цялата сграда има сепулкрален характер. Тя се датира най-общо в VI в. (Юстинианова епоха).

Естествено е, че тази постройка с необичаен план предизвиква сериозен интерес у изследователите. В. Петкович, който се съгласява с нейната датировка, е нерешителен дали тя трябва да се тълкува като баптистерий, мавзолей или мартирий[22]. Ако все пак се приеме третото предположение, вкопаната яма според него е била предназначена за реликвите, а над нея се е издигал жертвеник. След като се присъединява към хипотезата, че изследваната крепост е Юстиниана Прима, изградена на мястото на родното селище на имп. Юстиниан I, А. Грабар твърдо смята, че квадратната постройка до базиликата е мартирий, а не баптистерий. В подкрепа на своето мнение той привежда арменски аналогии, между които светилището в Ечмиадзин[23]. Паралелите, които той привежда, изключват напълно изразеното по-късно становище на Р. Ходинот, според което въпросната сграда е баптистерий[24].

Както се вижда добре, вписаното в квадрат тетраконхално пространство не се различава по принцип от тези, които имат прави стени и трябва да се възприема като усъвършенстван техен вариант[25]. В това отношение много показателен е планът на арменската катедрала в Ечмиадзин, която без съмнение наследява архитектурни форми от по-ранно време (обр. 5 г). Почти не може да има съмнение, че както свободният кръст, така и вписаният в квадрат, са заети от античната традиция и са залегнали в плановете на различни типове християнски постройки.Такива са например езическите мавзолеи от Близкия изток, и добър пример в тази насока е посоченият от Грабар план на мавзолея в Монтано (обр. 5 а). А храмът „Св. Рипсимия" в Ечмиадзин е очевидно свидетелство за истинността на хипотезата, която предполага прякото или усъвършенствано усвояване на ранния мартириален план и прилагането му в раздвижените и богати на форми кръстовидни църковни сгради от района на Задкавказието – Армения, Грузия[26] (обр. 5 в). Несъмнено там трябва да се търсят прототиповете на кръстовидната постройка в манастира от „Тузлалъка". Ние трябва да приемем без особено колебание, че тя е играла ролята на мартирий и може би на нея се дължи появата на целия комплекс, преди да бъдат построени останалите манастирски сгради и керамичното ателие. Основните архитектурни елементи в подкрепа на такова мнение са: характерният квадратен план, наличието на кръстовидно пространство, четирите квадратни помещения в раменете на кръста. Въпреки че по размери преславската сграда е значително по-малка от приведените по-ранни примери (Царичин град, Ечмиадзин), тя е принципиално сходна с тях, което може да се види от приложената по-долу таблица.

В средновековната българска архитектура е налице важен и много показателен пример, който подкрепя становището за предназначението на сградата от „Тузлалъка" като мартириум. Това е кръстовидната постройка, открита под основите на Голямата базилика в Плиска. Нейната интерпретация е твърде разнопосочна, но мнението, че това е мартириална сграда, изглежда най-правдоподобно[27]. В първоначалния си план тази сграда е с ясно изразен свободен кръст, чиито краища на раменете са леко заоблени така, че тя може да се включи в окръжност. Предполага се, че е изградена най-вероятно в средата на IX в., но по-късно е претърпяла преустройство, което за нас е твърде показателно. То се изразява в изграждането на помещения с почти квадратен план в междурамията на кръста, при което сградата се е превърнала в квадратна с включено в нея кръстовидно помещение. Това е напълно в духа на предложеното от А. Грабар развитие на този тип постройки от „свободен" към „вписан" кръст. В такъв слу-

Таблица

Обект	Общи размери (страни на квадрата)	Дебелина на зида	Вътрешни размери на кръста	Размери на квадратните помещения
ПРЕСЛАВ	13, 5	1, 2 – 1, 3	11 х 11	3 х 3
ЦАРИЧИН ГРАД	17, 55	1 – 1, 1	16 х 16	4 х 4/4, 5
ЕЧМИАДЗИН	25	1, 25 – 1, 5	22 х 22	5 х 6

чай изниква въпросът – каква роля са играли допълнително пристроените помещения? Според П. Георгиев първоначалният мартирий се е превърнал в мавзолей, предназначен за „членове на царствуващата в Плиска династия“[28]. Това е интересна хипотеза, но за нас е трудно да твърдим, че такава е била ролята и на квадратните помещения, устроени между раменете на кръстовидното в „Тузлалъка“. Обаче техният сакрален характер и предназначение трудно може да се оспори.

Точно в тази връзка е необходимо да се отговори и изясни предположението, че преславската постройка би могла да бъде жилищна и по-конкретно – жилище на игумена на манастира. Предложените аналогии в иранската (сасанидската) архитектура не са убедителни, тъй като те са предимно сгради с квадратен план, но не и такива с план, който ни интересува. Не може да се отрече обаче едно ранно влияние на иранската култова архитектура върху формирането на тази от Задкавказието. Това може да се проследи и по отношение на по-късната жилищна архитектура в Туркменистан, на която обръщат внимание някои изследователи. Задълбоченото изследване на редица учени показва, че северохорасанската архитектура от VI–VII в. коренно се различава от партската (респ. иранската), макар и да има обща родственост с нея[29]. Характерен компонент в пространствената организация на сградите е кръстовидната, покрита с купол, централна зала. Добър пример в това отношение са жилищната сграда, намираща се източно от Гяур кала до Мерв (обр. 6 а), тези от Султан кала (обр. 6 в) и най-вече Караван сарая от градището Куртлъ (обр. 6 г). Всички тези постройки се отнасят към доста късно време – XI–XII в. и може би само една от тях има планировка, аналогична на изследваните от нас постройки – тази от Яз тепе (обр. 6 б). Следователно привежданите успоредици с Туркменистан не могат да отговорят и по време, и по организация на пространството, и по

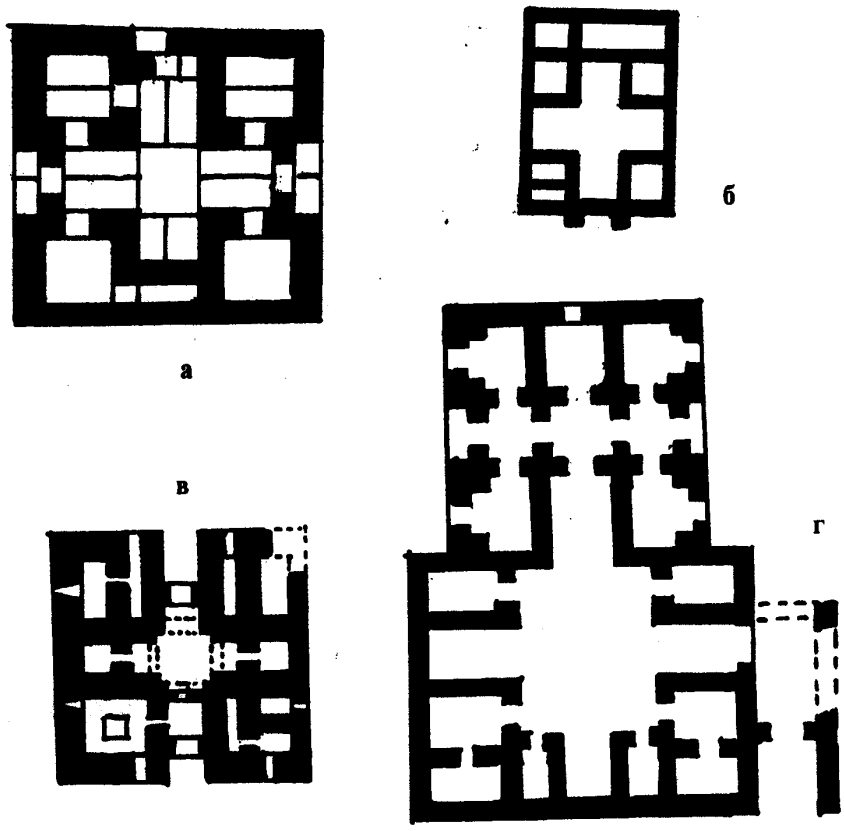

Обр. 6. Жилищни сгради от Туркменистан: а) Мерв. Жилище източно от Гяур кала; б) Яз тепе. Жилище; в) Жилище на запад от Султан кала; г) Керван сарай от градището Куртлъ.
Fig. 6. Habitations de Turkménistan a) Merv. Habitation à l'est de Gyaur kala; b) Yaz Tépé. Habitation; c) Habitation à l'ouest de Sultan kala; d) Caravansérail de la citadelle de Kurtlý.

предназначение на изчистените планове на засегнатите по-горе сгради от Балканския полуостров, Армения, Грузия и др. Единственото правилно заключение, което може да се направи, е, че в тяхната по-ранна концепция на планировка съществуват ранни влияния, но в общи черти имат самостоятелен път на развитие.

Кръстовидната сграда от „Тузлалъка" има безспорен култов характер, който в нея и аналогичните на нея е изразен чрез популярния и разпространен в християнската идеология символ – кръста. Не е без значение да се напомни, че този вид сгради имат едно и също местоположение спрямо църковната постройка – на юг от нея. В едни случаи те са долепени непосредствено до южната стена на църквата (Велико Търново), в други до нея се достигало чрез тесни преддверия (Царичин град), а в трети тя е била напълно обособена (Преслав).

Запознати и изяснили плана на кръстовидната сграда от „Тузлалъка", ние трябва да се спрем и на въпроса за нейното обемно решение. Съществуват две възможности – тя да е била едноетажна или да е имала и втори етаж. И при двете от тях може със сигурност да се допусне, че над централния квадрат, образуван от ъгловите помещения, се е издигал купол, който е лежал върху техните вътрешни ъгли. Ъгловите помещения в такъв случай са били или засводени, или са били покрити с плосък покрив (обр. 7 а, б). В първия случай трябва да се приеме, че тя е имала вида на катедралата от Ечмиадзин (обр. 8 а), а във втория – предложеният от Бояджиев – Георгиев образ на Плисковския мартирий от него-

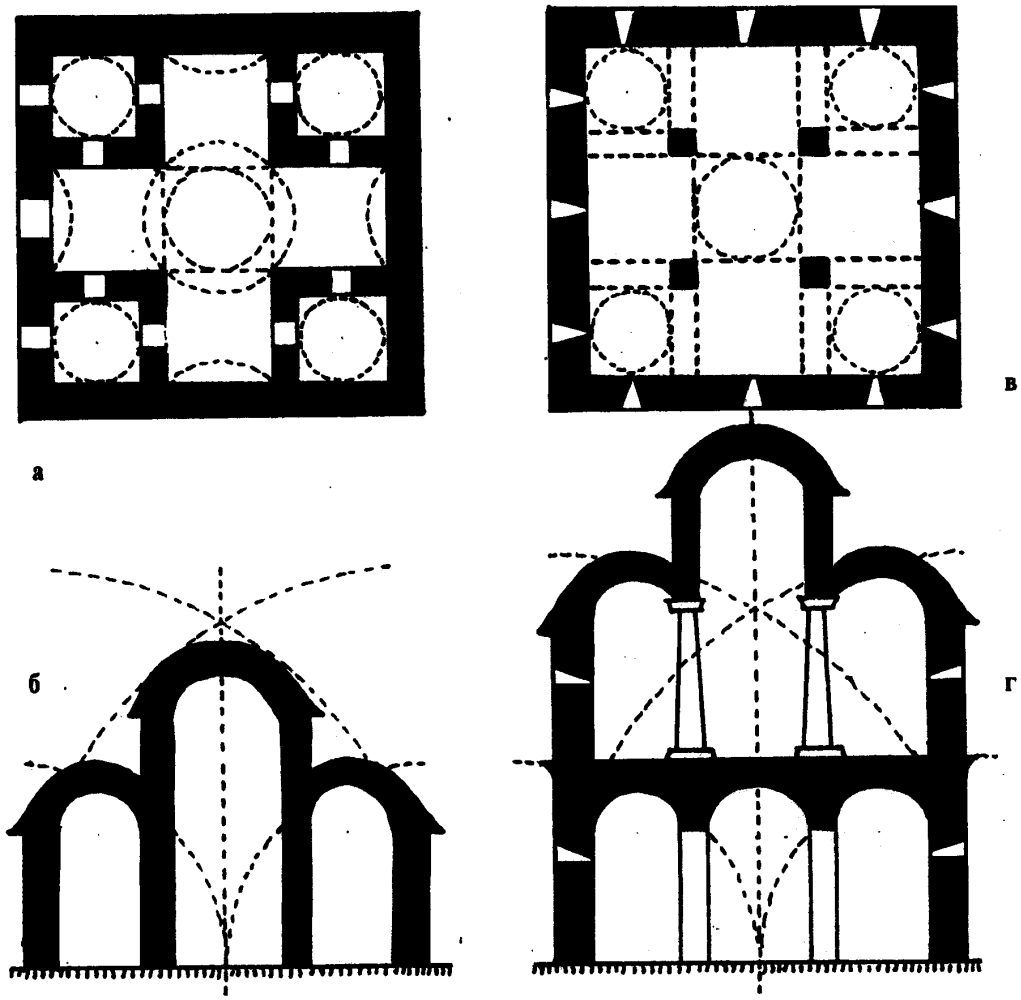

Обр. 7. Опит за реконструкция на сградата от „Тузлалъка": а, б) като едноетажна; в, г) като двуетажна.
Fig. 7. Tentative de reconstruction de la construction de-„Tuzlalăka": a, b) à un étage; c, d) à deux étages.

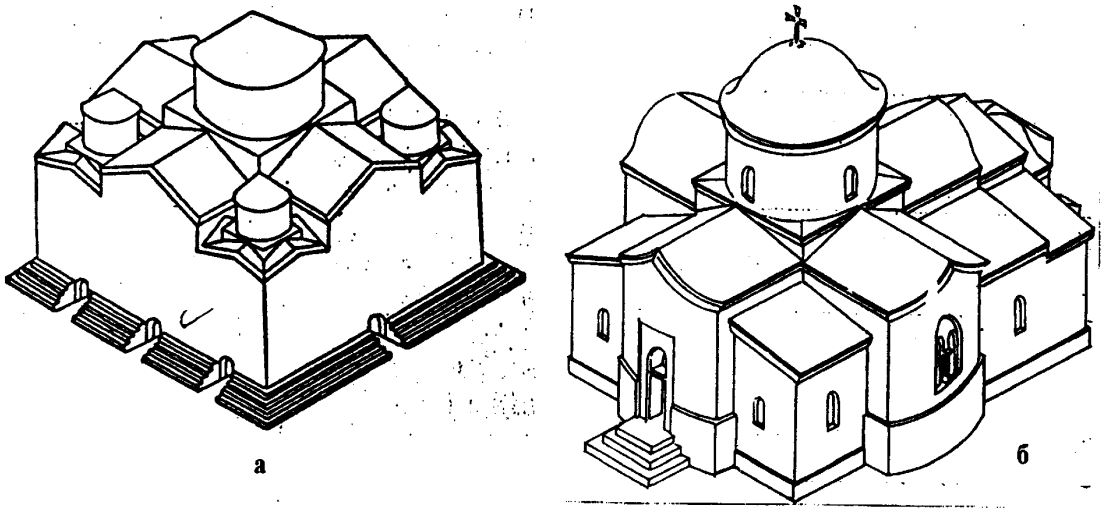

Обр. 8. Външен изглед по подобие на: а) Ечмиадзин /по Т. Тороманян/; б) Плиска – кръстовиден мартирий /по Бояджиев – Георгиев/.
Fig. 8. Vue extérieure d'après le modèle de: a) Etchmiazin (d'après T. Todorov); b) Pliska: martyrium cruciforme (d'après Boyadjiev-Gueorguiev).

вия втори период на развитие (обр. 8 б).

Възможността сградата да има втори етаж, който да е използван за литургични, обредни и други нужди, също така не може да се изключи. Тогава над долния етаж трябва да се предполага плоско или засводено покритие, над което са се извишавали четири подпори (колони), поддържащи централния купол и евентуално тези над ъгловите пространства (обр. 7 в, г). Планът на сградата дава възможност за такова архитектурно решение и ние го предпочитаме.

Силното обезличаване на зидовете на постройката не дава възможност да се установят подходите към нея. Все пак местоположението ѝ спрямо църквата предполага тя да е имала централен (главен) вход от север към кръстовидното помещение и може би два странични (второстепенни) входа към северните ъглови квадратни помещения (при разкопките е можело да се забележи само този към северозападното). При положение че е имало втори етаж, неговите стени са били прорязани от тесни, остъклени, според находките, прозорчета. До този етаж очевидно се е достигало по дървени стълби, които не са се запазили.

Ако след всичко казано дотук се върнем към началото на нашето изследване, можем да обобщим, че съществено различаващите се по редица белези Дворцов манастир и манастирът от „Тузлалъка" са имали и различно функционално-идейно предназначение. Трябва да се съгласим с мнението на Т. Тотев, че първият е бил с представителен характер и да приемем определянето му като Дворцов. В същото време вторият манастир има по-скромен характер и, както видяхме в началния период от неговото съществуване, в манастирския двор са били изградени само двете представителни сгради – църква и мартирий и само най-необходимите жилищни постройки покрай оградната стена. В тази насока може да се приеме, че той е имал „мартириален" характер и е възникнал заради самата мартириална сграда. По-късно са изградени новите верижни сгради във вътрешността, ателието за художествена керамика и новата църква, построена над рушевините на съборената по неизвестни причини по-ранна църква. Но и през втория строителен период мартирият продължава да се използва по предназначение, без да може да се определи на кой мъченик (мъченици) е бил посветен.

[1] **Т. Тотев**. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998; Манастирът в „Тузлалъка" – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в. (– РП, VIII), С., 1982.

[2] **D. Ovčarov**. Emergence et développement de la ville de Preslav IX °–X ° siècles (Quelques problèmes et aspects). – BHR, 1979, 2, 58–59.

[3] **Т. Тотев**. Манастирът в „Тузлалъка". . . , с. 25.

[4] Пак там, с. 75.

[5] Пак там, с. 7 и сл.

[6] **Т. Тотев**. Тридесет години археологически разкопки в Преслав – Археология, 1974, № 3, с. 55.

[7] **С. Ваклинов**. Формиране на старобългарската култура VI–XI век. С., 1977, 204 – 205.

[8] **П. Георгиев**. Богоспасеният град Велики Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, с. 91.

[9] **Т. Тотев**. Манастирът в „Тузлалъка“. . . , с. 26, 28-29.

[10] **Н. Чанева-Дечевска**. Църкви и манастири във Велики Преслав. С., 1980, 136–140; Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, 195–196.

[11] **Н. Ангелов**. Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. – Археология, 1962, № 4, 23–25.

[12] **Н.Чанева-Дечевска**. Раннохристиянската архитектура в България IV – VI в. С., 1999, с. 201.

[13] **А. Л. Якобсон**. Закономерности в развитии раннесредневековной архитектуры. Л., 1983, 61 – 62, рис. 31 а; Срв. **Ю. Г. Лосицкий**. Опыт реконструкции крестообразных храмов Херсонеса. – В: Архитектурно-археологические исследования в Крыму. Киев, 1988, с. 31 сл.

[14] Пълен преглед на изказаните мнения по този повод прави **Ст. Дончева**. – В: За произхода на един църковен архитектурен тип. – Трудове на катедрата по история и богословие. ШУ „Епископ Константин Преславски“, 1, 1997, 132 – 140 и по-подробно в своята дисертация: Принципи и интерпретация на плановете и обемните композиции на преславския кръстокуполен план (машинопис, 5 – 11).

[15] Тук и по-нататък срв. библиографските препратки в цитираните по-горе трудове на **Ст. Дончева**.

[16] Вж. Reallexicon zur byzantinischen Kunst (RLBK), II, 1967, 753 – 754; **А. Л. Якобсон.** Цит. съч., с. 95, рис. 53 в.

[17] **Ст. Дончева**. Някои символни аспекти при определянето на архитектурния образ на кръстокуполните храмове. – В: Средновековните Балкани – политика, религия, култура. С., 1999, 101 – 108.

[18] **A. Grabar**. Martirium. Recherches sur le cult des reliques et l'art chrétien antique. I. Paris, 1946.

[19] Op. cit., p. 163.

[20] Op. cit., p. 180.

[21] **Ф. Месеснел**. Ископаванье Царичина града код Лебана год. 1937. – Старинар, XIII, 1938, 186 – 189.

[22] **V. R. Petkovič**. Les fouilles de Tsaritchin grad. – Cahiers archéologiques, III, 1948, 42 – 43; 47 – 48.

[23] **A. Grabar**. Les monuments de Tsaritchin grad. – Cahiers archéologiques, III, 1948, p. 54.

[24] **R. F. Hodinott**. Early Byzantine Churches in Maceedonia and Southern Serbia. London, 1963.

[25] **A. Grabar.** Martirium.. ., p. 175.

[26] Още срв.: **Г. Н. Чубинашвили**. Двани. Храмы Грузии типа „croix libre“ и „вписанного в прямоугольник креста“ в VI–VII вв. – В: Средневековое искусство. Русь-Грузия. М., 1978, 7–20.

[27] Срв. **П. Георгиев**. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993.

[28] Пак там, с. 64.

[29] **Г. А. Пугаченкова**. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., 1958, с. 180.

Origine et destination d'un très rare plan architectural au Moyen âge

Dimitar OVTCHAROV

(Résumé)

Dans le complexe de bâtiments du monastère de „Tuzlalăka“ à Veliki Preslav, il y a une construction inhabituelle dont le plan est très rare. Elle est de forme carrée, mais l'intérieur se présente sous forme de croix, avec quatre pièces carrées plus petites, situées entre les croisillons. T. Totev et tous les autres qui y ont effectué des fouilles, l'ont défini comme une hégoumènellerie. Cependant le plan architectural exclut une telle formule, d'autant plus que les fouilles n'ont pas révélé d'objets usuels.

En nous appuyant sur plusieurs exemples et avant tout sur les recherches d'André Grabar, nous pouvons émettre l'hypothèse que cette construction était un martyrium. Dans ce sens, on trouve des parallèles dans la péninsule Balkanique (*Tsaritchin* grad, Tărnovo) et dans l'architecture culturelle arménienne et géorgienne. En ce qui concerne la reconstruction, deux possibilités sont admises: qu'elle soit à un ou à deux étages. Dans l'un ou dans l'autre cas, toutefois, elle a été surmontée d'une coupole centrale, les pièces latérales – de coupoles plus petites ou bien d'un toit.

L'auteur émet l'opinion qu'au début le monastère a été un martyrium (sans pouvoir préciser à quel/quels martyr/s il a été consacré). Plus tard, il est devenu le centre de production de céramique d'art.

Материали и съобщения

Северопонтийски каменни „скиптри-чукалки“ от бронзовата епоха в долината на Долна Тунджа

Христо Христов, Илия Илиев

Във връзка с дискусията за северни влияния през бронзовата епоха в България, искаме да обърнем внимание на пет каменни предмета, произхождащи от долината на Долна Тунджа. Те имат директни типологически връзки със северопонтийски „скиптри-чукалки“ и преди всичко с комплекса от късната бронзова епоха Сабатиновка – Кослоджени. Идентични каменни „скиптри“ са познати отдавна в северопонтийския регион. Разделени са от Е. Н. Савва на три типа в рамките на северопонтийската култура Кослоджени. Подредени са хронологически и са определени функционално.

Тези каменни „скиптри“ имат обработена равна или овална дръжка, дълго право или изпъкнало тяло и равна или овална долна част. Преходът между горната част и тялото е подчертан чрез хоризонтално подредени пъпчици (тип 1 според Савва), полирана хоризонтална разделителна линия (тип 2 според Савва), или е без ограничителен елемент между дръжката и тялото (тип 3 според Савва). Като най-южен „скиптър“, принадлежащ към Сабатиновка-Кослоджени в българските земи, Савва посочва счупения и вторично обработен „скиптър“ от тип 1, открит върху селищната могила край Русе[1].

Изхождайки от класификацията на Е. Н. Савва[2], можем да документираме следните пет нови каменни „скиптри“ (4 от тип 3 и 1 от тип 1 или 2), известни досега от Долна Тунджа (обр. 2 и 3):

1. Исторически музей – Ямбол. Инв. № 944. Местонамиране – с. Момина църква (бивше Желязково), Елховско, м. Бял бряг. Каменен скиптър от тип 3, напълно запазен, много добре загладен и полиран, изработен от сиво-

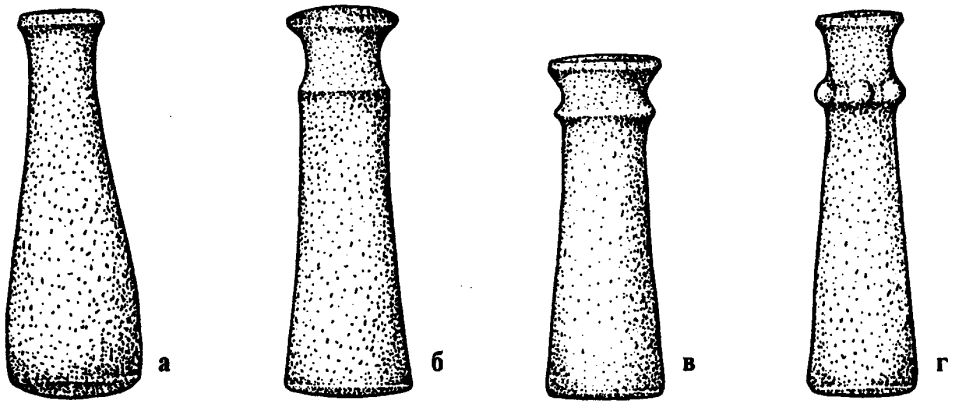

Обр. 1. Типове каменни скиптри – чукалки.

а) Скиптър от Коцофанка, по Моринц – тип 3 по Савва; б) Скиптър от Владичеавска, по Моринц – тип 2 по Савва; в) Скиптър от Фитионещи, по Моринц – тип 2 по Савва; г) Скиптър от Галати, по Моринц – тип 1 по Савва.

Fig. 1. Types de sceptres-mortiers de pierre.

a) Sceptre de Kotofanka, d'après Morinț, type 3 d'après Savva. b) Sceptre de Vladiceavsca, d'après Morinț, type 2 d'après Savva. c) Sceptre de Fitionești, d'après Morinț, type 2 d'après Savva. d) Sceptre de Galati, d'après Morinț, type 1 d'après Savva.

зелена скала с впръсквания на точици. Горната и долната му основа са слабо изпъкнали, а ръбовете са заоблени (обр. 3 д). Височина 19 см; диаметър на горната част 4, 8 см; диаметър на долната част 5,3 см; минимален диаметър 3,8 см; максимален диаметър 6, 4 см; тегло 1, 124 кг (обр. 2 д, 3 г).

2. Исторически музей – Ямбол. Инв. № 711. Неизвестно местонамиране. Каменен „скиптър" от червено-кафява скала, със счупена горна част и с вторични следи по повърхността. Липсват следи от употреба. Долната му основа е слабо изпъкнала, ръбовете околовръст са загладени. Запазена височина 15, 5 см; диаметър на шийката 4 см; диаметър на долната част 6, 9 см; запазено тегло 0, 946 кг (обр. 3 в, 2 в, 4 д). По запазената долна част на „скиптъра" може с увереност да се каже, че той не спада към тип 3 на Савва, но поради липсата на горната му част не може точно да се определи дали принадлежи към тип 1 или 2 от същата класификация.

3. Етнографски музей – Елхово. Инв. № 4. Местонамиране – с. Маломирово, м. Страната (Инджанска могила), Елховско. Каменен скиптър от тип 3, от сива габроидна интрузивна скала, с груба незагладена повърхност. Само в горната част ръбовете са слабо загладени околовръст, долната част е слабо изпъкнала, ръбовете ѝ горе са заоблени. Върху долната част се забелязват вторични нарушения на повърхността (обр. 2 а, 3 а, 3 в). Височина 18, 9 см; диаметър в горната част 4,4 см; диаметър в долната част 6,5 см; минимален диаметър 3,4 см; максимален диаметър 7 см; тегло 1, 098 кг.

4. Етнографски музей – Елхово. Инв. № 5. Местонамиране – с. Маломирово, м. Страната (Инджанска могила), Елховско. Каменен „скиптър" от тип 3, много добре загладен, изработен от габро-диоритна интрузивна скала. Горната му основа е равна, долната е слабо изпъкнала, ръбовете са заоблени. Липсват всякакви следи от работна дейност (обр. 3 б). Височина 18, 3 см; диаметър в горната част 4, 3 см; диаметър в долната част 6, 2 см; минимален диаметър 3,5 см; максимален диаметър 6, 9 см; тегло 1, 054 кг (обр. 2 б, 3 а).

5. Етнографски музей – Елхово. Инв. № 6. Местонамиране – с. Маломирово, м. Страната (Инджанска могила), Елховско. Ка-

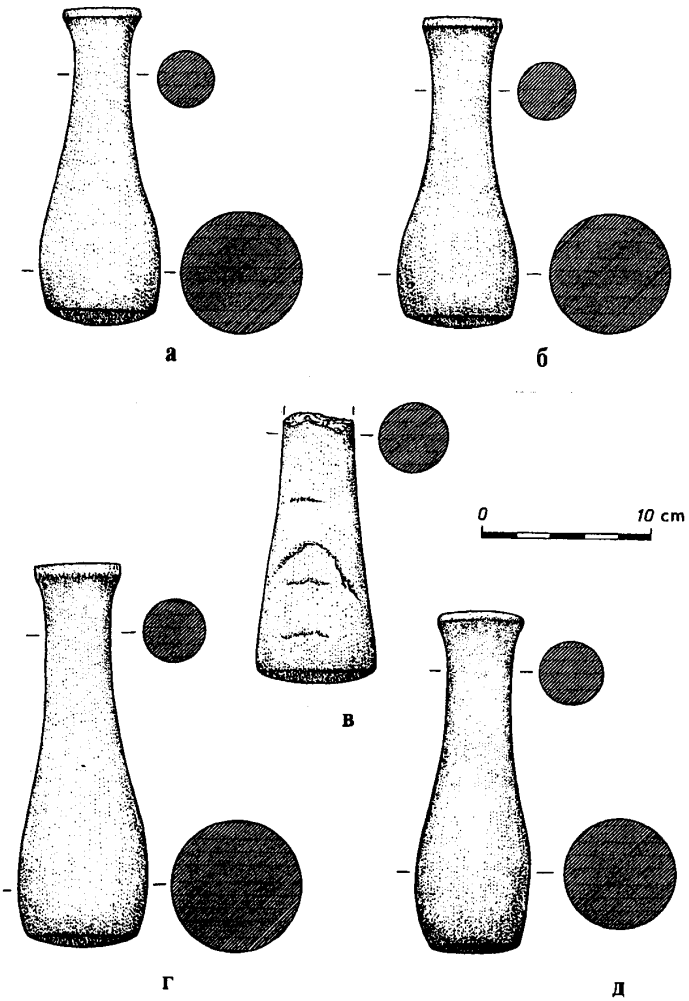

Обр. 2. Каменни скиптри – чукалки от долината на Долна Тунджа.
а) Скиптър от Маломирово, ЕМЕ, Инв № 4; б) Скиптър от Маломирово, ЕМЕ, Инв. № 5; в) Скиптър с неизвестно местонамиране, ИМ-Ямбол, Инв. № 711; г) Скиптър от Маломирово, ЕМЕ, Инв. № 6; д) Скиптър от Момина църква, ИМ – Ямбол, Инв. № 944.

Fig. 2 Sceptres-mortiers de pierre de la vallée de la Dolna Tundža. a) Sceptre de Malomirovo, EME, Inv. № 4; b) Sceptre de Malomirovo, EME, Inv. №5; c) Sceptre d'origine inconnue, IM-Jambol, Inv. № 711; d) Sceptre de Malomirovo, Inv. N° 6; e) Sceptre de Momina cărkva, IM-Jambol, Inv. № 994.

менен „скиптър"от тип 3, изработен от зеленикава, свежа габро-диоритна интрузивна скала с по-ясно изразена зърнеста структура, без всякакви работни следи или вторични увреждания. „Скиптърът" е много добре загладен. Горната му основа е плоска, долната – слабо изпъкнала, ръбовете са заоблени (обр. 3 г). Височина 22, 8 см; диаметър в горната част 5 см; диаметър в долната част 6,5 см; минимален диаметър 4 см; максимален диаметър 7,6 см; тегло 1,530 кг (обр. 2 г, 3 б).

Гореспоменатите „скиптри" под № 3, 4 и 5 са случайни находки от м. Страната (Инджанска могила) в землището на с. Маломирово, Елховско. Открити са на левия бряг на р. Поповска, на 5 км преди вливането ѝ в р. Тунджа, на северен скат в равнинно-хълмист район. Местността е богата на извори, почвата е излужени и карбонатни смолници, надморската височина е около 150 м. При теренно обхождане на същата местност, върху площ от около 10 дка открихме селище от открит тип с материали

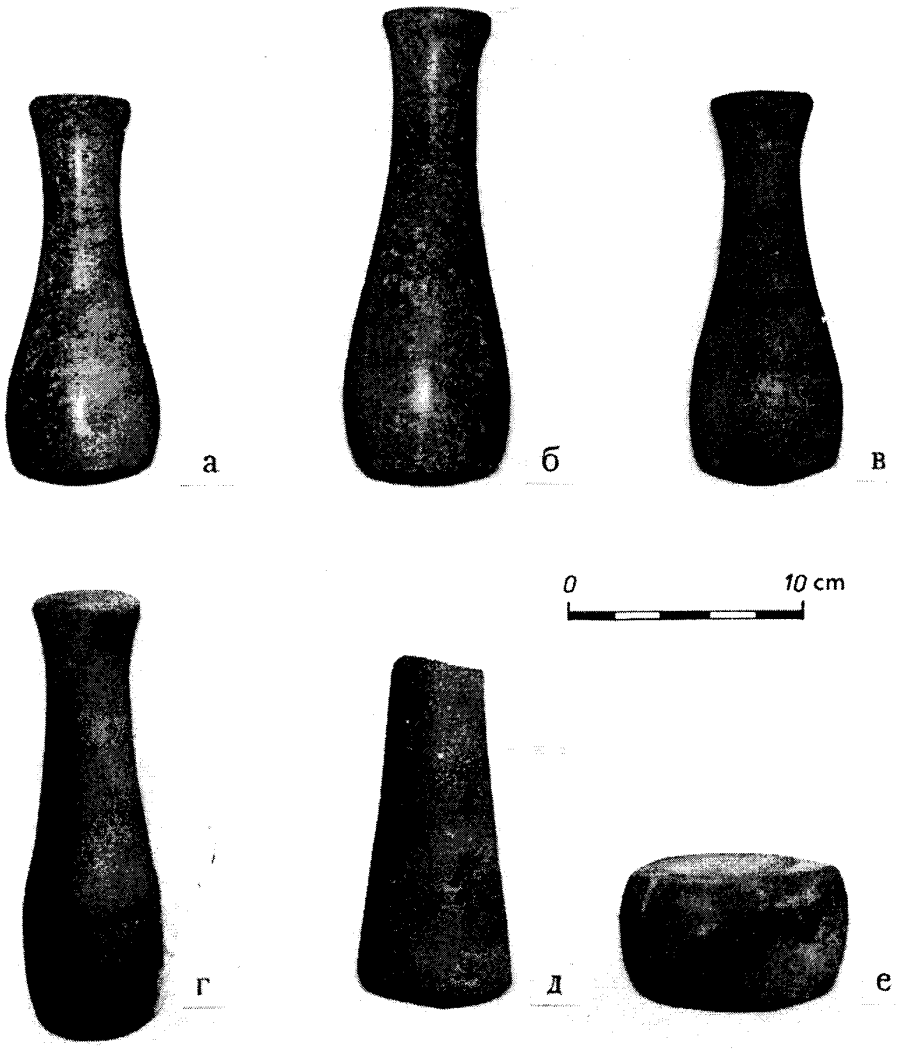

Обр. 3. Каменни скиптри – чукалки и каменно хаванче от долината на Долна Тунджа. а) Скиптър от Маломирово, ЕМЕ, ИНВ. № 5; б) Скиптър от Маломирово, ЕМЕ, Инв. № 6; в) Скиптър от Маломирово, ЕМЕ, Инв. № 4; г. Скиптър от Момина църква, ИМ – Ямбол, Инв. № 944
д) Скиптър с неизвестно местонамиране, ИМ – Ямбол, Инв. № 945

Fig. 3 Sceptres-mortiers de pierre et mortier de pierre de la vallée de la Dolna Tundža. a) Sceptre de Malomirovo, Inv. № 5. b) Sceptre de Malomirovo, Inv. № 6. c) Sceptre de Malomirovo, Inv. № 4. d) Sceptre de Momina cărkva, IM-Jambol, Inv. № 994. e) Sceptre d'origine inconnue, IM-Jambol, Inv. № 954.

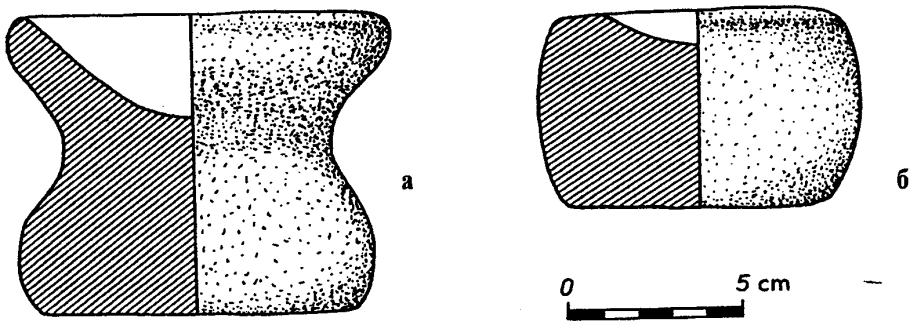

Обр. 4. Каменни хаванчета
а) Хаванче от Днепропетровск, по Савва; б) Хаванче от Момина църква, ИМ – Ямбол, Инв. № 945.
Fig. 4. Mortiers de pierre. a) Mortiers de Dnepropetrovsk, d'après Savva. b) Mortiers de Momina cărkva, IM-Jambol, Inv. № 995.

от късната бронзова и ранножелязната епоха. В близост до това селище се намират няколко надгробни могили, чиято датировка обаче засега не може да бъде определена.

Разпространението на първите, най-често срещани типове „скиптри" е проследено от Долния Днепър до Долния Дунав в Североизточна България (Русе), преди всичко в областта на разпространение на културата Сабатиновка-Кослоджени. Тези „скиптри" са откривани досега най-често в селища. Особено важно е тяхното намиране сред къснобронзови колективни находки, в които се срещат форми за леене или други предмети, свързани с металообработката (Волоское или Новоселка). Поредица от тези „скиптри" са предадени като отделни находки в различни музеи и научни сбирки. (обр. 1).

Най-ранна находка от тези „скиптри" има в гроб от късната ямна култура, открит в Троицкое[3]. За датировка преди късната бронзова епоха говори също находката от Войнещи, която е отнесена към средната бронзова епоха в Румъния (Монтеору I C 3 – I C 2), и „скиптърът" от Фитионещи, открит в селище от късната фаза на култура Монтеору[4]. Тази датировка също подкрепя срещането на този вид „скиптър" в селища от културата с многоваликова керамика. Една по-късна датировка – през късната бронзова епоха, е доказана в Молдавия, чрез срещането им в „золници" на култура Ноа в Гиндещи, район Флорещи, в затворените къснобронзови комплекси (колективната находка от Новоселка).

Скиптрите от тип 3 от Долна Тунджа притежават типологически най-добри аналогии от Алексеевка, Паркеш, Коцофанка, Петреш и вероятно от Валещи-Алдени[5]. „Скиптърът" от Алексеевка е отнесен към култура Андроново и с това хронологически и териториално попада извън култура Сабатиновка-Кослоджени. Другите три „скиптъра" са открити в Молдавия и Румъния, в областта на разпространение на култура Мотеору и Кослоджени.

Все още не е ясна функцията на каменните „скиптри". Е. Савва обръща внимание на това, че тези „скиптри" са били откривани често заедно с леярски форми и останки от леенето на бронз в селища или пък в колективни находки. Освен това той посочва, че редица от тези находки са откривани в близост до места, свързани с добив на медна руда и обработка на медта. Тези „скиптри" често са намирани и заедно с каменни „хаванчета", чието разпространение съвпада с разпространението на „скиптрите"[6] (обр. 4 а). Поради това не е изненада, че подобно „хаванче" е открито заедно със „скиптър" в долината на Долна Тунджа при с. Момина църква (бивше Желязково), Елховско (обр. 3 е, 4 б).

Исторически музей – Ямбол. Инв. № 945. Местонамиране с. Момина църква, м. Бял бряг. Каменното „хаванче" се характеризира с плоско дъно, конкавни стени и овална вдлъбнатина в горната част. Изработено е от кафеникава микрозърнеста вулканична скала. Няма никакви сигурни работни стени (обр. 4 б). Размери: височина 6,3 см; диаметър на дъното 8,6 см; диаметър на устието 9,8 см; диаметър на отвора 5,8 см. Изследванията върху тази група предмети, откривани в северопонтийското пространство, показват, че върху работната повърхност на „хаванчетата" са откривани не само останки от органични бои, но също така и следи от медна руда. Всички тези наблюдения, както и гореспоменатите обстоятелства на местонамирането им, позволяват на Е. Н. Савва да счита, че „скиптрите-чукалки" и каменните хаванчета нямат само практическа функция, свързана с металургията, а и

културна и представляват символ на властта на металопроизводителите[7]. Прецизната изработка подсказва голямото значение, отдавано на „скиптрите–чукалки", което предполага функцията им в областта на култа и като атрибут на властта. За това свидетелстват трудоемкостта при изработката им, което изисква комплексни технологични процеси с кварцитни материали и абразиви. Ето защо в случая според нас се касае за явно доминиране на културната и атрибутивната функция на предмета над практическата. Като пример можем да посочим скиптъра от Паркеш[8], приблизително в средата на който има обхващаща го околовръст груба широка линия. Находката подсказва възможността тези каменни предмети да са били привързвани напречно и използвани като „скиптри" (жезли). Подобни следи от вероятно напречно привързване се забелязват и върху скиптри от друго време, например върху скиптъра от каменно-медната епоха от с. Драма, Ямболско, публикуван от Л. Гетов[9]. Не само привързването, но и липсата на всякакви конкретни работни следи върху каменните предмети подсказва преобладаването на функция, несвързана с практическата дейност. Трудно е да си представим, че тези предмети са използвани като чукалки.

Появата на северопонтийски каменни „скиптри" от бронзовата епоха в долината на Долна Тунджа ще даде нов подтик за изследване на късната бронзова епоха в Източна България. Влиянието на културите Сабатиновка-Кослоджени е вече многократно отбелязвано в Североизточна България. За това свидетелства не само контактната зона в Добруджа, но и конкретни находки в къснобронзовото селище с каменна архитектура върху Големия остров при Дуранкулак[10], като подобни керамични форми могат да се проследят до Варна[11]. По-нататъшни контакти на култура Кослоджени в южна посока показва могилния гроб от Шумен[12], както и гробът от с. Васил Левски, Търговищко, с меч с езикоподобна дръжка и характерната за култура Кослоджени керамика[13]. И. Панайотов датира тези материали в края на късната бронзова епоха и на прехода към ранната желязна епоха[14].

Според досегашните наблюдения обаче в поречието на Долна Тунджа няма керамика тип Кослоджени или такова развитие, което да е повлияно от нея. Отделни керамични фрагменти с пластична украса или съдове с високо вдигната дръжка, които са открити извън стратиграфски контекст, показват евентуално типологически връзки, но са недостатъчни, за да се докаже съществуването на тази група в Югоизточна България. Някои непосредствено граничещи с Долна Тунджа погребални комплекси от Марица-Изток, като например в Манчова могила при с. Малка Детелина, Новозагорско, гроб № 1 и гроб № 5[15], а също някои находки от тракийското крайбрежие и Македония напомнят типологически за керамичните особености, типични за областта на култура Кослоджени[16]. Тези възможни връзки, както и къснобронзовите контакти с LH III B-C[17], биха могли със сигурност да се изяснят само ако се извърши систематично типологическо и хронологическо сравнение на характерните особености и белези на керамиката от култура Асеновец, Пловдив-Зимниче и Черковна[18].

Каменните „скиптри" от района на Долна Тунджа обаче показват ясно, че в тази територия през късната бронзова епоха трябва да се съобразяваме също със северопонтийското влияние на юг до Егея. Функциите на тези каменни „скиптри" в района на Долна Тунджа могат да стоят (подобно на северопонтийското пространство) във връзка с локална металургична дейност[19] и с носители на власт, държащи под свой контрол тази дейност.

Геологическата информация за материала, използван за направата на „скиптрите" от Долна Тунджа, показва, че е възможно те да са местно производство. Тези материали са характерни за района на Манастирските възвишения, а така също и за по-малките интрузиви при селата Раздел и Лалково, Елховско[20].

Очевидно става дума за местно производство на късно боронзови „скиптри", които носят типологическата характеристика на „скиптрите" от северопонтийските територии и вероятно изпълняват подобни функции.

[1] **Г. И. Георгиев, И. Ангелов**. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950–1953. ИАИ 21, 1957, с. 51, обр. 13.

[2] **Е. Н. Савва**. К вопросу о пестах-скипетрах эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья. – Известия Акад. наук Молдовской ССР, Серия общественых наук, 1987, 1, 62–71.

[3] **И. Т. Черняков**. Северозападное Причерноморья во второй половине II тыс. до н. е. Киев, 1985, с. 92, рис. 42. 18, рис. 43. 7.

[4] **Е. Н. Савва**. Цит. съч., с. 67.

[5] **S. Morintz**. Contributii arheologice la istrorii tracilor timpurii, I. Epoca bronzulii in spatiul carpato - balcanica> Bucaresti, 1978, p. 129.

[6] **Е. Н. Савва**. Цит. съч., с. 68.

[7] **Е. Н. Савва**. Цит. съч., с. 69.

[8] Използваме случая да благодарим най-сърдечно на К. Бошнаков от Софийския университет за предоставените ни сведения.

[9] **L. Ghetov**. Le problème des sceptres zoomorphes en pierre. – Studia Praehistorica , 3, 1980, 91–96; A. Fol, J. Lichardus. Macht, Herrschaft und Gold. Saarbrücken, 1988, p. 127, Abb. 74.

[10] **Х. Тодорова, Т. Димов**. Селище от късната бронзова епоха на Големия остров при с. Дуранкулак, Толбухински окръг – В: **А. Фол, К. Йорданов.** Североизточна България – древност и съвременност. С., 1985, 21–26.

[11] **Х. Тодорова**. Добруджа през праисторическата епоха. – В: **А. Фол, С. Димитров**. История на Добруджа, I. С., 1984, 23–71.

[12] **А. Г. Бонев**. Някои характерни черти на духовния и обществен живот на тракийските племена през късната бронзова епоха. – Tracia antiqua, 9, 1982, 143–160.

[13] **И. Панайотов, И. Ангелова**. Некропол от късната бронзова епоха в с. Левски, Търговищки окръг. – В: Интердисциплинарни изследвания 14 А, 1986, 87–98.

[14] **И. Панайотов**. Периодизация на бронзовата епоха в Североизточна България. – Helis, 1, 1992, 28 – 31.

[15] **М. Кънчев**. Некрополи от бронзовата епоха в района на Марица-Изток. – Археологически проучвания, Марица-Изток 1, 1991, 41–70.

[16] **B. Hänsel**. Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr - In: Südisteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Bd. 1, Berlin, 1982, 1–38.

[17] **А. Г. Бонев**. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хил. пр. н. е. – Разкопки и проучвания, 20. С., 1988, 65–80.

[18] **B. Hänsel**. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an den unteren Donau. BAM, Bd. 16–17, Bonn, 1976.

[19] **Е. Н. Черных**. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С., 1978, 19–39.

[20] Изказваме сърдечна благодарност на Ив. Димитров–геолог от град Елхово – за макроскопското определение на материала, от който са изработени „скиптрите“ и посочването на местата в региона, където се среща подобен скален материал.

„Sceptres-mortiers“ nord-pontiques de l'âge du bronze, de la vallée de la Dolna Tundža

Christo CHRISTOV, Ilia ILIEV

(Résumé)

Cet article porte sur la problématique relative aux influences nordiques dans la région de la Bulgarie actuelle pendant l'âge du bronze tardif, où sont publiés pour la première fois cinq sceptres de pierre de la région de la Basse-Tundža. Ces sceptres qui appartiennent au domaine de diffusion de la culture de l'âge du bronze tardif Sabatinovka-Koslodgeni, peuvent être attribués d'après la classification de E. Savva, au type 3. Ces pièces sont conservées aux musées de Jambol et d'Elhovo.

L'article traite aussi de la question de la topographie de l'emplacement des trouvailles, ainsi que de la caractéristique des roches ayant servie à la fabrication des sceptres. Les recherches géologiques ont permis de formuler l'hypothèse que les sceptres mis au jour le long de la vallé de la Basse-Tundža sont fabriqués à partir d'un matériel local.

Se fondant sur des parallèles avec des pièces trouvées dans les régions nord-pontiques, les auteurs estiment que les sceptres avaient une fonction rituelle et servaient de signe d'autorité.

Ces sceptres sont considérés en liaison avec les relations culturelles avec l'espace nord-pontique qui sont datées de la fin de l'âge du bronze et du début de l'âge du fer d'après I. Panayotov.

Пристанищата по Западното Черноморие през Античността
(по данни от оловните щокове от България)

Калин Порожанов

Както добре се знае от писмените извори и от подводната археология, пристанищата в Древността биват естествени и изкуствени. В българската специализирана литература изкуствени пристанищни съоръжения – вълноломи и кейове – са споменавани за акваториите при градовете Каварна, Балчик, Варна и Созопол. Тук те не са предмет на разглеждане. Длъжен съм да спомена, че според мои собствени наблюдения, потвърдени и от инженери специалисти, тези „съоръжения" – при споменатите по-горе морски градове – имат естествен произход. Това, разбира се, не означава, че по Западното Черноморие не трябва да се очаква да се открият истински изкуствени пристанищни съоръжения. Подходът обаче трябва да бъде не само и толкова водолазен ентусиастки, колкото професионално свързан с подводната археология като комплексна междудисциплинна наука. Поради това обект на разглеждане в настоящото изложение са само сигурно локализираните естествени пристанища по Българското Черноморие през Античността.

Всеизвестна истина в подводната археология е, че естествените пристанища се локализират чрез анкражи. Сигурно датирани в Античността са анкражите от оловни щокове (от края на VI / V в. пр. Хр. до края на III в. след Хр.)[1]. Тук обикновено се добавят и каменните щокове, които съгласно общоприетата датировка за Средиземно море се използват от края на VII до IV в. пр. Хр., включително[2]. Тъй като за каменните щокове от Западното Черноморие и от Източна Егеида (Западното крайбрежие на Мала Азия) се предлага и една по-ранна дата за тяхното начално приложение от края на II-ро/началото на I хил. пр. Хр. до VI–IV в. пр. Хр., включително[3], тук те ще се имат предвид само за сравнение.

Щоковете през Античността биват 4 основни типа[4]:

тип А – каменни щокове. Датират се в VII – IV в. пр. Хр. Но за Западното Черноморие, както стана дума, е възможно и края на II/началото на I хил. пр. Хр. до VII/IV в. пр. Хр., включително;

тип Б – оловни щокове с жлеб за закрепване към дървения ствол на котвата. Датират се от края на VI/края на V до средата на II в. пр. Хр.

тип В – оловни щокове с четвъртита кутия в средата за закрепване към дървения ствол на котвата. Те са неподвижни и са добили известност като щокове „римски тип". Датират се от началото на II в. пр. Хр. до края на III в. след Хр.

тип Г – оловни щокове с отвор за болт, със или без ограничително прагче за закрепване към дървения ствол на котвата. Датират се от средата на II в. пр. Хр. до края на III в. след Хр.

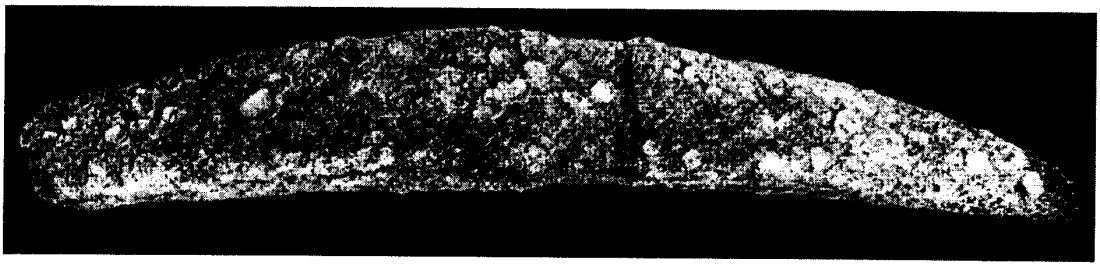

Фиг. 1. Щок тип А - каменен, с жлеб
Fig. 1 Jas du type A: de pierre muni de chéneau.

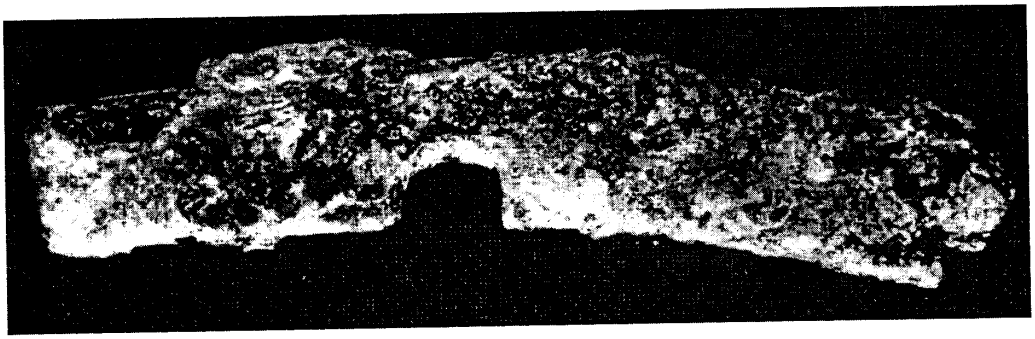

Фиг. 2. Щок тип Б - оловен, с жлеб
Fig. 2. Jas du type B: de plomb muni de chéneau.

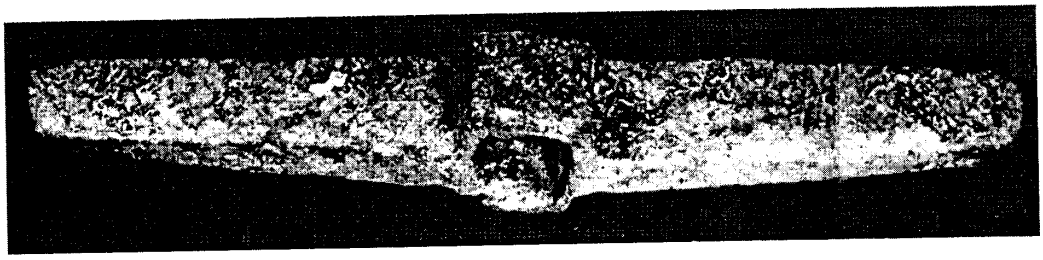

Фиг. 3. Щок тип В - оловен, с четвъртита кутия
Fig. 3. Jas du type C: de plomb muni d'une boîte de fixage.

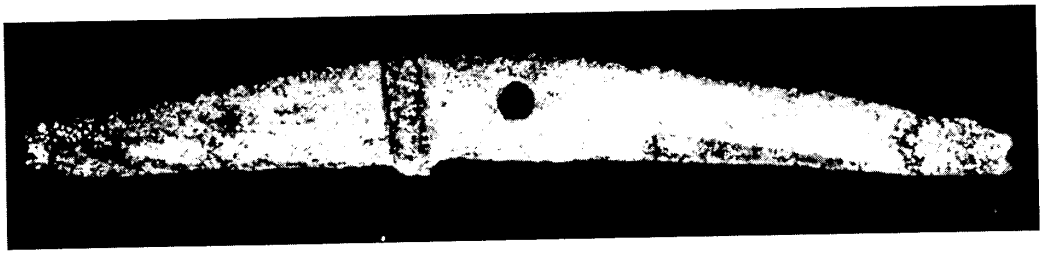

Фиг. 4. Щок тип Г - оловен, с отвор за болт и с ограничително прагче
Fig. 4. Jas du type D: de plomb, muni d'une ouverture à boulon, avec un seuil de fixage.

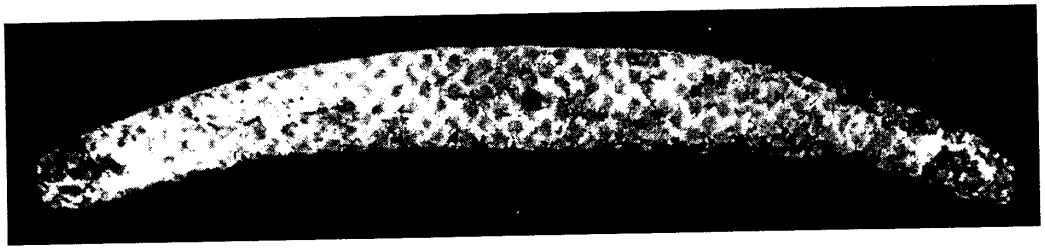

Фиг. 5. Щок тип Г - оловен, с отвор за болт и без ограничително прагче
Fig. 5. Jas du type D: de plomb, muni d'une ouverture à boulon, sans seuil de fixage.

Веднага ще кажа, че тези датировки са достатъчно добре аргументирани не само от изображения (например върху монети) и от писмени сведения, а най-вече от сравнително добре датирани подводни археологически обекти, разкопавани в Средиземно море. Ето защо тук те са приети като основа на работата. Редно е още да отбележа, че по Тракийското Черноморие се откриват от всичките 4 вида щокове, и то в сравнително големи количества.

Оловни щокове, за които има публикации и дневници от подводни археологически експедиции по Българското Черноморие, са открити при:

1. гр. Шабла – 3 броя на дълбочина 10-11 м;
2. нос Калиакра – 8 броя на дълбочина 10-11 м. (Тук са открити и каменни щокове – 9 цели и 4 половинки);
3. нос Чиракман (гр. Каварна) – 1 брой от тип Г на дълбочина 8 м;
4. нос Св. Атанас (гр. Бяла) – 2 броя на дълбочина 8 м. (Тук е открит и 1 каменен щок);
5. гр. Несебър – 1 брой от тип Б. (Тук е открит и 1 каменен щок);
6. нос Атия – 1 брой оловен щок – неидентифициран тип, от неизвестна дълбочина;
7. гр. Созопол – 41 броя (25 от тип Б, 10 от тип Г, останалите 6 броя са непрецизно документирани). Дълбочината е от 6-8 м до 14-20 м. (Тук са открити и каменни щокове – 14 цели и 1 половинка);
8. нос Колоките (при Райския залив) – 3 броя (от тип Б и 1 от тип Г). Дълбочината е 14 м. (Тук е открит и 1 каменен щок);
9. нос Св. Димитър (залива при устието на р. Ропотамо) – 9 броя от тип Г. Дълбочината е от 12 до 22 м. (Тук е открит и 1 каменен щок);
10. нос Кендинар (източно от нос Св. Димитър) – 1 брой от тип Г. Дълбочина 15-20м;
11. Маслен нос – 21 броя (5 от тип Б, 5 от тип Г с 3 стегачки, открити in situ, 9 от тип Г, 2 са непрецизно документирени). Дълбочината е 17-22 м. (Тук са открити и 6 каменни щока);
12. залив Мириос – 1 брой от тип Г. Дълбочина 15 м;
13. гр. Приморско – 43 броя (16 от тип Б, 8 от тип В със 7 стегачки in situ, 19 от тип Г). Дълбочините са неизвестни;
14. нос Урдовиза (с. Китен) – 3 броя (2 от тип Б и 1 от тип Г). Дълбочина 6-13 м. (Тук са открити и каменни щокове – 8 цели и 6 половинки);
15. гр. Ахтопол – 1 брой от тип Б. Дълбочина 17 м. Тук са открити и 2 каменни щока.);
16. с. Синеморец (залива при устието на р. Бутамята) – 1 брой от тип Г. Дълбочина 14-15 м;
17. с. Резово (залива при устието на р. Резовска) – 1 брой от тип Б. Дълбочина 14 м.

Както стана дума по-горе, щоковете от тип А – каменните – тук не са предмет на интерпретация.

Оловните щокове: от тип Б са 52 броя, от тип В са 13 броя, от тип Г са 54 броя. Непрецизно документирани като типове са 22 броя.

Прави впечатление, че количеството на щоковете от тип Б и тип Г са най-много. Те са почти равни помежду си. Тип В е сравнително оскъдно представен. Длъжен съм по този повод да припомня, че според Герхард Капитен[5], който съобщи своите наблюдения на третия симпозиум Тракия Понтика в Созопол, публикуваните оловни щокове от тип Б, открити в Средиземно море, са 8-10 броя (срещу цитираните по-горе 52 броя, открити по Българското Черноморие), от тип Г в Средиземно море са открити 5 броя (срещу цитираните по-горе 54 – от Българското Черноморие). Това му дава сериозни основания да смята, че тези два типа оловни щокове произхождат от Тракийското Черноморие. Очевидно е, че тип В, т. нар. римски тип щокове, е средиземноморско явление, тъй като повече от откриваните в Средиземно море оловни щокове са от този тип[6].

Независимо, че около 1/6 от оловните щокове не са прецизно документирани, то съотношението между останалите 5/6 отделни типа прецизно документирани щокове красноречиво говори за сравнително слабо морско римско присъствие от началото на II в. пр. Хр. до края на III в. след Хр. (засега има само 13 щока от тип В) и за силно местно морско дело (54 оловни щока от тип Г със същата хронология на експлоатация) по днешното Българско Черноморие.

Видно е, че представените близо 150 (поточно 141) оловни щока се откриват на 17 места, които са естествени пристанища. Най-големите от тях са тези при н. Калиакра – 8 щока, гр. Созопол – 41 щока, н. Св. Димитър – 9 щока, Маслен нос – 21 щока, гр. Приморско – 43 щока. Това са приблизително 80% от всичките оловни щокове. Ето защо ще си позволя да се спра по-специално на тези големи антични естествени пристанища.

Нос Калиакра. През Античността е известен като Тиризис по името на траките теризи. Нос Калиакра се простира от север на юг и

затваря за опасните северни и източни ветрове голяма акватория. От 8-те оловни щока 6 са открити при върха на носа, а 2 – в основанието на носа, от западната му страна. Върху един от тях са изрязани буквите М М М. След консултация с директора на Археологическия музей в Каварна – Асен Салкин – се установи, че от Калиакра има оловни щокове от типовете Б, В и Г. Присъствието на тип В (римски) се потвърждава и от факта, че при върха на носа е открита и една оловна стегачка. А както ще се види по-долу, оловните стегачки принадлежат на (или по-скоро се използват със) оловни щокове от тип В. Ще припомня още, че при върха на носа са открити и каменни щокове. Това означава, че през цялата Античност, съгласно датировката на отделните типове щокове, нос Калиакра е бил едно от сигурните естествени пристанища по Западното Черноморие. При това на носа няма разположен елински полис.

Град Созопол. Акваторията около град Созопол (античният полис Аполония Понтика) е най-удобна за използване като пристанище по цялото днешно Българско Черноморие. Тук са открити около 1/4 от всичките цитирани по-горе щокове. Северно от града-полуостров се намират: големият остров Св. Иван и малкият – Св. Петър, които защитават от северните ветрове една обширна акватория. Между тях и полуострова, върху който се намира градът, дълбоко под водата – днес – се простира каменен риф. На морското дъно около Созопол са открити оловни щокове както следва:

а) От западната страна на споменатия каменен риф, във водите между о. Св. Иван и града-полуостров са открити 24 броя от тип Б (и около 10 каменни щока) на дълбочина 14-20 м. Според датировката на тези щокове се оказва, че тази акватория е използвана като пристанище през I хил. пр. Хр., но само във вековете преди и към VII в.пр.Хр. до средата на II в. пр. Хр.;

б) Западно от града-полуостров, в акваторията между малкия фар, наричан Мигалката, и северозападния край на о. Св. Кирик, който е в непосредствена близост до града и днес е свързан с него чрез изкуствен насип. Тук са открити 10 броя от тип Г и 1 брой от тип Б на дълбочина 6-8 м до 14 м. Съгласно датировката на тези щокове, това означава, че тази акватория е използвана като пристанище през I хил. пр. Хр. и началото на I хил.

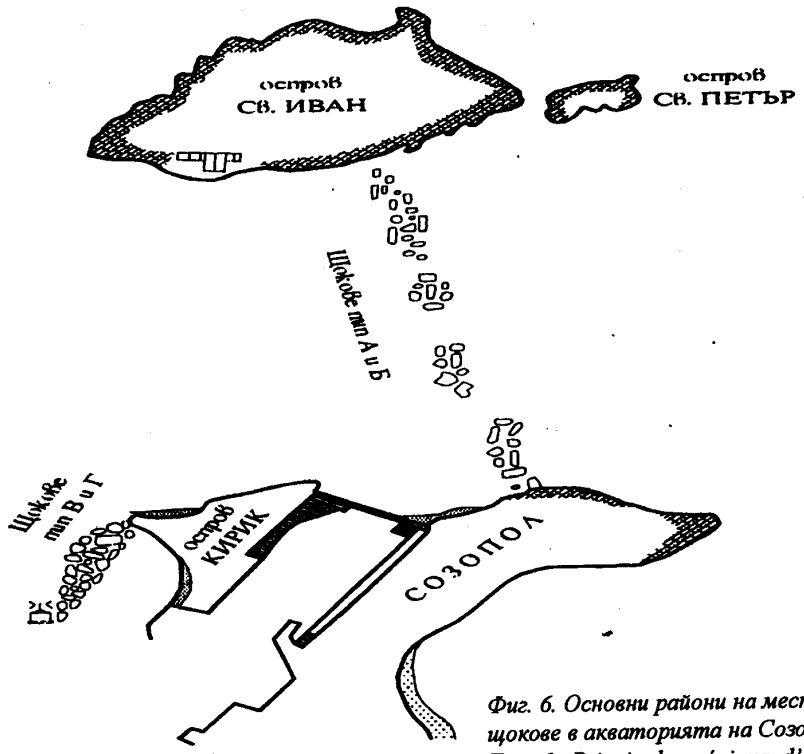

Фиг. 6. Основни райони на местонамиране на щокове в акваторията на Созопол.
Fig. 6. Principales régions d'emplacement des jas dans les territoires aquatiques de Sozopol.

след Хр., но само между средата на II в. пр. Хр и края на III в. сл. Хр.

в) В акваторията, намираща се югозападно от о. Св. Иван, са открити 6 броя оловни щокове с непрецизирана типология и дълбочина на намиране, поради което тук ги съобщавам само информативно.

На този етап от проучванията прави особено голямо впечатление натрапващият се факт, че пристанището на античния полис Аполония Понтика очевидно се премества, през II в. пр. Хр. от една в друга акватория. Причините за това преместване, вероятно са свързани с повишаване нивото на морето (или потъване на сушата) през III–II в. пр. Хр. При тези внушителни природни промени каменният риф, намиращ се между големия остров и града, който дотогава – до II в. пр. Хр. – е бил своеобразен естествен вълнолом близо до повърхността на водата (или дори над нея!) и е спирал опасните източни ветрове и вълни, с което е осигурявал сравнително тиха пристанищна акватория, е спрял да изпълнява тези си функции, тъй като се е оказал дълбоко на дъното на морето (на 14-15 м дълбочина). Така се е наложило да се търси друга тиха акватория за пристанище на града, а такава се оказала тази, разположена много по-на запад от потъналия риф и западно от о. Св. Кирик, където водите са естествено защитени от северените и източните ветрове.

Прави впечатление, че в Созополски води отсъстват (?), или да допуснем – ще се окаже, че слабо присъстват, щокове от тип В – т. нар. римски тип, което показва отсъствие или слабо присъствие на средиземноморски (римски) кораби. Както се оказва засега, корабите, оставили котвите си в античните Аполонийски пристанища, са предимно местни ветроходи. Този логично предположен монопол на града над пристанището през цялата Античност би изглеждал съвсем естествен, като се има предвид, че Медни рид, като начало на Странджа планина, е разположен над Созопол и е богат на полиметални руди и гори, които са използвани активно от дълбока древност до наши дни.

Нос Св. Димитър (източно от устието на р. Ропотамо). Заливът при устието на р. Ропотамо е отворен на изток. През Античността нос Св. Димитър е бил голям и е защитавал от опасните източни ветрове една удобна за естествено пристанище акватория. Тук, при върха на носа, са открити 9 оловни щока от тип Г, на дълбочина 12-20 м. (Открит е и 1 каменен щок – тип А). Върху един от оловните щокове личат изляти релефни букви N C M(?) B [или H(?)]. Засега липсват оловни щокове от тип Б и тип В. Откритите оловни щокове сочат, че това естествено пристанище е функционирало през Античността, но основно от средата на II в. пр. Хр. до края на III в. сл. Хр. Тук няма данни за наличие на елински полис, но над залива и устието на реката стратегическо място заема тракийската крепост Вълчаново кале.

Маслен нос. Разполага се в посока изток-запад и закрива от опасните северни и североизточни ветрове сравнително голяма акватория. Тук, при върха на носа и южно от него, са открити както следва: (от тип А – 6 броя каменни щока), от тип Б – 5 броя оловни щока, от тип В-5 броя оловни щока, като 3 от тях са in situ с оловните стегачки за лапите на дървените котви; открити са и 2 непрецизно документирани оловни щока. Очевидно това естествено пристанище е използвано през цялата Античност – от вековете преди и към VII в. пр. Хр. до края на III в. след Хр. На полуострова няма елински полис, но има тракийска крепост. Особено важно е намирането в тези води in situ на трите оловни щока (римски тип) с оловните стегачки на котвите им. Това, без съмнение, сочи използването на оловните стегачки от Западното Черноморие основно с този тип оловни щокове, поне засега.

Гр. Приморско. В тези води са открити[7]: от тип Б -16 броя, от тип В – 8 броя, от тип Г-19 броя. Очевидно е, че използването на тези оловни щокове – от VI–V в. пр. Хр. до III в. сл. Хр. – трябва да се свърже с функционирането на най-близкото пристанище – това при античното тракийско селище, съществувало на нос Урдовиза, който се намира от южната страна на гр. Приморско, при с. Китен. Във връзка с това трябва да отбележа, че и в този район няма елински полис. Особено важно е да се обърне внимание и на факта, че тук са открити най-много оловни щокове от тип В (римски тип) с оловни стегачки in situ. От откритите общо 8, 7 оловни щока са с оловни стегачки. Това, без съмнение, потвърждава тезата за използването на оловните стегачки от Западното Черноморие само с този тип оловни щокове. Върху един от тези щокове от тип В се чете надпис M E N A(?). Същият надпис M E N A се чете и върху щок от тип В (римски), намерен в Италия[8].

Направените спектрални, изотопни и химически изследвания и анализи на оловните щокове от Българското Черноморие, за съжаление не можаха да определят точния произ-

ход на оловните руди, от които са правени щоковете. Сигурно се оказва, че те многократно са били претопявани и преизползвани. При все това този факт не променя общата картина.

Общи изводи:

1. Корабите, които използват интерпретираните тук оловни щокове от естествените пристанища по Западното Черноморие през Античността, са предимно (но не само!) ветроходни. Това се обяснява с факта, че по-голямото количество се открива във водите при върховете на носовете. Ветроходите застават на тези открити места на котва, за да могат да реагират своевременно със своите платна на всяка промяна на времето – най-вече на ветровете.
2. Преместването на пристанището на Аполония Понтика през II в. пр. Хр., извлечено от ситуацията на местонамиране на различните в хронологично отношение типове оловни щокове, най-вероятно се дължи на чувствително повишаване нивото на морето (или потъване на брега) по това време.
3. Сравнително слабо е документирано наличието на оловни щокове тип В, т. нар. римски тип. Ако този факт не се дължи на недостатъчна проученост, то той вероятно се дължи на явлението, че по това време (II в. пр. Хр. – III в. сл. Хр.) по Западното Черноморие се използват предимно щокове от местния тип Г, за които в Средиземно море се смята, че са обслужвали не само дървени, но и железни котви. Очевидно присъствието на оловни щокове тип В по Западното Черноморие сочи и присъствие на Рим в живота на населението от това Тракийско крайбрежие. Както изглежда засега, тук е съществувала по-силна и потрайна местна морска активност, отколкото е римската.
4. От петте разгледани тук големи антични естествени пристанища на Западното Черноморие само Аполония Понтика е елински полис. Изглежда останалите 4 естествени пристанища са били под прякото наблюдение на тракийските царе или династи.
5. Върху 3 оловни щока има надписи:

   – от акваторията на нос Калиакра, върху щок от тип Г: M M M;
   – от водите около нос Св. Димитър, върху щок от тип Г: N C M(?) B [или H(?)]
   – от акваторията на град Приморско, върху щок от тип В: M E N A(?).

   Нека припомня, че тези два типа щокове – В и Г – се датират във II в. пр. Хр. – III в.след Хр. Очевидно и надписите са от това време.

[1] **K. Porozhanov.** Les ports anciens de la ville de Sozopol (d'après les donnés d'archéologie sous-marine). – In: Thracia Pontica 2, 2-ème symposium intarnational, Sozopol, 1982. Jambol, 1985, 196-207; D. H o l d a n e. Recent Discoveries about the Dating and Construction of the Wooden Anchors. – In: Thracia Ponrica 3, 3- ème symposium international, Sozopol, 1985. S., 1986, 416-427; G. Käpitan. Graeco-Thracian Wood-Anchors. – In: Thracia Ponrica 3, 3- ème symposium international, Sozopol, 1985. S., 1986, 381-394.

[2] **P. Glanfrotta.** First Elements for the Dating of Stone Anchor's Stocks . – International Journal of Nautical Archaeology, 1977, 6.4, 285-291.

[3] K. Porozhanov. Sur l'apparition du bateau à voile du littoral thrace de la mer Noire. – In: Tropis 2, 2nd International Symposiun on Ship Construction in Antiquty, Delphi, 1987. Athens, 1990, 227-281.

[4] **D. Holdane.** Op.cit.

[5] **G. Käpitan.** Op. cit.

[6] **A. Freschi**. Recenti ritrovamenti di ancore antiche nei mari italiani. – In: Thracia Ponrica 3, 3- ème symposium international, Sozopol, 1985. S., 1986, 404-415.

[7] Оловните щокове от тези води не са намерени при подводни археологически проучвания, а са откривани случайно и са вадени без документиране от леководолази – аматьори в подводната археология. Те са ги предавали в Националния исторически музей – София. Поради това липсват каквито и да било данни за дълбочините и за точното им местонамиране. Информацията за тези щокове от Приморско дължа на г-н Божидар Димитров, за което му изказвам благодарност.

[8] **A. Freschi.** Op. cit.

Les ports du littoral nord de la mer Noire pendant l'Antiquité (d'après les données des jas de plomb provenant de Bulgarie)

Kalin POROJANOV

(Résumé)

Lors des expéditions sous-marines effectuées dans la mer Noire (Bulgarie), on a découvert plus de 100 et fortuitement plus de 40 jas/barres transversales d'ancres antiques de bois. Ces pièces se répartissent en trois types: B, C et D. Le type A représente des jas de pierre qui ne font pas l'objet de l'analyse dans le présent exposé.

Type B: jas de plomb munis de chéneau de fixage sur la verge de bois de l'ancre. Datés de la fin du VIe/ fin du Ve au milieu de IIe siècle av. J.-Ch.

Type C: jas de plomb munis au milieu d'une boîte de fixage sur la verge de bois de l'ancre. Ils sont immobiles et sont plus connus comme des jas de „type romain". Datés du début du II siècle av. J.-Ch. à la fin du IIIe siècle ap. J.-Ch.

Type D: jas de plomb munis d'une ouverture à boulon, avec ou sans seuil de fixage sur la verge de bois. Datés du milieu du IIe siècle av. J.-Ch. à la fin du III ^{e} siècle ap. J.-Ch.

L'emplacement documenté des pièces découvertes, par ancrages à différentes profondeurs, a permis d'énoncer les hypothèses de travail suivantes:

– Les bâtiments utilisant les jas de plomb interprétés ici, provenant des ports naturels sur le littoral nord de la mer Noire pendant l'Antiquité, sont principalement des bateaux à voiles.

– Il est établi qu'au IIe siècle av. J.-Ch., le port d'Apolonia Pontica a changé de territoire aquatique. Cette conclusion est tirée de la situation de l'emplacement des différents types de jas de plomb, du point de vue chronologique. Cela est probablement dû à l'accroissement sensible du niveau de mer (ou bien à un enfoncement de la côte aux IIe-III ^{e} siècles av. J.-Ch.

– La documentation relative aux jas de plomb du type B, plus connus comme jas du „type romain", est relativement pauvre. Si cette circonstance n'est pas le résultat de recherches insuffisantes, c'est qu'il est dû le plus vraisemblablement au fait que pendant cette période (IIe siècle av. J.-Ch. – III ^{e} siècle ap. J.-Ch.), on employait au nord de la mer Noire principalement des jas du type local D. Par conséquent, la présence de jas du type C au nord de la mer Noire indique une faible activité maritime de Rome dans la vie de la population du littoral thrace de la mer Noire. Il semble pour le moment que l'activité maritime dans cette région locale a été de toute évidence plus grande que l'activité maritime romaine.

– Des cinq grands ports naturels antiques au nord de la mer Noire, seule Apolonia Pontica est une polis grecque. Les 4 autres ports naturels se trouvaient de toute vraisemblance sous la surveillance directe de rois ou de dynaste thraces.

– Sur 3 jas de plomb sont gravées les inscriptions suivantes:

– du territoire aquatique du cap Kaliakra, sur un jas du type D: M M M;

– des eaux autour du cap Saint-Démétrios, sur un jas du type D: N C M (?) B [ou H (?)];

– du territoire aquatique de la ville de Primorsko, sur un jas du type C: M E N A (?).

Les jas du type C et D sont datés du IIe siècle av. J.-Ch. - IIIe siècle ap. J.-Ch. De toute évidence, les inscriptions sont de la même période.

Гробове – питоси от територията на България VI – II в. пр. Хр.
(поява, разпространение, датировка, опит за интерпретация)

Румен Радев

Мотивите за разработване на тази тема са следствие от разкрития през 1994 г. пореден гроб-питос от времето на траките на територията на България (в могила № 23 от западния могилен некропол в историко-археологическия резерват „Сборяново" край Исперих)[1] *.

Гробът от Сборяново представлява яма, вкопана в древния терен, в южната периферия на могилата. Тя е ориентирана юг - север и е разделена от каменен блокаж на две части. В нея е извършено погребване 2 чрез трупоизгаряне на юноша (ок. 20 г). Кремацията на тялото е осъществена извън пределите на могилния насип. Кремираните костни останки, сред които: части от черепа, гръбначните прешлени, тазът и долните крайници** са разпръснати по цялото протежение на питоса, поставен в легнало положение в северната част на ямата, с устието на юг. Голяма, грубо обработена плоча и блокаж от ломени камъни затварят устието на питоса по такъв начин, че оформят гробна камера и предизвикват впечатление за цистов гроб. Гробният инвентар е сравнително многоброен и включва както местни, така и импортни предмети: глинени съдове, „латенски" тип фибули, фрагмент от верижка, бронзова пластинка с изчукана украса, мъниста от стъклена паста с различно оцветяване, дребни глинени предмети и останки от дървен предмет, чиято форма и функции са невъзстановими. Според индикациите на гробния инвентар времето на погребване се отнася към средата на III в. пр. Хр[2].

На този етап от проучванията, на територията на България се очертава концентрация от пет гроба от този тип в североизточните части на страната, за които е възприето, че през желязната епоха са били населявани от гетската племенна общност. Те са открити при: Мадара, Шуменско[3]; Долна Росица, Търговищко[4] Правенци, Новопазарско – два вторично вкопани гроба в насипите на две могили от ранножелязната епоха[5] и историко – археологическия резерват „Сборяново" до Исперих[6] .

Втора концентрация образуват гробовете-питоси (единадесет броя), разкрити в некрополите на Аполония Понтика[7].

Освен тях, два други гроба са регистрирани в Южна България, съответно в могила № 17 от некропола при Дуванлий[8] и некропола при с. Върбово, Смолянско в Западните Родопи (гроб № 4)[9]. За ситуирането на гробовете-питоси върху територията на България представа дава приложената тук карта (обр. 1).

Съществуват фрагментарни и несигурни сведения за района на Русе[10] , както и за Ново село, Велинградско[11], но поради характера си те не са приложими в хода на изложението.

Необходимо е да се отбележи обаче, че в много могили и светилища от желязната епоха в Тракия са откривани фрагменти от питоси и цели питоси, които вероятно са били използвани в погребалните и културни церемонии. Един от най-характерните примери за казаното по-горе е Кукова могила при Дуванлий.

С изключение на разкритите плоски гробове в некрополите на Аполония Понтика и плоския гроб при с. Върбово, всички останали са били покрити от могилни насипи. Докато в питосите от Аполония, могила № 17 при Дуванлий и този при Върбово са извършени пълни и/или частични трупополагания, то в гробовете от Североизточна България погребванията са изключително чрез трупоизгаряне[12].

Питосите, употребени в погребален контекст, имат сходни характеристики, а всички

---

* Предварително съобщение за гроба и тази форма на погребване на мъртвите през елинистическата епоха в Тракия бе изнесено на Втория международен симпозиум по погребална археология в Тулча – Румъния през 1995 г. Изказвам благодарността си на ст. н. с. Диана Гегова (АИМ при БАН) – гл. ръководител на проучванията в ИАР „Сборяново", за предоставената ми възможност да публикувам резултатите от проучването на могила № 23 от западния некропол в резервата.

** Антропологическият анализ на костните останки е извършен от д-р Славчо Чолаков, за което му изказвам благодарността си!

проучватели са категорични относно локалната им изработка. Гробните конструкции се отличават с някои характерни особености. Големите съдове са полагани в предварително оформени за тях плитки или по-дълбоки ями. Традиционно наблюдавана е практиката, устията им да се затварят с грубо обработени каменни плочи, големи фрагменти от питоси, принадлежалите им похлупаци или с блокажи от ломени камъни. Корпусите им също са укрепвани с ломени камъни, а върху питоса от Долна Росица дори е издигната малка каменна могилка. Наличната информация за археологическите ситуации позволява да се изрази схващането, че функцията на питоса в погребален контекст може да бъде разглеждана в два аспекта, които не се взаимоизключват като урна и като гробна камера. Какви са аргументите за такова твърдение? Погребаните костни останки се откриват както положени или разпръснати в самия питос и съпроводени от гробен инвентар, така и поставени в урни, които впоследствие са били слагани в питоса. Изолиран случай от територията на България през разглеждания период е ситуацията в могила №17 при Дуванлий, където два питоса, разположени по оста С–Ю, с прилепнали едно към друго устия оформят гроба[13].

Това, което главно отличава гробовете-питоси от останалите гробове, е, че те са предпочитана форма за погребване на индивиди в детско-юношеска възраст, т. е. тези, за които може да се предполага, че не са преминали инициационната граница. Типологически тази форма на погребване може да се свърже с погребването в амфори, които като керамична форма също са били предпочитани за погребване на деца и то от най-ниската възрастова група[14]. По отношение на възрастта на погребаните, особено внимание заслужава плоският гроб при с. Върбово[15], в който са погребани черепите на 3 деца с различна въз-

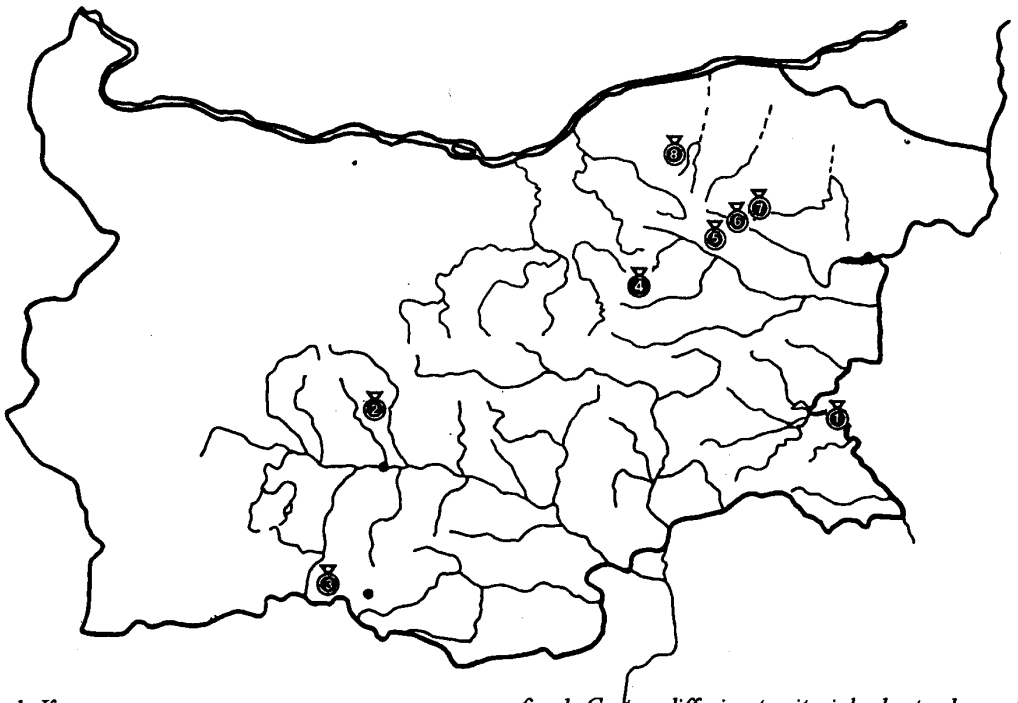

Обр. 1. Карта – териториално разпространение на откритите гробове-питоси в България.

Легенда:
1. Аполония Понтика /Созопол/.
2. Дуванлий.
3. Върбово.
4. Долна Росица.
5. Мадара
6 – 7. Правенци
8. Сборяново /Малък Поровец/.

fig. 1. Carte - diffusion territoriale des tombes-pythos en Bulgarie.

Legende
1. Apolonia Pontica (Sozopol)
2. Duvanlij
3. Vărbovo
4. Dolna Rositza
5. Madara
6-7. Praventzi
8. Sborjanovo (Malăk Porovetz)

раст. Наблюденията върху ситуацията са позволили на проучвателя да допусне, че черепите заедно с гробните дарове са били обвити в плат или поставени в торба, защото са открити накуп и без пръст между тях. Според К. Кисьов погребването не може да се интерпретира като колективно, тъй като в питоса са поставени само отделни части, за които той предполага, че са препогребани мощи. За възрастови предпочитания при погребване в питос говори и отпечатаната детска ръка върху устието на съда от Долна Росица[16]. Що се отнася до посоченото по-горе типологическо сходство между погребването в питоси и амфори, трябва да се изтъкне важното заключение, направено от И. Венедиков, за едновременната поява на двете форми на погребване в некрополите на Аполония Понтика[17].

За съжаление, липсата на прецизни анализи на костните останки в откритите гробове не позволява да се установи съществува ли зависимост между формата на погребване и пола на погребаните индивиди. Разбира се, тези анализи биха били затруднени и от възрастта на погребаните, но вероятно полът не е бил от съществено значение. Ограничени са и данните за присъствието на животински кости както в гробовете, така и в техния археологически контекст. Такива са установени при гробовете от Д. Росица и Сборяново. В първия случай са извършени „жертвоприношения на две кучета", обезглавени и погребани частично[18], а прецизният анализ показа наличието на недогоряла кучешка кост сред кремираните останки на юношата от Сборяново, както и един зъб от овца в централната част при основата на могилата[19]*.

Гробният инвентар от всички открити гробове е сходен както количествено, така и типологически, без зависимост от начина на погребване – кремация или инхумация. Различията се долавят в съотношенията на представените форми и типове. Характерни керамични форми са унгвентариите с издължена вретеновидна форма и лекитите, срещат се лекането, кани и аскоси. Даровете от метал са по-малобройни и са главно накитни предмети, предимно фибули. Изделията от благороден метал и вносните керамични съдове са характерни преди всичко за инвентара на Аполонийските гробове. При тези от вътрешността на страната преобладават бронзовите и железните. Златната обеца от гроба при Мадара е изключение[20]. Въоръжението е засвидетелствано рядко (върхове на копия и стрели, ножчета) и по принцип липсва сред гробните дарове. В състава на гробните находки обаче с постоянно присъствие се отличават мънистата от стъклена паста и най-вече миниатюрните глинени предмети, възприемани в българската литература като „атрибути на древната медицина"[21], „култови предмети"[22] или „орфически играчки"[23]. Глинените съдове от инвентара на всички гробове с кремации от вътрешността на България не носят следи от огън. Напротив, предметите от желязо и бронз, както и същите тези миниатюрни глинени предмети, най-вероятно са горели заедно с тялото на мъртвия в процеса на кремиране. Докато фрагментите от съдове, работени на ръка са откривани в могилните насипи, изделията, работени на колело, по правило, са част от предметите, откривани в самия гроб. С най-многоброен инвентар са гробовете от Мадара и Сборяново, а сходството между отделните гробове е изразено най-добре между тези от Североизточна България[24].

Датировката на гробовете от Аполония Понтика показва, че в тази Черноморска колония на тракийското крайбрежие се наблюдава най-ранната поява на погребването в питоси на територията на България – третата четвърт на IV в. пр. Хр. и най-дългото му практикуване – до средата на II в. пр. Хр. (срв. Венедиков, op. cit., където долната и горна граница са добре уловени чрез открити в гробовете монети с функция на „Харонов обол"). Гробовете от вътрешността на страната се разполагат в периода от края на IV до средата на III в. пр. Хр., като в края на IV в. пр. Хр. е датиран само този от могила № 17 при Дуванлий и в който е извършено цялостно трупополагане[25]. Като време той може да се съотнесе към ранните гробове в Аполонийските некрополи, но се различава от тях като конструкция. Плоският гроб с частично трупополагане при Върбово е датиран в първата половина на III в. пр. Хр.[26]. Тази датировка го свързва с гробовете от Североизточна България, в които обаче трупоизгарянето е отличителен начин на погребване[27]. Според индикациите от гробния им инвентар те се датират в първата половина до средата на III в. пр. Хр.[27].

Както се вижда от направения по-горе преглед, концентрациите на гробове-питоси се наблюдават преди всичко в източните райони на страната. Хронологически те се вмес-

* Анализът и идентификацията са извършени от д-р Лазар Нинов – палеозоолог в АИМ – БАН, за което му изказвам благодарността си!

тват в сравнително неголям времеви диапазон. В този смисъл на преден план излизат въпросите, свързани с произхода и разпространението на тази гробна форма.

Резултатите от проучванията на могилните и плоски некрополи в Тракия непрекъснато ни представят многообразието в тракийската погребална обредност, особено характерна за втората половина на I хил. пр. Хр. Те дават достатъчно основание да се твърди, че погребването в питоси не е било широко възприета практика от тракийските племена. Нещо повече, наблюденията върху типологията на гробните конструкции показват, че тя няма традиционен характер в българските земи през Бронзовата и Ранножелязната епохи. Заключението е валидно особено за Североизточна България[29], където са разкрити най-много гробове от този тип във вътрешността на страната.

Каква е картината в колониите по тракийското крайбрежие, в съседните на Тракия райони на Балканите и в целия Източно-Средиземноморски ареал?

Най-ранните гробове-питоси в Тракия са разкрити в некрополите на колониите по Тракийското Егейско крайбрежие и са датирани в VII в. пр. Хр. В Егейска Тракия най-много гробове от този тип са регистрирани в некрополите на Тасос, следвани от колониите, създадени от източноегейски колонисти[30]. За този район едни от най-представителните данни са резултат от системните проучвания на некрополите на Абдера. В тях през периода VII–VI в. пр. Хр. възрастните обикновено са били кремирани, докато децата са погребвани главно в питоси, амфори и големи кухненски съдове. Устията на съдовете са затваряни с каменна плоча или камъни, а някои гърнета били и обградени с ломени камъни[31]. Макар и рядко, регистрирани са и кремации на деца, но само „когато са изгорени заедно с техните майки“[32]. Като специални гробни дарове за децата са посочени костените ашици[33]. Тук инхумацията на деца в питоси се запазва чак до III–II в. пр. Хр., но през този период тя вече не е преобладаваща форма за погребването им – болшинството от регистрираните гробове за тази цел са от керемиди[34]. Подобна е ситуацията и в некрополите на Халкидическия полуостров, където дори се говори за сектори от детски гробове в некрополи, „индикиращи отделни детски некрополи“[35]. За периода VII–VI в. пр. Хр., в Трако-Македонската област, погребването в питоси е засвидетелствано единствено в некрополите по Долен Вардар[36]. В македонските земи през Ранножелязната епоха почти половината от трупополаганията са в ями. Единствените други представени гробни типове са питосите (употребявани за възрастни) и цистите от груби камъни. „Като цяло, гробовете тук по отношение на тяхното съдържание са най-добре представени чрез трайното присъствие на не-гръцки елементи, в които феномените на гръцкото влияние... са мимолетни“[37]. В Западните Балкани гробове-питоси са открити само по т. нар. „илирско“ Адриатическо крайбрежие, и то най-вече в некрополите на Аполония и Дирахиум на днешния албански бряг и в района на Либурните[38] (Хърватска). Като показателна може да се определи ситуацията в могила № 1 – една от големите в некропола на Аполония на Адриатика. В нея са разкрити общо 136 гроба, разделени в два големи периода. От тях 12 са питоси (местно производство) и 2 – коринтски амфори. Във всички гробове-питоси и амфори са погребани индивиди в детско-юношеска възраст чрез трупополагане. Те са концентрирани в северозападната част на могилата и са датирани в разграничения по-ранен период на погребване VI–V в. пр. Хр. Инвентарът на тези гробове е съставен предимно от керамични съдове: атически чернофигурни лекити, скифоси и пиксиди – главно с коринтски произход. Всички питоси са намерени покрити с архаични керемиди, с изкл. на питос 65, който е открит с принадлежалия му похлупак. Особено интересно за нас е, че през този ранен период гробовете-питоси и саркофагоподобните цисти са единствено представените типове гробни конструкции, както и внушението, че питосите с детските погребения са обособени в отделен сектор[39]. За разлика от тях, в цистите са погребани възрастни индивиди с много по-богат гробен инвентар, което подсказва специфично отношение към възрастовия статус при погребването.

На север от Дунав и по северното Черноморие, поне ако се съди по наличната информация, гробове от разглеждания тук тип въобще не се срещат.

Използването на питоси за погребване се наблюдава в широк териториален и времеви диапазон, в целия Егейски район още от Ранната и Средна Бронзова епохи[40]. Погребването в питоси става особено честа практика от Протогеометричния и Геометричния периоди насетне (според възприетата хронология за древна Елада) на островите Крит и Родос, както и в Мала Азия. По това време то все още се наблюдава спорадично по останалите части на островна и континентална Гърция и

според изследователите определено не е масово явление в погребалните практики на популациите[41]. В питоси, чрез инхумация се погребват преди всичко млади индивиди, докато в предпочитания по това време съд – амфората, се погребват бебета и съвсем малки деца. Погребването на възрастни индивиди в питоси е много рядко явление, засвидетелствано само на отделни места, при това няма категорични данни за прецизен антропологически анализ. Питосите в погребален контекст се употребяват най-вече през Архаичния период, когато заедно с амфорите стават стандартни съдове за погребване[42]. За това време те все още не са засвидетелствани във вътрешността на Тракия с функция на гробове и това е твърде симптоматично, особено ако се вземе предвид, че дори в гръцката колония Аполония Понтика те се появяват едва през втората половина на IV в. пр. Хр. Въпреки всичко, предпочитанията към тази гробна форма са най-изявени на островите Крит и Родос и на територията на западна Мала Азия. По интензивност на употреба ги следват йонийските Циклади, о-в Евбея и колонията му Коркира, Пелопонес, Атика и Сицилия[43]. Класифицирайки формите на погребване в гръцките земи, Сноудграс смята, че погребванията, извършвани в многообразие от съдове, „са в допълнение, т. е. произхождащи от погребването в питоси". Той допълва, че „урновото погребване" или „урновата кремация" кореспондира с инхумацията в питос. „Погребването в питос идва вече формирано като практика в Атика, за която е ново правило през Средно- и Късно- Геометричните времена, и въпреки това, остава рядък тип гробна конструкция, използвана главно като стандартна форма за погребване на деца"[44].

Независимо от общото предназначение на питосите, могат да се доловят регионални различия, що се отнася до начина, по който се погребват мъртвите в тях. На Крит, Родос и Евбея са извършвани много повече трупоизгаряния, отколкото трупополагания, докато в континенталните елински земи е практикувано почти без изключение трупополагане. През Къснобронзовата и Ранножелязна епохи, по островите в Егея е била особено популярна т. нар. „Критска" практика да се поставят кремираните кости или урните с тях в питоси[45], т. е. третирането на последните едновременно като урни и като гробни камери – обстоятелство, забелязано много по-късно в североизточните тракийски земи и западните Родопи, и което е в пряка връзка с цитираното по-горе становище на Сноудграс. На Йонийските Циклади преобладават трупополаганията и тук можем да посочим един сравнително пoранен пример от о-в Наксос (първа половина на VII в. пр. Хр.), при който гробът е оформен от два питоса, слепени откъм устията[46]. Подобни ситуации, в които питосите се използват като гробни камери за трупополагане, се наблюдават и далеч на север – в некрополите на Вергина през Ранножелязната епоха[47]. Такава е регистрирана и в могила № 17 при Дуванлий от Елинистическата епоха[48]. В некрополите при Вергина гробовете-питоси, в които са извършени погребвания чрез инхумация, са добре аранжирани под могилните насипи, подобно на цистовите гробове, с които съжителстват. Според изследователите наблюдаваните следи от погребални действия показват, че са полагани специални грижи за телата на погребаните тук[49]. Подобно устройство и аранжиране се наблюдава през Класическия период в Епир и „илирската" Аполония на запад, когато междувпрочем, количеството на този тип гробове като цяло, започва рязко да спада. И тук археологическите ситуации създават впечатление за оформен цистов гроб[50]. В тази насока трябва да се отбележи, че в целия Източно-Средиземноморски ареал съчетанието циста-питос е регистрирано много често и подчертавано от изследователите[51]. В Албания – при Гайтан и Трен, керамични съдове с детски кости са открити извън некрополите в основите на градските зидове, вероятно с жертвен характер[52], докато далеч на север в Либурния (некрополът при Нина) има детски скелети в питоси, но от много по-късно време[53]. На фона на така очертаната картина определено може да се каже, че кремацията на бебета и съвсем малки деца на островна и континентална Гърция, през цялото I хил. пр. Хр., е било рядко възприемана и твърде ограничена практика. Вероятно на това място би се намесил Плиний[54], за да отбележи, че „децата обикновено не ги кремират, ако умрат преди техните зъби да са достатъчно израснали..." и може би по този начин да ни подскаже едно валидно за някои общества в древността правило. Пасажът у Плиний вече е отбелязан от Л. Гудисън и находчиво използван в нейното изследване върху символизма на възпроизвеждането в ранната Егейска религия[55].

След казаното дотук бихме могли да се присъединим към изразеното преди почти 30 години становище от Сноудграс, че гробовете-питоси са типична антична форма на пог-

ребване чрез инхумация в Егейските земи[56], но и да подкрепим Десбъроу, който смята, че тя не може да се определя като практика, възприета от Микена[57]. Казаното по-горе не елиминира и виждането на М. Чичикова, че използването на питосите като гробни съоръжения е практика, „характерна за гръцките погребални обичаи“[58]. По-скоро може да се каже, че тя няма чисто гръцки произход, а е придобила популярност и в гръцките земи, разпространила се сред и чрез техните обитатели. В този смисъл Р. Васич, разглеждайки некрополите по Долен Вардар и ситуациите в некрополите при Гайтан, Трен и Нина, смята че паралелите с Юга на разкритите гробове-питоси на Балканите „...имат друга същност“.[59]

Всички налични данни и изследователи като че ли подкрепят хипотезата, че тази практика е била пренесена от Крит и Югозападна Мала Азия на Балканите и континенталните колонии в Източното Средиземноморие. Някои автори, като Й. Неступни, дори отиват по-далеч, смятайки, че нейните корени трябва да се търсят в Месопотамия, откъдето тя е разпространена благодарение на активните културни взаимодействия[60]. Без да се приема безрезервно горното виждане, може да се допълни – и възприемането ѝ в сродна културна среда.

Възможностите да се разбере смисълът и да се интерпретира тази нетипична за тракийската културна среда, форма на погребване вероятно могат да се търсят в различни посоки. Погребвания в питоси са разкрити в съчетание с ями, цисти, толосни гробници, пещери, в плоски и могилни некрополи, в различни райони на обширния Егейски свят. Практиката е регистрирана за голям период от време, което показва, че тя е била елемент от погребалните обичаи и вярвания на много народи, населявали тези райони в древността. Съществен неин елемент, характерен за тракийската културна среда е вкопаването при поставяне на питосите, което вероятно няма само чисто практическа функция. Оформените по този начин ями се превръщат в обредни и могат да се възприемат като примитивни олтари[61]. Гробът символично се възприема като утроба, а тялото /Б. А. – положено или кремирано/ е символично приготвено за, или ориентирано по посока, в известен смисъл на възраждането[62]. Вече е изказано схващането, че ямата в Тракия е изразна форма на култа към мъртвите и е допусната възможността ямите дори да се асоциират с храм и място за общуване на живи и мъртви[63]. Разкритите през последните години на територията на Древна Тракия т. нар. „полета от ями“ или „ямни светилища“[64] подкрепят в максимална степен това схващане.

В случаите, когато имаме големи съдове като питоси, амфори и гърнета, използвани с погребална цел, смисълът, влаган в техния избор, вероятно се дължи на асоциацията с майчината утроба. Питосът и амфората са керамични съдове с форми, представящи в стилизиран вид даващото живот женско тяло и тяхната функция в ежедневието на хората „да съхраняват“ подкрепя асоциацията с утроба при тази форма на погребване. Възприемането им по този начин става по-убедително и от обстоятелството, че в ранните етапи на употребата им за погребване в Егейския басейн, а отчасти и по-късно, погребаните чрез трупополагане индивиди са откривани в ембрионална поза. Ембрионалната поза, регистрираните случаи на погребани майки с деца в питоси, многобройните примери в разглеждания ареал на т. нар. „феминизация на съдовете“ (съдове с женски форми)[65] и приликата им с антропоморфните женски идоли, както и традиционно наблюдаваната възраст на погребаните, показват, че утробният символизъм е заложен при всички гробове от разглеждания тип. За илюстрация може да се посочи един голям съд с дръжки, открит в Афрати на о-в Крит и датиран в VII в. пр. Хр. Той е моделиран като седяща жена с ръце върху косата, има формата на ваза, но е оприличен на известен „Критски питос“[66]. Отъждествяването на делвата с плодородие в религиозния символизъм на Бронзовата епоха в Егея частично рефлектира и в появата на съдове в сцени на съединение, внушаващи съюз между мъж и жена, особено през Архаичния период в древна Елада[67]. Това е периодът, през който върху една огромна територия на Евразия се наблюдават вече изкристализирали промени в социалната организация на обществата, отбелязани от редица изследователи. Според традициите на древните общества те неминуемо са били свързани и с промените в религиозната сфера. Изглежда обаче, че през цялото първо хилядолетие пр. Хр. съдът продължава да се асоциира с жената и с идеите за плодородието у много народи. Достатъчно е да се припомни, че делвата на Ахил идва от неговата майка[68]. Всички данни подсказват, че социалният статус на жената е останал висок в обществената йерархия, независимо от настъпилите промени и изтъкваната многократно роля на мъжкия пол в тях чрез митовете за херо-

ите. В тази насока можем да си припомним асоциацията на Хезиод за делвата с женския пол в историята за Пандора. Интересни за нас са инструкциите му за „четвъртите дни от месеца". Според тях те са добри „за раждане на момиче, да доведеш вкъщи жена, да отвориш питос и да влезеш в питос"[69], с което категорично се внушава символичната идентификация на жена-делва. С асоциацията на земята, респективно на пещерата с утробата през Бронзовата епоха в Егейския свят, религиозният символизъм продължава съществуването си и през Желязната епоха, независимо че елементите му са представени вече в по-различна светлина. Докато през Бронзовата епоха в Егея ние откриваме бременната женска утроба, отличена многократно, то през Желязната се наблюдават случаи на божествена приемственост, в която узряването на женската бременност и детераждането са смесени или иззети от мъжки божества[70]. Достатъчно е да припомним известните митологеми за раждането на Дионис от бедрото на Зевс и раждането на Атина от неговата глава. Чудесен пример в тази насока ни представя Р. Осбърн и е свързан отново с питос. Той произхожда от о-в Теос и е от първата половина на VII в. пр. Хр. Върху шията му е изпълнена пластична украса, показваща сцена с чудотворно раждане на глава от мъжка фигура. Авторът подчертава, че големи съдове от този тип с нефигуративна украса са открити от Геометричния период в няколко района на Гърция, но в VII в. пр. Хр. процъфтява традицията на фигуративна декорация върху такива съдове и тя намира особено благоприятна среда за виреене на Цикладските острови и в Беотия[71].

Децата – създания на женската утроба, с които е свързано погребването в питоси, са имали двойствена същност в древните общества. Те са възприемани и като медиатори между световете, което се посочва от много автори. Резултатите от проучванията на много селищни структури в Източното Средиземноморие, които са създавани и функционирали в продължителен период от време, ясно показват промените в местопогребването на детските индивиди: в дома, в рамките на населените места, в отделни „детски" некрополи, до момента, в който те са „интегрирани" в „града/земята на мъртвите", отреден за възрастните индивиди от обществото. В изменената картина на религиозния символизъм през желязната епоха, Земята изглежда като жена, която получава смъртта в нейното лоно – „гърди/пазва" или „скут" κόλπος и държи здраво мъртвите (своите деца) долу в нея[72], а костите им стават обект на голямо уважение. Смъртта е напълно негативно представена, а Земята е силната и поглъщаща женска персонификация. Символичната тъждественост на Земя и делва ясно е показана в приведената по-горе като илюстрация история за Пандора, разказана ни от Хезиод.

Семантиката на избора на питоси, амфори и големи груби съдове като керамични форми за употреба в погребален контекст може да се сведе до най-вероятната асоциативна верига: ПИТОС/АМФОРА/ГОЛЯМ СЪД = ПЕЩЕРА = ЗЕМЯ = УТРОБА. Така питосът, аниконично възприет като майчина утроба, приема обратно своите деца и преди всичко тези, за които може да се предполага, че не са успели да преминат инициационната граница.

Картината на религиозния символизъм, погребалните обичаи и вярвания в Тракия през Бронзовата и Ранножелязната епохи, все още не е изяснена задоволително. През Късножелязната епоха обаче има многобройни примери за възраждане на явно по-стари религиозни традиции[73]. Времето, в което гробовете-питоси се появяват във вътрешността на Тракия е специфично в културно-исторически смисъл. Краят на IV в. пр. Хр. явно бележи промяна в погребалния ритуал (вкл. и на гробния инвентар), особено що се отнася до Североизточните тракийски земи, най-вероятно поради силното „елинизиране" на тракийското общество[74]. Както бе посочено вече, най-много гробове-питоси са регистрирани в този ареал, и то датирани в първата половина на III в. пр. Хр., на фона на най-голямото разнообразие от гробни конструкции в Тракия и отмирането на обичая да се правят богати погребения[75]. Периодът е характерен с няколко обстоятелства за региона, които предполагат появата и отбелязаната концентрация на тази гробна форма именно тук и по това време: засилените икономически контакти на гетските племена чрез колониите по черноморското крайбрежие с Елинистическия свят, доказани чрез многобройните импорти и техните имитации, както и интензивната циркулация на Аполонийските монети; културното (вероятно и етническо) присъствие на Западна Мала Азия, Македония и Атина в Тракия; участието на траки в борбите между диадохите и водените от тях войни[76]. Можем да се запитаме дали не е било от значение и поранното персийско присъствие в Мала Азия,

на Балканите и в тракийските земи. На фона на доказаната приемственост от Късната Бронзова епоха до античността, зиданите гробни съоръжения и питосите, използвани като гробни камери, представляват новост и в погребалния обред, практикуван в Западните Родопи през късножелязната епоха[77]. Не на последно място трябва да се припомни, че първите засвидетелствани гробове-питоси в Тракия са открити в некрополите на егейските колонии по нейното крайбрежие, и то в тези, създадени от източноегейски колонисти, които са били в непрекъснати търговски и културни контакти едновременно с майчиния район и с вътрешността на Тракия[78].

В заключение, всички гореизложени обстоятелства са свързани според мен с два важни и провокативни въпроса – за социалния статус и за етническата принадлежност на погребаните индивиди в гробове-питоси. Отговорът на втория, особено за Тракийската културна среда, не може да бъде еднозначен. В хода на изложението ясно бе подчертано, че тази форма на погребване няма традиции в тракийските погребални практики и бе внушено, че нейните корени би трябвало да се търсят далеч на юг-югоизток. Тези виждания, подкрепени с обстоятелства и факти, правят възможни поне две работни хипотези:

Първата, че гробовете-питоси, открити в границите на тракийските некрополи, принадлежат на чужди етнически елементи, интегрирани в тракийска културна среда и заемащи съответно отредената им социална позиция в местното общество. Тук възниква един важен допълнителен въпрос: Какъв е характерът или спецификата на некрополите, в които са открити гробовете от този тип (свързани ли са те с религиозни и политически и икономически средища, съпътстват ли богати погребения, какво е ситуирането на гробовете-питоси в пространствената им организация, каква е стратиграфската им позиция в отделните комплекси и т. н.)? Отделен проблем е доколко можем да разчитаме на данните от погребалните практики, за да правим опити за етническа идентификация.

Във връзка с тази хипотеза, може да се посочи интересното предположение, направено от К. Кисьов, че погребаните в некрополите край селата Върбово и Стойките в западните Родопи, „са представители на някое друго племе от друг район на Тракия, принудено през III в. пр. Хр. да потърси ново убежище и място за живот“[79].

Втората, тази практика да е привнесена отвън /?!/ чрез тракийски или чужди етнически елементи и възприета в тракийска среда през важен в културно-исторически смисъл период. При всички положения, ако това е така, тя е била прилагана в съответствие със собствените виждания за живота и смъртта, но както и в останалите райони на разпространение – за индивиди от определена възрастова група, което определя и мястото им в социалната йерархия. Допълнителен въпрос към тази хипотеза е дали погребаните детски индивиди в гробовете-питоси в Тракия не притежават и някакъв по-специфичен статус, който не е зависим само от възрастта, а и от особената позиция и функция в обществения живот?

Разбира се, възможни са и двете хипотези (причините може и да са други) и моето виждане е, че те не трябва да се възприемат като две крайности, тъй като има важно обстоятелство, което ги свързва. То се изразява в многократно доказаната за архаичните общества практика – социализацията и първоначалните инициации да определят мястото и начина на погребване на отделния индивид[80]. Изложените хипотези и отговорите на поставените важни въпроси се нуждаят от допълнителна информация и анализи. Основанията за тяхното потвърждаване или отхвърляне са „скрити“ зад резултатите от бъдещите проучвания, съобразени с конкретния контекст.

[1] **Д. Гергова, Р. Радев.** Проучване на могила № 23 от западния могилен некропол в Сборяново. – АОР през 1994. С., 1995, 45-46

[2] **Д. Гергова, Р. Радев.** Цит. съч.

[3] **Р. Попов.** Могила 1. – В: Сборник „Мадара“, I, 1934, 240–254.

[4] **Д. Овчаров.** Могилни некрополи при с. Долна Росица, Търговищко. – Археология, 1961, № 4, 61–67.

[5] **Г. Китов, Г. Атанасов, З. Странджев.** Тракийски могили край с. Правенци, Новопазарско. – АОР през 1988, Кърджали, 1989, 48–49; **Г. Китов.** Надгробните могили в Североизточна България. – В: ХЕЛИС,I, С., 1992, 48–69; **Д. Гергова, Р. Радев.** Цит. съчинение... , 45–46; **R. Radev.** Hellenistic Age Burials in Pithoi in Thrace. – Actes of the 2 nd International Symposium on the Funeral Archaeology, Tulcea (Romania) 1995 (in print).

[6] **Д. Гергова, Р. Радев.** Цит. съч., 45–46; R. Radev. Op. cit...(in print).

[7] **Ив. Венедиков.** Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947–1949 г. С., 1963.

[8] **Б. Филов.** Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, 151–152.

[9] **К. Кисьов.** Погребални практики в Родопите

(края на II–I хил. пр.Хр.) С., 1993 г. Автореферат на дисертация. *Изказвам искрената си благодарност на колегата К. Кисьов за предоставената ми възможност да се запозная подробно с дисертационния му труд;* **К. Кисьов**. Обредът διασπασσω (ανατεμνω) в погребалните практики на тракийските племена в Родопите през втората половина на II–I хил. пр. н. е. – В: Годишник на департамент „Археология" на Нов Български Университет, I, 1994, С., 174–177.

[10] **Цв. Дремсизова , Д. Иванов**. Археологически паметници в Русенски окръг. С., 1983.

[11] **К. и Х. Шкорпил**. Могили. Паметници из Българско. Пловдив, 1898, 56–57 (с интересни данни).

[12] Виж **R. Radev** 1995 с цит. лит.

[13] **Б. Филов**. Цит. съч.

[14] **R. Radev**. Op. cit. с цит. лит.

[15] **К. Кисьов**. Погребални практики...; **К. Кисьов**. Обредът ..., 175.

[16] **Д. Овчаров**. Цит. съч., с. 64, фиг. 7.

[17] **Ив. Венедиков** . Цит. съч.

[18] **Д.Овчаров**. Цит. съч, 61–63.

[19] **Д. Гергова, Р. Радев**. Проучване на могила № 23..., с. 46 .

[20] **Р. Попов**. Могила 1. – В: Сборник „Мадара", I, 240–254; **М. Димитрова**. Обеци с лъвски глави от елинистическата епоха (по материали от България). – Археология, 1989, № 3, 1–8.

[21] **В.Миков.** Народната медицина у старите траки. – В: Изследвания в чест на Димитър Дечев. С., 1958, 673–682.

[22] **М.Тачева.** Инвентар, ритуал и датировка на погребението от могилната гробница при с. Староселка, Шуменско. – Археология, 1971, № 3, с. 42 и сл.

[23] **Н. Теодосиев**. Свещената игра на орфищите. – Култура, № 2, 1990, 64–78 с цитираната литература.

[24] **R. Radev.** Op.cit.

[25] **Б. Филов.** Цит. съч.

[26] **К. Кисьов** . Погребални практики...

[27] **R. Radev**. Op. cit..

[28] **А. Божкова** Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V–III в. пр. н. е.) – Археология, 1989, № 2, 1–10; Същата. Търговски контакти на гетските племена през втората половина на I хил. пр. н. е. – В: Хелис I , С., 1992, 109–119.; **М. Димитрова**.Цит. съч, 1–8; **М. Домарадски**. Келтите на Балканския полуостров. С., 1984; **М. Домарадски.** Тракийската култура през късножелязната епоха в Североизточна Тракия. Селищен и етнически облик. – В: Хелис I, С.,1992, 97–108; **Г. Китов**. Надгробните могили..., с. 55; **R. Radev**. Цит. съчинение с посочената там литература.

[29] **Т. Стоянов**. Погребалните обичаи в Североизточна Тракия през Ранножелязната епоха в светлината на новите проучвания. – В: Хелис I , С., 1992, 82 - 95; **Същият**. Могилен некропол от Ранножелязната епоха. – Сборяново, I, С., 1997 с цит. лит. Не посочва такива в обзора си.

[30] **M. Andronikos**. VERGINA. The Prehistoric Necropolis and the Hellenistic Palace. In: Studies im Mediteranean Archaeology, XIII, Lund 1964, 3–11; **Ch. Koukouli – Chrysanthaki.** The Cemetries of Abdera. – In: Nécropoles et Societés antiques (Grece, Italie, Languedoc). – Actès du Colloque International de Lille (1991), Naples, 1994 (Cahiers CJB, XVIII), 33–77; **J. Vokotopoulou** . Anciennes nécropoles de la Chalcidique. – In : Nécropoles et Societés antiques (Grece, Italie, Languedoc). – Actès du Colloque International de Lille (1991), Naples, 1994 (Cahiers CJB, XVIII), 79–98.

[31] **L. Kranioti**. Τυμβος από τη ΒΔ Νεκροπόλη των 'Αβδηρων, Τό άρχαιολογικό έργοστη Μακεδονίύ και στη Θράκη, I,1987,431–435.

[32] **E. Scarlatidou** . The Archaic Cemetery of Abdera. – Thracia Pontica, III, 1985, 99-108 fig. 8.

[33] Idem., 1985: 101–102.

[34] **Ch. Koukouli – Chrysanthaki** . Op. cit. , p. 66.

[35] **J. Vokotopoulou**. Ανασκαφή Μένδεζ Τό άρχαιολογικο έργοστη Μακεδονίύ και στη Θράκη, III, 1989, 409–423; Idem., Anciennes nécropoles de la Chalcidique. – In: Nécropoles et Societéés antiques (Grece, Italie, Languedoc). – Actès du Colloque International de Lille (1991), Naples, 1994 (Cahiers CJB, XVIII), 79–98.

[36] **I. Miculčić**. Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza. Skopje – Beograd.1966; **P. Васић.** Халштатске некрополе у долини Вардара. – В: Сахранива код Илира, Сборник САНУ, VIII/2, Београд 1979, 219–255, **И. Микулчић.** Архајске некрополе јужне Пелагоније. – Старинар, н. с. XV–XVI /1964–1965, Београд, 209–228; **К. Ристов**. Гроб-питос от Средно Нерези, Скопје. – Macedonia Acta Archaeologica 14, UDK 202/904, 1996, 25–35; **M. Andronikos**. Op. cit.; **D. Mitrevski**. DEDELI. Nekropola od zeleznoto vreme. – Muzej na Makedonija, Posebno izdanje III, Skopje 1991.

[37] **A. M. Snodgrass**. The Dark Age of Greece (An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eight Centuries B.C.). Edinburg: Edinburg University Press. 1971, 161–162.

[38] **A. Mano**. Le tumulus I de la nécropole d'Apollonie (fouilles 1958-9). – Studia Albanica, 1, 1972, 107–120, pl. I-XVI; **A. Mano.** Aspéctes de Colonisation Héllénique en Illyrie du Sud. – ILIRIA, 2, Tirana 1986, 3–22; **S. Batović**. Die Eisenzeit auf dem Gebiet des Illyrischen Stammes der Liburnen. - Arheologia Jugoslavica VI, 1965, 55–76.

[39] **A. Mano**. Op. cit, 111–112.

[40] срв.**D. Kurtz –J. Boardman. Greek Burial Customs. London: Times Hudson; A. M. Snodgrass.** Op.cit.; **R. Osborne**. Greece in the Making 1200–479 B. C. London and New York : Routledge, 1996.

[41] **D. Kurtz – J. Boardman.** Op.cit.; **A. M. Snodgrass.** Op.cit.
[42] **D. Kurtz – J. Boardman**. Op.cit., 71-74.
[43] Ibidem.
[44] **A. M. Snoudgrass** Op. cit., p. 142, 150, 153.
[45] **D. Kurtz – J. Boardman**. Op.cit., 71-74.
[46] Ibidem.
[47] **M. Andronikos.** Op. cit.
[48] **Б. Филов.** Цит. съч.
[49] **M. Andronikos.** Op.cit.; **D. Kurtz – J. Boardman.** Op.cit.
[50] **D. Kurtz – J. Boardman.** Op.cit.
[51] вж.**R. Radev** 1995 с цит.лит.
[52] **B. Jubani**. Les Illyriens et la genése des Albanais. Tirana 1971, p. 94.
[53] **S. Batović**. Die Eisennzeit auf dem Gebiet des Illyrischen Stammes der Liburnen. - Arheologia Jugoslavica VI, 1965, 55 - 76.
[54] Plin. VII, 72.
[55] **L. Goodison**. Death, Women and the Sun: Symbolism of Regeneration in Early Aegean Religion. – Bulletin Supplement 53, London: Institute of Classical Studies.
[56] **A. M. Snoudgrass.** Op. cit., p. 183.
[57] **V. R. d'A Desborough.** The Last Mycenaeans and their Succesors. London.
[58] **M. Čičikova.** La Thrace à l'époque Hommerique et Géometrique. – Actes du Xème congrès d'archéologie Classique, Ankara 1975, 113.
[59] **P. Bacih.** Op. cit., p. 222.
[60] **J. Neustupni.** Praistorija čovečanstva. Sarajevo. 1960.
[61] **Р. Георгиева**. Обредни ями в Тракия (V – III в. пр. н. е.) – Археология, 1991, № 1, с. 8.
[62] **L. Goodison.** Op.cit.
[63] **Р. Георгиева**. Цит. съч.
[64] **M. Tonkova**. Un champ de fosses ritueelles des Ve - I [er] s. av. J. -C. près de Gledacevo, Bulgarie du Sud. - Proceedings of the Seventh International Congres of Thracology, Constanta- Mangalia-Tulcea 20-26, May 1996, The Thracian World at the Crossroads of Civilisations I, Bucarest 1997, 592 - 610.
[65] **L. Goodison.** Op.cit.
[66] **Kurtz-Boardman**. Op. cit., p. 214
[67] **L. Goodison.** Op.cit.
[68] Iliad. XVIII, 348
[69] **Hes., Theog.** 800-801.
[70] **L. Goodison.** Op.cit.
[71] **R. Osborn.** Op. cit., p. 164, 200-202, fig. 39 – The Xobourgo 'Birth of a Deity' pithos).
[72] Iliad. III, 243; XXI, 62-63.
[73] **D. Gergova**. Thracian Burial Rites of Late Bronze and Early Iron Age. In: THRACIANS AND MYCENAENS, Leiden-Sofia 1989, 231-240.
[74] **М. Домарадски**. Келтите на Балканския полуостров. С., 1984, 117 -119; **Същият.** Тракийската култура през ранножелязната епоха в Североизточна Тракия. Селищен и етнически облик. - В: ХЕЛИС I, С., 1992, 97 - 108.
[75] **М. Домарадски**. Тракийски богати погребения. – Terra Antiqua Balcanica, acta III, Serdicae, 1998, 78–86.
[76] **А. Божкова**. Търговски контакти на гетските племена през втората половина на I хил. пр. н. – в: ХЕЛИС, I, С., 1992, 109 - 119; **Д. Гергова**. Обредът на обезсмъртяването в древна Тракия. С., 1996; **Б. Димитров – К. Порожанов**. Икономическа характеристика на гръцките колонии по тракийския бряг на Черно море (края на VII - нач. на V в. пр. н. е.). – Векове, № 3, 1977, 24–30. **М. Домарадски**. Тракийската култура през..., 97–108; **Т. Стоянов**. Гробничната архитектура в Североизточна Тракия в светлината на контактите с Мала Азия (IV–III в. пр. н. е.) – Terra Antiqua Balcanica, acta IV, Serdicae, 1990, 122–133.; **M. Čičikova.** Les tombeaux thraces de l'epoque héllènistique. – 13th International Kongres fur Klassische Arheologie. Berlin VII. 198.
[77] **К. Кисьов**. Погребални практики в ..., С., 1993.
[78] **Koukouli-Chrysantaki** . Op. cit., p. 42.
[79] **К. Кисьов**. Погребални практики . . ., С., 1993.
[80] Л. Файнберг. Механизмы социализации. В - История первобытных обществ. Епоха классообразувания. М., 1988, 270–293; възприето и от **Т. Стоянов.** Могилен некропол от Ранножелязната епоха. Сборяново, 1, С., 1997, 110–111 (бел. 38).

Tombes-pythos du territoire de la Bulgarie VIe-IIe siècle av. J.-Ch. (apparition, diffusion, traits particuliers, datation, interprétations)

Roumen RADEV

(Résumé)

Cet article présente une forme d'inhumation très rare sur les territoires bulgares, à savoir les tombes-pythos. Ce type de tombes est représenté de manière limitée aussi bien du point de vue territorial que du point de vue chronologique. A l'étape actuelle des recherches, on distingue sur le territoire de la Bulgarie deux concentrations: l'une dans sa partie nord-est en rapport avec la communauté tribale connue sous le nom de „Gètes"; la seconde est représentée par les tombes découvertes dans les nécropoles d'Apolonia Pontica. Seules trois tombes ayant un contextes clair sont découvertes dans d'autres régions du pays (voir la carte).

Chronologiquement, la présentation du tableau de leur diffusion englobe la période avant la conquête romaine des territoires bulgares lorsque la situation a totalement changé. Cependant la période où l'on enregistre des tombes-pythos dans le contextes des pratiques d'enterrement thraces, n'est pas longue. Elle recouvre principalement la période du milieu du IVe siècle av. J.-Ch. jusqu'au milieu du IIIe siècle av. J.-Ch., laquelle est considérée comme la période d'apogée dans le développement culturel de la population thrace. En ce sens, la datation des tombes d'Apolonia montre que dans cette colonie située sur le littoral thrace de la partie ouest de la mer Noire, est enregistrée la plus ancienne apparition d'inhumation dans des pythos sur le territoire de la Bulgarie – le milieu du IVe siècle av. J.-Ch. et la plus longue pratique de ce type d'enterrement – le milieu du IIe siècle av. J.-Ch. Cette dernière circonstance est d'un intérêt et d'une importance particuliers sur le fond de l'enregistrement beaucoup plus ancien dans les nécropoles du littoral thrace de la mer Egée. A l'exception des tombes plates fouillées dans les nécropoles d'Apolonia Pontica et la tombe plate près du village de Vărbovo dans les Rhodopes occidentales, toutes les autres tombes ont été recouvertes de tumulus. Alors que dans les pythos de Apolonia, tumulus N° 17 près de Duvanlij et dans la tombe [1] 4 de Vărbovo, les ensevelissements sont entiers et/ou partiels, dans les tombes de la Bulgarie du nord-est, les enterrements sont pratiqués entièrement par incinération.

L'information dont nous disposons et les observations des situations archéologiques permettent d'exprimer l'opinion que la fonction du pythos dans un contexte funéraire peut être examinée sous deux aspects qui se complètent réciproquement, à savoir urne et chambre funéraire.

Ce qui différencie en premier lieu les tombes-pythos des autres tombes est le fait que c'est une forme préférée pour l'inhumation d'enfants et d'adolescents, c'est-à-dire d'individus qui n'ont pas dépassé l'âge de l'initiation. Typologiquement donc cette forme peut être mise en rapport avec l'inhumation dans des amphores qui, étant en céramique, sont une forme préférée pour l'inhumation d'enfants en bas-âge.

Indépendamment de la manière d'ensevelissement, par inhumation ou par crémation, l'enterrement dans des pythos montre des traits communs du point de vue du rite funéraire. Les différences apparaissent avant tout dans le rapport des formes et des types d'offrandes dans des cas isolés.

Du point de vue territorial et chronologique, le caractère limité des tombes-pythos détermine leur étude dans le contexte territorial et chronologique plus vaste du monde de la Méditerranée orientale. En ce sens, la diversité établie dans le rite funéraire thrace, particulièrement caractéristique de la seconde moitié du Ier millénaire av. J.-Ch., nous donne raison d'affirmer que l'inhumation dans des pythos n'est pas une forme largement adoptée par la population thrace habitant les territoires bulgares pendant l'Antiquité. Bien plus, les observations sur la typologie des constructions tombales montrent que le type envisagé ici n'est pas traditionnel pendant l'âge du bronze ni pendant le début de l'âge du fer. Cette forme d'inhumation apparaît au cours d'une période spécifique du point de vue culturel et historique, à savoir l'époque hellénistique, laquelle est marquée par des relations culturelles dynamiques, par des changements socio-politiques et par une diversité ethnique caractérisant la population dans certaines régions. Indépendamment de toutes ces circonstances, nous pouvons souligner que dans toute la Méditerranée orientale les populations montrent, avec une intensité différente pour les différentes périodes, une préférence pour la forme d'inhumation de jeunes individus dont il est question ici.

Les possibilités d'une interprétation partielle ou intégrale de cette forme d'inhumation qui n'est pas typique de la culture thrace, peuvent être recherchées dans plusieurs directions: du point de vue du symbolisme religieux, du statut social ou de l'appartenance ethnique. Ce qui n'exclut pas non plus la possibilité où les trois directions peuvent être valides. Par conséquent, notre réflexion ne pourrait pas aller dans une seule direction. A cette étape, l'auteur est enclin d'admettre comme le plus vraisemblable le lien statut social – symbolisme utérin. Quant à la présence de ce type de tombes dans un milieu culturel thrace, la réponse non plus n'est pas simple. A ce titre, deux hypothèses de travail s'impose à l'esprit, hypothèses qui ne s'excluent pas d'ailleurs, mais se complètent, à savoir: 1) Les tombes-pythos découvertes dans les limites des nécropoles thraces, appartiennent à des éléments ethniques étrangers intégrés dans le milieu culturel thrace et qui ont par conséquent une positions sociale déterminée dans la société locale; 2) Cet usage est importé (?) par des éléments ethniques thraces ou étrangers et adopté dans un milieu culturel thrace, pratiqué bien entendu conformément aux traditions locales liées à la mort et à la vie, ainsi qu'aux normes de la hiérarchie sociale.

Les sociétés archaïques avaient la coutume (socialisation et premières initiations) d'indiquer le lieu et la manière de l'inhumation de l'individu. Par conséquent, il faudra effectuer encore bien de recherches pluriaspectuelles afin de donner une réponse satisfaisante aux grand nombre de questions que soulèvent les tombes-pythos, en tant qu'une forme d'inhumation rarement attestée dans les territoires bulgares, et ce dans chaque contexte concret.

Тракийска могила от римската епоха в кв. Дружба, София

Даниела Агре

През лятото на 1998 г. бяха извършени спасителни разкопки на една могила, разположена в ливада, северно от Искърско шосе и в непосредствена близост до източната страна на моста, съединяващ кв. Дружба и аерогара София. Разкопките бяха предизвикани от системно извършваните нарушения на целостта на могилата. Периферията от югозападната ѝ част е унищожена от прокарването на канал, успореден на шосето. В югоизточния сектор е поставен железобетонен стълб за високо напрежение, чиито основи са засипани с пръст и така изкуствено увеличават площта на могилата в тази посока. През североизточния сектор на могилата минава водоснабдителен канал, а приблизително в геометричния ѝ център, който е силно нарушен от стар изкоп, има триангулачна точка. В този си вид могилата има неправилна форма и е с размери: диаметър: север – юг – 19 м; изток – запад – 21 м и височина около 1,20 м с денивелация на запад (обр. 1).

Могилата е разкопана на ръка и с техника. Не бе възможно да се проучи околомогилното пространство, поради наличието на различни съоръжения, изкопи и строежи.

Насипът на могилата се състои от глинеста почва с кафявочерен цвят. На дълбочина 1,20 м от т. 0, почти в центъра на могилата, е разкрита предварително издигната и силно трамбована площадка, намираща се върху стария терен. Тази площадка е с дебелина около 30 см, като земята за натрупването ѝ е взета от същото място, при което от двете страни на площадката са се получили вдлъбвания в терена. На тази площадка е изградена клада, върху която е извършено трупоизгаряне (обр. 2, 3). От северната страна и почти в центъра на кладата са открити три дупки от колове с диаметър 5 см. Те вероятно са от дървена конструкция, изградена специално за погребалния ритуал. Кладата е ориентирана СЗ–ЮИ и е с размери 3, 20 х 1, 5 м, като в северозападния край е най-широка и най-тънка.

Погребението е на жена. Между пепелта от кладата са запазени части от черепа и ребрата. След изгарянето част от кремацията е избутана (изметена) към центъра на кладата и е събрана на 3 – 4 по-големи купчинки с дебелина около 5-6 см. Някои от откритите накити и други принадлежности, които са горели заедно с погребаната, са намерени между костите от тези купчинки и върху тях. Друга част са поставени върху вече изстиващата клада и са по-малко разрушени от топлината.

Разглежданото погребение спада към типа гроб-клада, известен под името „bustum“ (т. е. трупоизгаряне на място в гроба)[1]. През I – IV в. широко е практикувано трупоизгарянето на място, но случаите с използването на гробове – клади за първично погребение са все още сравнително редки. Примери с откриването на гробове-клади могат да се посочат в могила № 7 – гроб 7 на некропола при „Марица – изток“[2], могила № 3 – гроб 7 от некропола при Меричлери[3] и могилен гроб от кв. Левски в София[4].

Гробният инвентар се състои от накити на погребаната и дарове. От накитите са запазени 2 бронзови обеци, железен пръстен, бронзова фибула-брошка, 1 стъклено мънисто и 2 бронзови халки. Като дар са поставени малка пиксида от слонова кост, глинена чашка, работена на ръка и голям глинен съд, работен на колело. След засипване на кладата, на височина около 50 см над нея, е поставен голям съд с чашка в него. След извършването на този ритуал могилата е донатрупана.

Бронзовите обеци са били на ушите на покойната. При откриването едната от тях бе прилепнала към черепа. Обеците са пострадали силно от огъня и възстановката им донякъде е хипотетична (обр. 4, кат. № 1). Те спадат към типа – отворена халковидна обеца. Направени са от тел с кръгло сечение, в най-удебелената част на халката е поставено прешленче и вероятно към него е имало висулка, в чийто долен край се е намирало откритото в кладата мънисто. По класификацията на Л. Слокоска обеците се отнасят към тип I, вариант 1[5]. По мнението на Р. Хигинс, този тип обеци са продължение на много популярните през елинистическата епоха халковидни обеци, завършващи в единия си край с животинска или човешка глава[6]. През римската епоха най-голяма популярност добиват през II в.

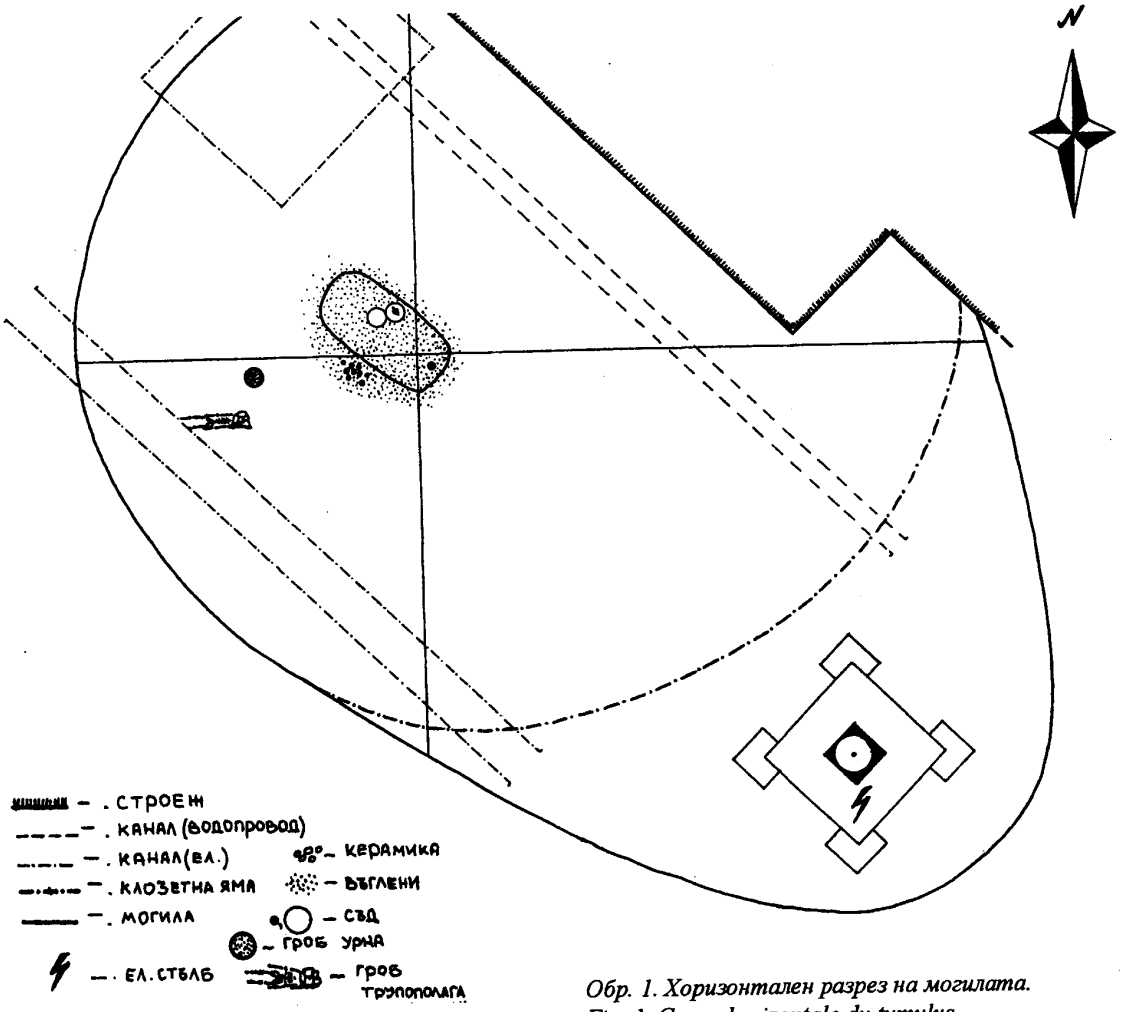

Обр. 1. Хоризонтален разрез на могилата.
Fig. 1. Coupe horizontale du tumulus.

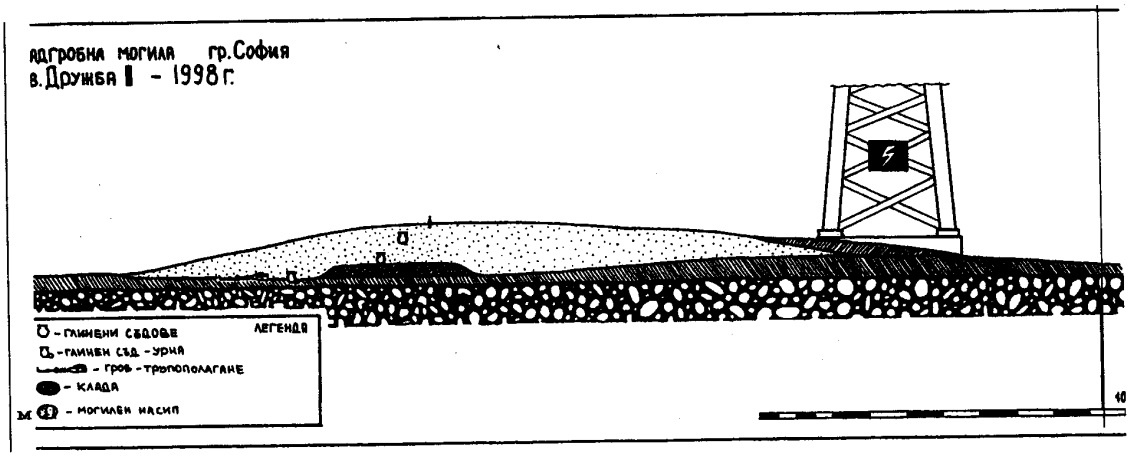

Обр. 2. Вертикален разрез на могилата.
Fig. 2. Coupe verticale du tumulus.

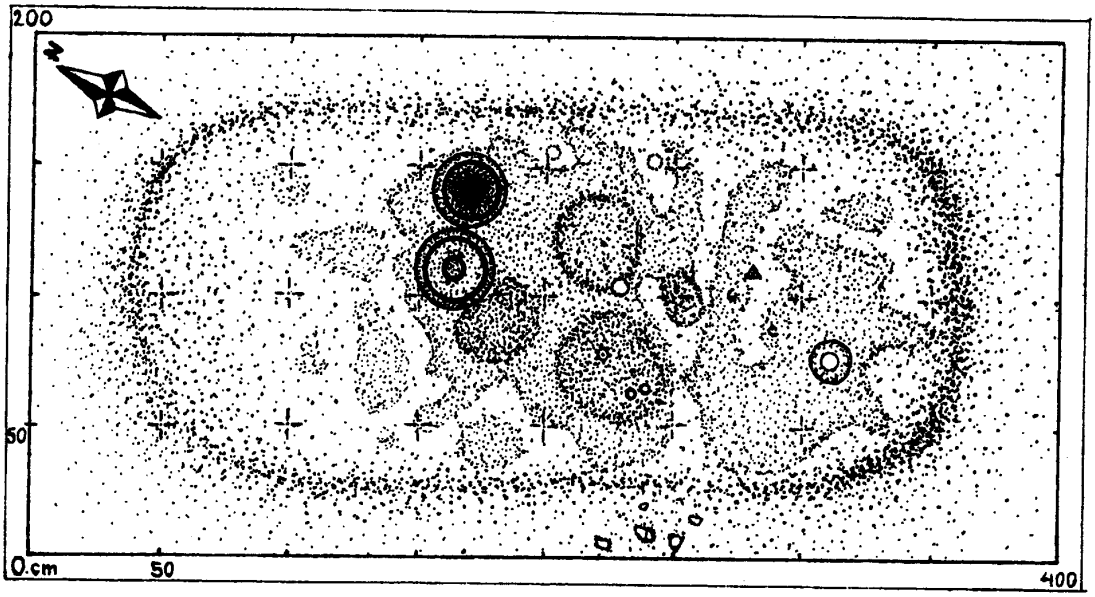

Обр. 3. План на кладата с разположение на находките.
Fig. 3. Plan du bûcher et emplacement des objets trouvés.

Железният пръстен е силно корозирал. Той представлява кръгла халка, направена от лента с полуелипсовидно сечение, разширяваща се към раменете. Има елипсовидно гнездо на щита, предназначен за гема, която липсва (обр. 5 а, кат. № 3). Пръстени с подобна форма са характерни за Мизия и Тракия през II в[7]. По класификацията на римските накити, направена от Л. Слокоска, пръстенът се отнася към тип I, вариант 4[8]. Този тип пръстени е популярен през елинистическата епоха, а покъсно се среща често сред римските материали и е много добре датиран с находки от Помпей[9].

Откритата фибула се отнася към т. нар. фибули – брошки (обр. 5 в, кат. № 4). Фибулите от този тип почти не се срещат на територията на Мизия и Тракия. За тяхна родина се смята Панония, където се произвеждат в големи ювелирни ателиета и се разпространяват в останалите римски провинции[10]. Тези фибули придобиват широка популярност в Галия, Германия и Северна Швейцария, където се срещат в комплекси от Клавдиево до Флавиево време. След I в. на тази територия се откриват изключително рядко.

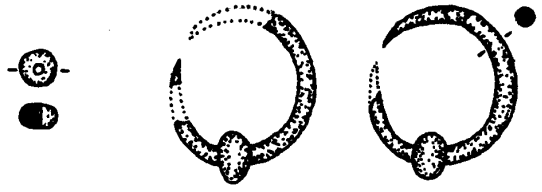

Обр. 4. Бронзови обеци – възстановка.
Fig. 4. Boucles d'oreilles de bronze.

Значителен брой фибули от този тип е открит и в Северното Черноморие в погребения от I в.[11], на чиято територия през II – III век се откриват същите по форма фибули, но покрити с емайл[12].

Най-близки паралели нашата фибула намира сред находките от Швейцария[13] и Галия[14] и може би е произведена в едно от техните ателиета.

Откритите в кладата две бронзови халки са вероятно част от облеклото (обр. 5 б, кат. № 5, 6).

Поставената като дар върху кладата пиксида е изработена от слонова кост (обр. 6, кат. № 7). Повърхността ѝ е силно напукана от огъня, липсва горната част на капачето. Пиксидата има почти цилиндрична форма, леко стесняваща се в горния край. В долния си край е орнаментирана с две хоризонтално врязани линии, като същият орнамент е и върху капачето. Центърът на дъното е означен с точица. Пиксидата е служила за съхраняване на ароматични вещества или помада и се смята за предмет на разкоша, характерен

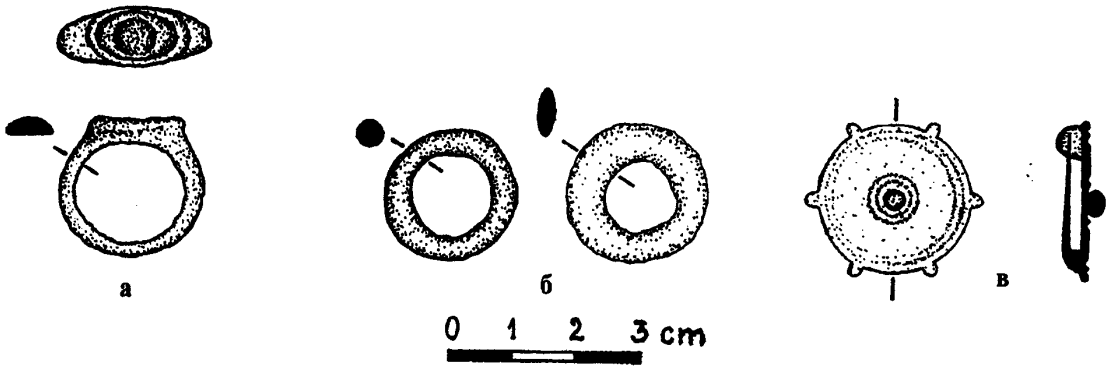

Обр. 5. а) Пръстен – желязо; б) Бронзови халки; в) Бронзова фибула – брошка.
Fig. 5. a) Bague de fer; b) Anneaux de bronze; c) Fibule de bronze.

за богати женски погребения[15]. Подобни пиксиди са намирани по цялата територия на разпространение на римската култура и са известни преди всичко от погребения, датирани в I–II в. В римските провинции Мизия и Тракия се срещат изключително рядко, най-вече в женски погребения от I–II в.[16]

Глинената чашка е открита върху кладата, обърната с дъното нагоре. Изработена е на ръка, доста грубо (обр. 7, кат. № 8). Тя принадлежи към т. нар. местна керамика, в която са запазени силни тракийски традиции. Подобни чаши са открити на различни места в Тракия и Мизия в некрополи и селища от римската епоха[17].

Като дар на погребаната върху кладата е поставен и голям глинен съд (обр. 8, кат. № 9). Друг подобен съд, заедно с поставената в него чаша, е намерен в могилния насип на височина 50 см над кладата (обр. 9, кат. № 10). Подобна практика на поставяне на чаша в по-голям съд се среща през периода I–IV в. на територията на Тракия и в последно време е предмет на обсъждане в научната книжнина[18]. От района на Сердика, освен тук разглежданата ситуация, е известен още един случай на поставяне на чашка в по-голям съд – проучената могила в кв. Левски, като там чашките са две[19].

И двата големи съда от могилата при Дружба са украсени с еднаква врязана украса, състояща се от три концентрични пояса – средният е от сноп вълнообразни линии, а крайните – от прави. Съдовете са с издължена, почти яйцевидна форма и пластични, плътно прилепени до тялото дръжки, служещи по-скоро за украса. Изработени са на колело, много прецизно, от добре пречистена глина. Поради непълнотата и спорадичния характер при публикуване на местната керамика, работена на колело от Мизия и Тракия, точни паралели на съдовете не бяха открити. Подобни съдове са известни от Мизия и се датират във II–III в.[20]

Чашката, открита в единия от съдовете, се отличава с изящна изработка (обр. 10, кат. № 11). Тя е направена от фина глина с розов

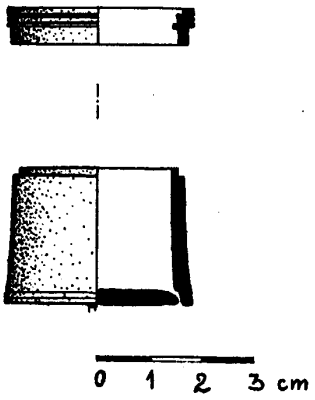

Обр. 6. Пиксида – слонова кост.
Fig. 6. Pyxide en ivoire.

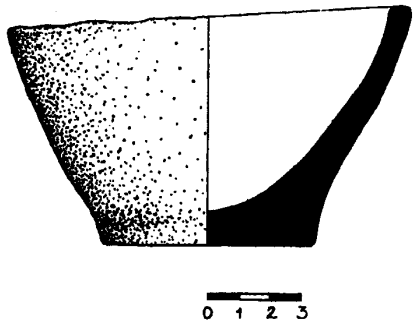

Обр. 7. Глинена чаша, работена на ръка.
Fig. 7. Coupe d'argile fabriqué à la main.

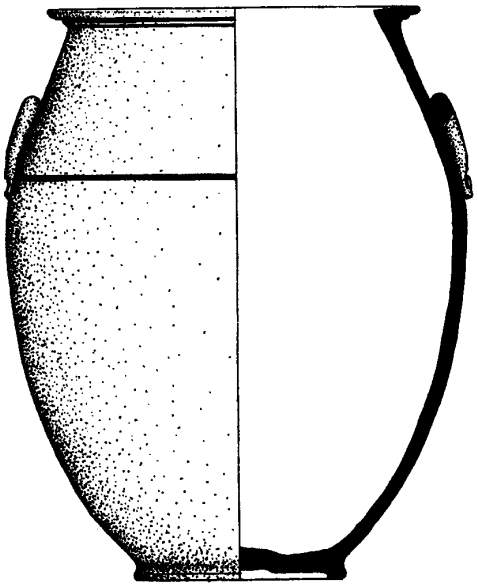

Обр. 8. Глинен съд – дар върху кладата.
Fig. 8. Vase d'argile: offrande posé sur le bûcher.

цвят, покрита с червен лак, който на места е изтрит, и е украсена с растителен мотив, нанесен с черна боя. Формата на чашката е позната от разкопките на Кадин мост[21] и Меричлери[22], където те са с по-груба изработка, направени от сива глина, а орнаменти върху тях липсват. Най-близките паралели на чашката от Дружба, по форма, материал и по начин на изработка, откриваме с чашката от могилно погребение до с. Александрово, Казанлъшко[23]. Авторите датират погребенията, където са открити тези чашки, във II-III в. Подобни чаши са разпространени в Гърция[24] и са изключително популярни в Дакия, където се откриват в некрополи и селища от I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.[25] Чашката от Дружба е безспорно една от най-хубавите представители на този тип съдове, намерени на територията на България. Въпреки че съдове с подобно качество са произвеждани през разглеждания период в керамичните центрове на територията на Мизия[26], чаши с подобна форма сред тяхното производство не са открити. Затова по-вероятна е хипотезата за вносен характер на чашата, произведена в някой от големите керамични центрове на Дакия или Гърция.

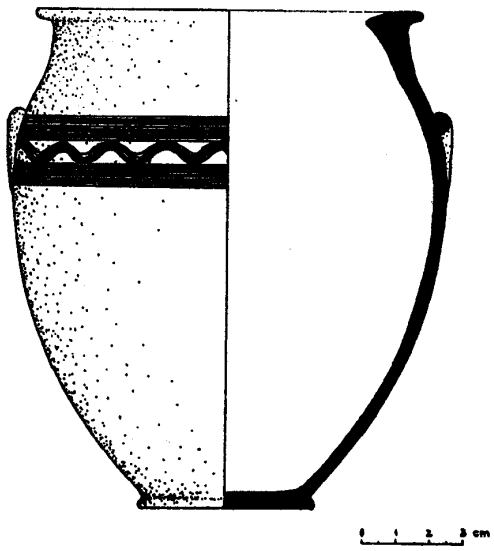

Обр. 9. Глинен съд с поставена в него чашка.
Fig. 9. Vase d'argile avec une coupe à l'intérieur.

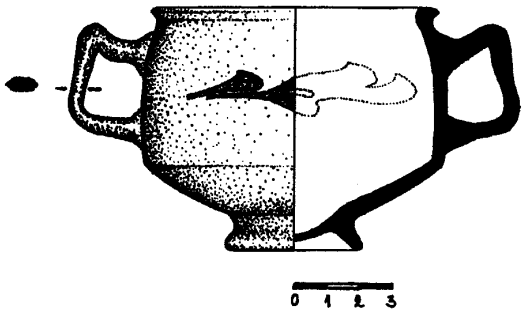

Обр. 10. Чашка, покрита с червен лак.
Fig. 10. Coupe recouverte de laque rouge.

В ЮЗ периферия на могилата, почти непосредствено под чимовия пласт, е разкрит вторичен гроб (обр. 11, 11 а). Погребението е на мъж, има ориентация И-З с глава на изток. Обща запазена дължина на скелета – 1,60 м. И двата крайника са отсечени: левият – непосредствено под коляното, десният – над глезена. Вероятно това нарушение на скелета е станало през 60-те години на нашия век по време на прокопаване на водопроводен канал. Костите са силно изтлели, а черепът е натро-

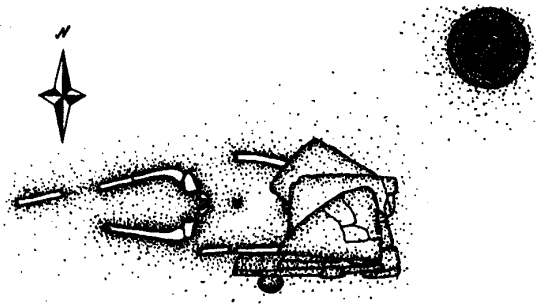

Обр. 11. План на погребението с тегули и урната.
Fig. 11. Plan de l'enterrement aux tuiles.

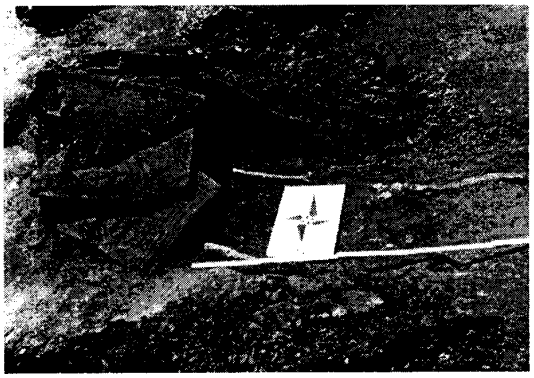

Fig. 11 a. L'enterrement aux tuiles.
Обр. 11 а. Погребение с тегули.

шен. Главата и горната част на скелета (до лактите) са покрити със стреховидно поставени тегули. Погребението се отнася към тип VI по класификацията на Л. Гетов[27]. Подобни погребения са непознати в Мизия и Тракия до римското нашествие, където те се появяват в края на I – началото на II в. най-напред в градските некрополи, а по-късно и в могилните. Гробове с тегули се срещат масово през II и III в., много рядко в IV в., и то изключително при вторични погребения[28].

Около гроба не са открити никакви дарове или находки. На базата на съпоставки с други подобни гробове той най-общо може да се датира в края на III–IV в.

Могилата още веднъж е използвана за вторично погребение. На около 0,5 м северно от погребението с тегули, на същото ниво, е открит вкопан в насипа на могилата глинен съд, послужил за урна (обр. 12, 12 а, кат. № 12). Съдът е запълнен с кремирани човешки кости и е подпрян от източната си страна с речни камъни. Мястото на кремацията не бе установено. В урната и около нея не бяха открити никакви находки. В сравнение с другите два съда, открити в могилата, този е с други пропорции – с по-късо и по-широко тяло. Въпреки че има украса, съдът може да бъде отнесен към тип А II по класификацията на Г. Кабакчиева[29]. Той спада към широко разпространена форма на кухненската керамика, известна от находки както от България, така и от други страни и разпространена в периода II- IV в.[30] Имайки предвид вторичния характер на погребението и съпоставяйки формата на съда с други подобни, той може да се датира в III в.

Изследваната могила в кв. Дружба, въпреки лошото състояние, в което се намираше, даде съществени резултати в изучаването на погребалните обреди на населението, обитавало околностите на Сердика в периода II – IV в. Проучени са три различни начина на погребване.

От направения анализ на находките и посочените паралели основното погребение се датира във II в. Погребаната е била заможна тракийка, която е живяла вероятно в някоя разположена наблизо вила рустика. Това би могло да е разкопаната през 1938 г. от Ив. Велков вила край гара Искър, разположена на по-малко от километър от могилата[31]. Фиксираният в могилата погребален обред – погребение тип „bustum", както и специфичният начин на поставяне на даровете – поставянето на чаша в по-голям съд, намират пълни аналогии с наскоро публикуваното римско погребение от кв. Левски, София. Наличието на тези съвпадения повдига въпроса доколко този обред е характерен за населението, обитавало околностите на Сердика през II в.

Наблюдаваният в могилата начин на поставяне на дарове бе известен доскоро най-вече от погребения в Старозагорски окръг[32]. Новите два случая на тази практика навеждат на мисълта, че е възможно да е бил популярен и сред населението, обитаващо територията на съвременна България на юг от Стара планина. Разбира се, за по-категорични заключения ще трябват още наблюдения.

Положеното старание при основното погребение, както и богатите му дарове контрастират с вторичните погребения. Вторичното погребение, извършено чрез кремация, може да се датира в III в., а погребението с трупополагане се отнася към III–IV в. Вероятно и двете вторични погребения принадлежат на по-бедно население от селище, съществувало през III–IV в. в околностите на Сердика.

Обр. 12. Погребение в урна.
Fig. 12. Enterrement dans une urne.

Каталог

1. Обеци, 2 броя, – бронз. Силно патинирани, горели. Фрагментирани. Изработени са от тел с кръгло сечение – диам. 0,2 см., която в двете си краища изтънява. В средата на обеците има релефно прешленче. Вероятно към него е била прикрепена висулка, в чийто долен край е било нанизано стъклено мънисто. Диам. на обецата – 2 см.
2. Мънисто – белезникаво стъкло. Горяло. Диам. тяло – 0, 5 см., диам. отвор – 0,1 см.
3. Пръстен – желязо. Силно корозирал, горял. Кръгла халка, изработена от лента с полуелипсовидно сечение, разширяваща се в посока към раменете. Плочка с елипсовидно гнездо за вграждане на гема, която липсва. Размери: диам. тяло – 2,3 см; размери на гнездото – 1,6 х 0,9 см.
4. Фибула-брошка – бронз. Силно патинирана, горяла. Тя представлява кръгла плочка с означен център във вид на точица. Фибулата е орнаментирана с четири врязани окръжности – две около центъра и две в периферията. От външната страна фибулата има 6 пъпковидни издатъка, разположени на равен интервал. В два срещуположни края от обратната страна на фибулата са запоени иглата и иглодържателя. Размери: диам. – 2,8 см; дебелина на плочката – 0,1 см.
5. Халка – бронз. Силно патинирана, горяла. Изработена от тел с кръгло сечение. Диам. – 2,1 см.
6. Халка – бронз. Силно патинирана, горяла. Изработена от тел с елипсовидно сечение. Диам. – 2, 3 см.
7. Пиксида. Изработена от слонова кост. Фрагментирана, липсва горната част на капачето. Тялото е с почти цилиндрична форма, леко стесняващо се в горния край, орнаментирано е в долния си край с две хоризонтално врязани линии. Две хоризонтално врязани линии орнаментират капачето. Върху дъното с точица е означен центърът. Размери: диам. дъно – 3, 6 см; диам. устие – 3, 3 см; диам. капаче – 3, 6 см; височина – 3, 1 см.

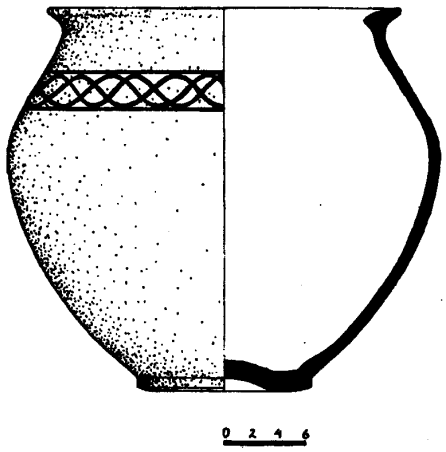

Обр. 12 а. Съдът – урна.
Fig. 12 a. Le vase servant d'urne.

8. Чашка. Фрагментирана, горяла, възстановена. Изработена грубо на ръка от недобре пречистена глина с примеси на песъчинки и кварц. Цвят на повърхността – тъмнокафяв. Чашката има форма на пресечен конус, обърнат с широката основа нагоре. Равно, удебелено дъно, заоблен ръб на устието. Размери: диам. дъно – 6,9 см; диам. устие – 13,0 м; вис. – 7, 4 см; дебелина на стените – 0,7-1,0 см.
9. Гърне. Фрагментирано, възстановено. Прецизно изработено на колело от фина глина със светлокафяв цвят. Тяло с издължена, яйцевидна форма. Устието е удебелено, широко, със силно издаден навън Г-образен перваз и заоблен навън ръб, с добре очертан жлеб на външния край. Шийка липсва. В горната част са прилепени две пластични дръжки с полукръгла форма. Дъното е леко конкавно с ниско пръстеновидно столче. В горната част на съда, на нивото на дръжките, има една плитко врязана хоризонтална линия. Размери: вис. 35,0 см; диам. дъно – 13,0 см; диам. устие – 22, 6 см; макс. диам. – 28,2 см; дебел. стени – 0,8 см.
10. Гърне. Силно фрагментирано, възстановено. Прецизно изработено на колело от глина със светлокафяв до розов цвят. Тялото е с издължена, яйцевидна форма. Устие с широк перваз, издаден навън хоризонтално и заоблен устен ръб. Слабо загатната

шийка. В горната част на тялото са прилепени срещуположно две пластинчи дръжки с полукръгла форма, служили по-скоро за украса, а не с утилитарно предназначение. Дъното е равно, с ниско пръстеновидно столче. В горната част на съда, на нивото на дръжките, съдът има врязана украса, състояща се от три концентрични пояса – средният е от сноп вълнообразни линии, а крайните – от прави. Размери: вис. – 29, 8 см; диам. дъно – 10,6 см; диам. устие – 23, 2 см; дебел. стени – 0,6 см; макс. диам. – 26, 2 см.

11. Чашка. Прецизна работа на колело. Изработена е от фина глина с розов цвят. Повърхността ѝ е покрита с червен лак, на места изтрит. В долната част тялото ѝ е конусовидно, а горната е почти цилиндрична, леко скосена към устието, което завършва с удебелен, издаден навън и косо отрязан ръб. Двете вертикални дръжки, разположени под устието, са изтеглени нагоре, те са с почти правоъгълно сечение. Дъното завършва с конкавно столче. От двете срещуположни страни на тялото на чашката е нанесен орнамент с черна боя, представляващ хоризонтално разположена клонка. Размери: вис. – 7,7 см; диам. дъно – 4,2 см; диам. устие – 8,8 см; макс. шир. – 9,2 см; дебел. стени – 0,4 см; вис. на столчето – 1,1 см.

12. Урна. Фрагментирана, възстановена. Прецизно изработена на колело от глина със светлокафяв до червено цвят с примеси от песъчинки и кварц. Шийка липсва. Тялото е с почти сферична форма, долната му част е издължена. Устието е с голям перваз, силно издаден Г-образно навън и с косо отрязан устен ръб. Дъното е конкавно, с ниско пръстеновидно столче. Върху раменете на съда е нанесена врязана хоризонтално украса, състояща се от три преплетени вълнообразно линии, фланкирани с по една права линия. Размери: вис. – 30, 4 см; диам. дъно – 13, 0 см; диам. устие – 26, 4 см; макс. диам. – 32, 4 см; дебел. стени – 0,8 см.

[1] **Д. Вълчева**. Погребения с трупоизгаряне в могилите от римската епоха в България. – Първи Международен симпозиум „Севтополис". В. Търново, 1996, 94 – 96.

[2] **Хр. Буюклиев**. Трако–римски могилен некропол в района на промишления комплекс „Марица-изток" – Археология, 1962, № 1, 50–55.

[3] **Д. Аладжов**. Разкопки на трако-римски могилен некропол при Меричлери. – ИАИ, XXVIII, 1965, с. 95.

[4] **В. Писарова**. Могилен гроб на войн от покрайнините на римска Сердика. – Археология, 1995, № 3, 19 – 22.

[5] ***L. Ruseva–Slokoska***. Roman Jewellery. A collection of the National Archaeological museum. – S., 1991, 24–25.

[6] **R. A. Higgins**. Greek and Roman Jewellery. London, 1961, p. 183.

[7] **А. Димитрова–Милчева**. Антични геми и камеи от Националния Археологически музей в София. С., 1980, с. 89, обр. 254; **F. Henkel**. Die romischen Fingerringe der Rheinlande. Berlin, 1913, 82; I, VIII, 150; LIX, 1543.

[8] **L. Ruseva–Slokoska**. Op. cit., с. 77, обр. 270– 275.

[9] **R. A. Higgins**. Op. cit., p. 190, fig. 6.

[10] **А. К. Амброз**. Фибулы юга европейской части СССР (II в. до н. э. – IV в. н. э.). М., 1966, с. 93

[11] **А. К. Амброз**. Цит. съч., 31.

[12] **Т. Н. Высотская**. Усть – Альминское городище и некрополь. Киев, 1994, с. 100, табл. 15, рис. 44, 45.

[13] **E. Ettlinger**. Die romischen Fibeln in der Schweiz. Bern, 1973, typ 39, 110–111, tabl. 12, 10.

[14] **M. Feugère**. Les fibulas en Gaule Meridionale – de la conguête à la fin du Ve s. ap. 7 C. – Revue Archeologigue Narbonaise. Suppl. 12, 1985, тип 24 a, с. 337, 340.

[15] **Т. Н. Высотская**. Цит. съч., с. 119.

[16] **Хр. Буюклиев**. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. С., 1986, с. 27–29, таб. 29 – обр. 390.

[17] **Д. Митова–Джонова**. Късноантична керамика в с. Поповяне, Самоковско. С., 1978, обр. 7, 7 а; **Цв. Дремсизова–Нелчинова**. Тракийски могилен некропол (II–III в.) край с. Вишеград, Кърджалийски окръг. – Археология, 1980, 1, 20 – 26, обр. 3 г.; **В. Любенова**. Селище от римската и ранновизантийската епоха. – В: Перник, I, С., 1981, 140 – 141, обр. 57.

[18] **В. Игнатов**. За някои аспекти на погребалния обред в Тракия през I–IV в. – Археология, 1996, № 2-3, 59–63, обр. 1, 3 и цит. там лит.

[19] **В. Писарова**. Цит. съч., 24–25, обр. 14, 15.

[20] **Г. Кабакчиева, С. Султова, П. Владкова**.

Керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм II-IV в. С., 1988, табл. IV–V.

[21] **Й. Иванов**. Отчет за разкопките при Кадин мост, Кюстендилско. – ИАД, I, 1910, с. 187, обр. 50.

[22] **Д. Аладжов**. Цит. съч., с. 88, обр. 13 – 1; с. 107, обр. 28–11.

[23] **Л. Гетов**. Тракоримски могилни погребения от Казанлъшко. – Археология, 1969, № 1, 40–41, обр. 11 – б.

[24] **N. S. Robinson**. Pottery of the Roman Period. The Athenian Agora, V, p. 84, tabl. 18 – M2 and M3; tabl. 70.

[25] **P. Nicorescu**. Fouilles de Tyras. Dacia, III – IV, 1927/1932, p. 582, fig. 63–65; **P. Alexandrecu**. Histria, 2, 1966, p. 202, tum. 36, p. 99 (XXXVI, 1); **M. Bucovala.** Necropole elenistice la Tomis. Constanta, 1967, p. 116, M. LIII, fig. 73 b; p. 120–121, fig. 76 d; **V. Ursachi**. Catatea dacica de la Brad. Thraco–Dacica. VIII, 1987, fig. 11, fig. 7; **S. Teodor**. La céramigue peinte de l' etablissement geto-dace de Poiana – Tecuci. – Thraco – Dacica, XVI, 1- 2, 1995, 199 – 211, fig. [22] –2-3.

[26] **Б. Султов**. Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха. – Археология, 1969, № 4, 12–24; **Б. Султов.** Античные центры керамики в Нижней Мезии. С., 1976; **Г. Кабакчиева, С. Султова, П. Владкова.** Цит. съч., табл. I–V.

[27] **Л. Гетов**. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I–IV в.). – Археология, 1970, № 1, 5–6, табл. I, 8 г.

[28] **Л. Гетов**. Погребалните обичаи..., с. 6.

[29] **Г. Кабакчиева**.Керамиката от вилата при Ивайловград, II-IV в. – РП, XV, С., 1986, с. 26, табл. 38.

[30] **Г. Кабакчиева**. Цит. съч., с. 26 и цит. там лит.

[31] **И. Велков**. Римска вила при гара Искър.– ИБАИ, XII, 1939, 407–409; **В. Динчев**. Римските вили в днешната българска територия. С., 1997, 49–50.

[32] **В. Игнатов**. Цит. съч., с.59

Tumulus thrace de l'époque romaine dans le quartier „Družba", Sofia

Daniela AGRE

(Résumé)

L'été de 1998 ont été effectuées des fouilles de sauvetage d'un tumulus situé au milieu d'un pré au nord de la route d'Iskăr dans le quartier „Družba", Sofia. Les fouilles ont révélé trois enterrements: un enterrement principal et deux enterrements secondaires. Le premier est d'une femme et appartient au type de tombe bûcher connue sous le nom de „bustum" (c'est-à-dire incinération sur place dans la tombe). L'inventaire funéraire se compose des ornements de la femme inhumée et d'offrandes. Des ornements se sont conservés deux boucles d'oreilles de bronze, une bague de fer, une fibule de bronze, une petite perle de verroterie et deux anneaux de bronze. Les offrandes représentent une petite pyxide d'ivoire, une coupe d'argile fabriquée à la main, et un grand vase en argile fabriqué au tour. Aprés le remblayage du bûcher, à une auteur de 50 cm au-dessus est posé un grand vase avec une coupe à l'intérieur. L'un des enterrements secondaires effectué par inhumation est découvert à la périphérie du tumulus presque sous les mottes de gazon. Il s'agit d'un enterrement d'homme, la tête et la partie supérieure du squelette (jusqu'aux coudes) sont recouvertes de tuiles imbriquées. Au nord de l'enterrement aux tuiles, au même niveau, on a découvert un vase d'argile rempli d'os humains incinérés. Dans l'urne et autour d'elle aucun autre objet n'a été découvert. L'analyse des trouvailles et les paralle les indiqués montrent que le principal enterrement date du IIe siècle. La femme inhumée est quelque riche Thrace qui avait vécu de toute vraisemblance dans une des villas rustiques des environs. L'enterrement secondaire effectué par incinération peut être daté du IIIe siècle, l'enterrement effectué par inhumation se rapporte vers les IIIe–IVe siecles. Les deux enterrements secondaires appartiennent probablement à une population moins riche provenant de quelque localité ayant existée aux IIIe-IVe siècles dans les environs de Serdica.

Рицарски хералдични украси от XIII – XV в.

Николай Овчаров

Предлаганата за печат статия бе изнесена като доклад на III-та конференция „Декемврийски дни на българската средновековна археология" през 1993 г. Предмет на изследването бе месингова пластинка с изображение на лъв, открита случайно до с. Ветренци, между Разградска и Силистренска област. Като близки аналогии приведох отдавна известната пластинка с изображения на два лъва от Велико Търново[1] (обр. 1), както и един току-що постъпил в Националния исторически музей паметник от с. Джулюница, Великотърновско.

Обр. 1. Емайлова пластина с два лъва от В. Търново.
Fig. 1. Plaque d'émail ornée de deux lions de Véliko Tărnovo.

За съжаление докладите от въпросната конференция така и не бяха публикувани. Междувременно паметникът от Джулюница бе обнародван от уредника на НИМ, Н. Марков[2]. Той проучи главно технологически триъгълната медна пластинка с изправен на задните си лапи лъв в хералдична поза (обр. 2). Произведението буди интерес с използваната техника – фигурата на лъва е позлатена и поставена на фон от тъмносин емайл. Тя се свързва с познатия медальон от Велико Търново, който е изпълнен по същия начин.

Най-общо Н. Марков лансира идеята за местно производство на тези две пластини, като критикува становището на М. Ваклинова за пряка връзка с емайльорите от лиможките ателиета в Южна Франция. Всъщност той не отрича лиможкия произход, а смята, че медальоните са работени в Търново от западни майстори. Тук няма да се спирам подробно на този несъществен въпрос. Учудващо е само, че Н. Марков не познава обобщителния труд на М. Ваклинова по проблема, където тя аргументира добре своите виждания[3].

По-важен е един друг аспект в работата на този автор. Той категорично се противопоставя на възможността изображенията върху двете пластини да представят хералдични фигури. Според него лъвовете в произведенията са свързани най-вече с българската традиция и християнската символика.

И точно тук идва важното значение на пластинката от Ветренци за изясняване на проблема. През последните години тя също постъпи във фондовете на НИМ и е позната на Н. Марков, който я отбелязва мимоходом[4]. Но нейният задълбочен анализ дава много интересни резултати.

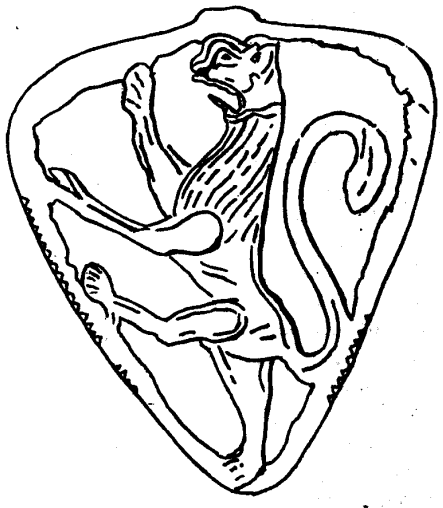

Обр. 2. Емайлова пластина от околностите на В. Търново.
Fig. 2. Plaque d'émail des environs de Véliko Tărnovo.

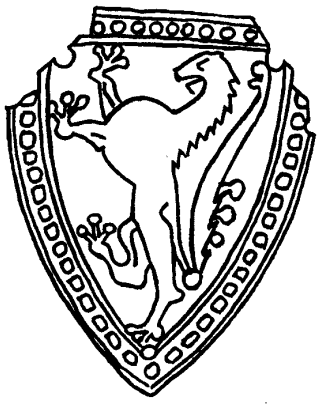

Обр. 3. Месингова пластина от с. Ветренци.
Fig. 3. Plaque de laiton de Vetrenci.

Пластинката има форма на леко изпъкнал хералдичен щит с триъгълни очертания и две заоблени страни (обр. 3). Бордюрите са обозначени с ред изпъкнали пъпчици между успоредни линии. Височината на предмета е 0,043 м., а широчината – 0,034 м. Макар два от ъглите на щита да са отчупени, личи, че пластинката е била прикрепена върху плоскост чрез малки гвоздейчета.

В триъгълното поле е разположено изображение на разярен нападащ лъв. Той е изправен, стъпил само на лявата задна лапа, вместена точно в долния връх на триъгълника. Другите му три лапи са протегнати хищно напред. Мускулатурата е ярко изразена, а от възглавничките на стъпалата излизат по три израстъка. Очевидно те показват изскочилите в яростта на звяра нокти. Зад гърба на животното е представена извита като буква s опашка. По нея са означени едри кичури козина и две масивни топки в края. На големи кичури е изобразена и гривата на лъва. Пастта му е разтворена в свиреп рев.

Цялата пластина е изпълнена чрез отливане, и то особено качествено. Благородната патина подчертава финитe форми на сравнително ниския релеф. Важно е характерното разполагане на лъвската фигура в хералдичния щит. Фактически център на композицията е огромният и изпъкнал гръден кош на животното. Долната част е заета от изправената лява лапа. В горния ляв ъгъл са двете размахани предни лапи, а в десния – главата и върхът на опашката. За да се получи тази симетрия, тялото на лъва е извито като дъга.

Западноевропейската изработка и идентификацията с хералдична фигура не будят съмнение. Стиловите особености на изображението насочват към първите два, „рицарски“ периода в историята на хералдиката, обхващащи XII – XV в.[5]. Тогава се оформят няколко основни типа на хе́ралдичния лъв – rampant (изправен), passant (на четири лапи), naissant (до половината в едно от полетата), diffame (без опашка), dragonne (със змийска долна част). Очевидно в нашия случай фигурата е изправена – rampant или rapiens.

Преди всичко може да се определи мястото на пластинката сред многобройните детайли на рицарското въоръжение. Това е гербът, който съответният феодал е поставял върху своя боен меч. Известни са две позиции на хералдичния знак върху оръжието на рицаря. При церемониалния меч на полските крале „Шчербиец“ (втора половина на XIII в.) триъгълната пластинка с едноглавия орел на Ягелоните е поставена непосредствено пред предпазителя. Изпълнена чрез отливане и гравировка, тя има височина 0,045 м[6].

Находката от Ветренци обаче вероятно се е намирала на друго място. Става дума за масивна топка в края на двуръчния боен меч. Рицарите често поставяли там своя герб, а имперските феодали от XV в. даже били задължени да сторят това. Подходящи аналогии са пластините с форма на триъгълен щит с герб върху мечовете на марк-граф Рудолф VI фон Баден (1353–1372) и император Албрехт II Хабсбург (1438–1439). И в двата случая топките имат диаметър около 0, 05–0,06 м., а височината на пластинките е 0, 035–0,04[7].

Наличието на герб дава рядката възможност да се идентифицира поне частично притежателя на меча с пластинката от Ветренци. Сред доста многобройните през XIII–XIV в. контакти със западното рицарство се очертават два основни варианта.

В 1204 г. започват тежките и продължителни войни между България и новообразуваната Латинска империя. Предводител на кръстоносците е император Бодуен I. Във Франция той е бил сред най-могъщите и влиятелни феодали. Деветият от династията Бодуен е син на Бодуен VIII, граф на Ено. Чрез брака с единствената наследничка на Фландърското графство, Маргьорит дьо Елзас, бащата става и негов сюзерен. Бодуен IX дьо Фландр и дьо Ено добива влияние и още по̀ на юг, оженвайки са за Мари, сестра на граф Тибо III дьо Шампань. С територията на Ено той е васал на френския крал, а с тази на Фландрия – на германския императо̀р.

Нарастващото значение на фландърските графове се изразява в последния голям опит на едрите феодали за организирана реакция спрямо укрепването на френската корона.

Обр. 4. Император Бодуен (златен печат като фландърски граф).
Fig. 4. L'empereur Baudouin (sceau d'or comme comte de Flandre).

Първоначално Бодуен VIII е избран за регент на малолетния Филип II Огюст (1180 – 1223). В 1180 – 1186 г. той обаче оглавява бунта срещу централната власт. Всичко завършва в 1198 г., когато висшите феодали са принудени да положат васална клетва пред френския крал. В 1200 г. се провежда прочутият рицарски турнир при замъка Екри в Андан до Намюр, на който Бодуен IX и още няколко видни аристократи поемат кръста[8]. В тази светлина Четвъртият кръстоносен поход може да се разглежда като отстраняване от Франция на непокорната знат.

Обр. 5. Man. fr. 3382 от Парижката национална библиотека. Щитът на император Бодуен пред Константинопол.
Fig. 5. Man. fr. 3382 de la Bibliothèque Nationale de Paris. Le bouclier de l'empereur Baudouin devant Constantinople.

Връзката с пластинката от Ветренци е в това, че гербът на фландърската династия (запазен и до днес в гербовете на страните от Бенелюкс), е хералдичен лъв rampant. Историческите свидетелства показват, че той е стоял върху щитовете (escu), покривалата на конете и знамената на феодалите от Фландрия, най-многобройни сред рицарите от похода. Примерите насочват към печати на самия Бодуен, Робер дьо Куртене, Савари дьо Молеон и др. (Ообр. 4)[9]. Особено интересен е най-ранният известен препис от Хрониката на Жофроа дьо Вилардуен (средата на XIII в.), съхраняван в Парижката национална библиотека под № 3382. На една от миниатюрите е представен император Бодуен пред Константинопол (обр. 5). Лъвът rampant е изобразен няколко пъти на щита и покривалото на коня му. Същите хералдични лъвове в триъгълни щитове са показани върху корабите и много от заставките на текста (обр. 6, 7)[10].

В такъв случай пластинката и несъществуващият днес меч от Ветренци биха попаднали в България като военен трофей. Хрониката на Жофроа дьо Вилардуен разказва за редица примери на събиране на военна плячка. Когато в 1205 г. цар Калоян превзема вътрешния замък на Сяр, той отнема оръжията и конете на пленените рицари, като ги съблича „голи и боси". В поредния разгром при крепостта Русион през 1206 г. френските феодали отново дават много жертви – Тиери дьо Термонд, Ори дьо л'Ил и др. Българите плячкосват „много добри коне и добри брони"[11]. Без да бъде описано пряко, несъмнено такова събиране на трофеи е имало и при залавянето на император Бодуен I в съдбоносната битка при Адрианопол (1204 г.).

Колкото и да е примамлива хипотезата мечът да е принадлежал на някой от фландърските рицари, съществува и друга, по-вероятна възможност. Работата е там, че през XIII–XV в. хералдичните изображения не остават константни, а постепенно се променят. В XII–XIII в. главата на лъва е заострена, докато по-късно добива по-нормални очертания. По-древната хералдика акцентира на дивото и свирепо изражение на муцуната. Пак в XIII в. гривата и козината на опашката са предадени обобщено. Към XV в. те се разпадат на отделни наежени или завити кичури. Тогава опашката се раздвоява в най-високата част.

Но основната промяна е в композицион-

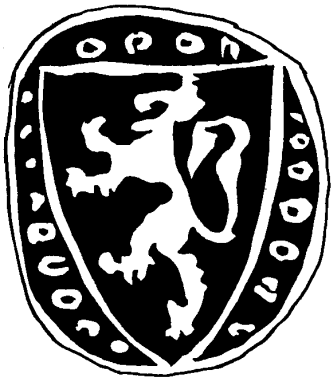

Обр. 6. Man. fr. 3382 от Парижката национална библиотека. Заставка.
Fig. 6. Man. fr. 3382 de la Bibliothèque Nationale de Paris.

Обр. 7. Man. fr. 3382 от Парижката национална библиотека. Рицарски щитове върху борда на кръстоносните кораби.
Fig. 7. Man. fr. 3382 de la Bibliothèque Nationale de Paris. Boucliers de chevaliers sur la bord des bateaux des croisés.

ното вместване на изправения лъв върху триъгълния хералдичен щит. До XIV в. той стои вертикално и разделя полето на равни части. Тялото е много слабо. Сто години по-късно то е значително по-масивно и се извива като дъга. Хералдичният щит вече е изцяло зает от него[12]. Сравнението на тези белези с направеното в началото описание ме кара да предположа, че пластинката от Ветренци е изработена по-късно, в XV в.

В 1396 г. унгарският крал Сигизмунд предприема кръстоносен поход срещу турците, завършил с катастрофа при Никопол. Въпреки че в него са участвали много френски, немски и унгарски рицари, очевидно Ветренци е твърде отдалечено от полесражението. Съвсем друго е положението при втория поход на полско-унгарския крал Владислав III Ягело през 1444 г. По пътя си към съдбоносната битка край Варна кръстоносните войски преминават по маршрута: Никопол – Оряхово – Нови Пазар – Шумен – Провадия. Движението на армията е съпроводено с множество локални сблъсъци, обсади на крепости и замъци, кървави битки. Няма съмнение, че кръстоносците са минали в непосредствена близост до землището на с. Ветренци.

Походът на крал Владислав е описан най-добре в създадената към 1460 г. поема на Михел Бехайм, отразила спомените на участника Ханс Мьогест. Още в началото немският майстерзингер дава важни за нас сведения:

„На Полша кралят Владислав
владетел славен с властен нрав,
и на Унгария крал стана,
крал Албрехт след като почина,
но разгневи това мнозина,
че бе особа нежелана.
Вдовицата кралица Елз,
с останалите господари,
опълчи всичките маджари,
срещу му, помни се и днес.
Войната две години трая,
умря кралица Елз накрая.
. . . . . .
Щом кралят за това разбра,
успя да прекрати враждата,
със господарите в страната,
войска при Варадин събра".[13]

Крал Албрехт е австрийският херцог Албрехт V Хабсбург (1404–1439). В 1438–1439 г. той става немски крал и император на Свещената Германска империя под името Албрехт II. С това се слага началото на дългото присъствие на Хабсбургите като императори. Наследникът Фридрих III (1440–1493) запазва титлата си на австрийски херцог, а от 1453 г. я издига в ранг ерцхерцог.

През 1440 г. обаче в играта се намесва силният полски крал Владислав III. Той отнема принадлежащата на империята Унгария, поради което се сблъсква с вдовицата на Албрехт II, Елизабет. Междуособицата приключва към 1442 г. с мир между краля и бароните. На средновековен език това означава подписване на васална клетва за вярност. Малко по-късно феодалите са свикани под знамената на кръстоносния поход. Както личи от историческите сведения, сред тях е имало и немски рицари, подвластни преди и дори родствено свързани с династията на Хабсбургите.

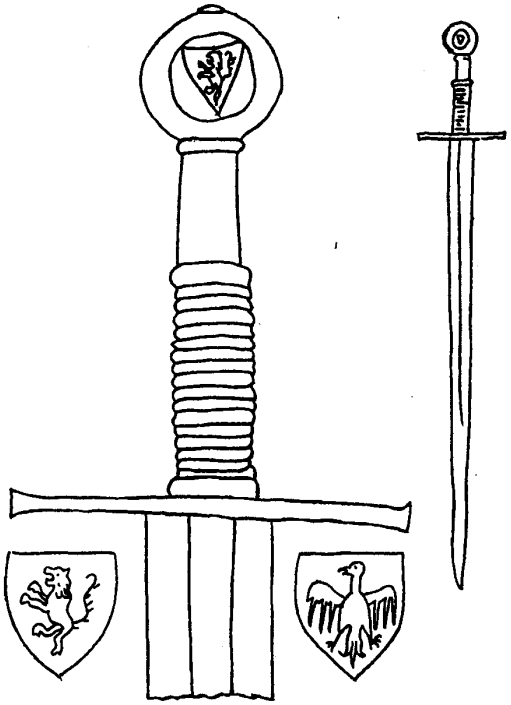

Обр. 8. Мечът на император Албрехт II Хабсбург.
Fig. 8. L'épée de l'empereur Albert II de Habsbourg.

Вече стана дума за запазения меч на император Албрехт II Хабсбург. От двете страни на масивната топка са прикрепени две бронзови пластинки с форма на триъгълни хералдични щитове (обр. 8). На едната е изобразен разярен лъв rampant, а на другата – едноглав орел. Практически това са двете основни фигури в герба на Хабсбургите В сложния герб на австрийските ерцхерцози присъстват много елементи, но главни са фигурите на два изправени разярени лъва и два едноглави орела[14].

Тук достигам до извода, че по всяка вероятност мечът от Ветренци е принадлежал на някой от немските рицари, участвали като васали в похода на полския крал. Поемата на Михел Бехайм свидетелства, че още преди битката при Варна кръстоносците са дали многобройни жертви – при обсадите на Шумен, Търново и др.

Изоставяйки хипотезата за XIII в., ще се върна към началото на статията, където накратко анализирах последните проучвания върху пластинките от Велико Търново и Джулюница. М. Ваклинова правилно свързва първия медальон с дейността на лиможките ателиета в Аквитания[15]. Струва ми се обаче неточно стесняването на хронологическите граници във втората половина на XIII – XIV в. Самата тя подчертава, че емайльорите от Лимож започват да работят активно след средата на XII в. Другото ми уточнение, е, че отново се касае за хералдична фигура. Двата лъва са от т. нар. „Леопарден" тип, когато главите са предадени във фас. Имам големи съмнения и за наличието на ниски корони, поради което те изглеждат така плоски.

От същите ателиета явно произхожда и пластинката от Джулюница. Лъвът на нея вече напълно отговаря на изискванията и хералдиката от втората половина на XII – XIII в. Главата е заострена и поставена непосредствено под отчупената халка за окачване. Тялото е изправено вертикално и разделя хералдичното поле на две равни части. Гривата и козината на опашката са показани обобщено. Липсва раздвояване в края на опашката. Макар и неумело, майсторът се е постарал да предаде свиреп вид на муцуната.

По мое мнение двете пластинки от Велико Търново и околностите трябва да се датират в XIII в., и то в първата му половина. Те вече спокойно могат да се смятат за военни трофеи, отнети от френските кръстоносци. С халкичката за окачване пластините биха могли да се носят на различни места – върху дрехите и бронята, на рицарските колани, по конската сбруя[16].

[1] **М. Ваклинова**. Медальон с лъвове от В. Търново. – Векове, 1976, № 1, 69–70.

[2] **Н. Марков**. Един нов медальон с изображение на лъв от Търновско. – Археология, 1995, № 1, 41–46.

[3] **M. Vaclinova**. Diffusion de la métaloplastique de l'Europe occidentale en Bulgarie au XIII–XIV s. – В: Четвърти международен конгрес по славянска археология. Доклади и съобщения, I. С., 1980.

[4] **Н. Марков**. Цит. съч., с. 43.

[5] По въпроса вж: **W. Leonard**. Das grosse Buch der Wappenkunst. München. 1970.; **O. Neubecker**. Heraldik. Wappen - ihr Ursprung, Sinn und Wert. Frankfurt/Main, 1977; Wappenkunde. München, 1980.

[6] Broń średniowieczna z ziem polskch. Lodz, 1978, № 80.

[7] **C. Wagner, Z. Drobná J. Durdík**. Tracht, Wehr und Waffen. Praha, 1960, Teil V, Taf. 6, № 7; Teil V, Taf. 8, № 1.

[8] **J. London**. Les compagnons de Villeharduen. Recherches sur les croisés de la IV ème croisade. Genève, 1978 (Centre de recherches d'histoire et de philologie de la IV • sec. de l'Ecole Pratique des hautes

etudes), V, 30, 137-140.

[9] **Т. Овчаров**. Новооткрит печат от Царевец. – Нумизматика, 1979, № 4, 5-7; **G. Schlumberger**. Sigilographie de l'Orient Latin. Paris, 1943.

[10] Man. Fr. 3382 – Парижка национална библиотека. Фонд за ръкописи, f. 69, 78V, 96V, 113.

[11] **Жофроа дьо Вилардуен**. Завладяването на Константинопол. С., 1985, с. 112, 116.

[12] **G. Oswald**. Lexikon der Heraldik. Leipzig, 1984, 259–260.

[13] Самият Търновград ще разтръби победите. Средновековни поети за България. С., 1981, с. 173.

[14] **G. Oswald**. Op. cit., p. 121.

[15] **М. Ваклинова**. Цит. съч., 69–70.

[16] **E. Wagner, Z. Drobná, J. Durdík**. Op. cit., Teil II, Taf. 54; Teil IX, Taf. 30–31.

Ornements héraldiques des XIIIe-XVe siècles

Nikolaj OVTCHAROV

(Résumé)

Cet article présente trois œuvres de la métalloplastique médiévale ornées de figures de lions représentés dans une pose héraldique. L'une des pièce est le médaillon de Veliko Tărnovo bien connu des spécialistes, les deux autres représentent des plaques récemments découvertes, provenant du village de Džuljunica, dans la région de Veliko Tărnovo et du village de Vetrenci situé entre Razgrad et Silistra. Les deux derniers monuments ont cela en commun qu'ils sont ornés de la figure de lion, représenté dans une pose héraldique spécifique: rampant, c'est-à-dire dressé sur l'une des pattes arrières et attaquant furieusement. Il ressort, selon le développement de l'héraldique, que la plaque de Džuljunica est plus ancienne (la première moitié du XIIIe siècle) et on peut la reporter aux trophées pris aux croisés français lors des défaites écrasantes que leur infligèrent les guerriers bulgares. La plaque de Vetrenci n'a été fabriquée qu'au XVe siècle et elle se rapporte le plus vraisemblablement à l'armement des chevaliers de la croisade de 1444, conduite par le roi polonais Vladislav Jagellon. Les trois monuments sont issus des ateliers occidentaux et sont inconnus de l'art ancien-bulgare et byzantin.

Още веднъж за датировката на Кремиковския надпис

Коста Хаджиев

В началото на века в Националния археологически музей постъпва от Кремиковската църква мраморна колонка с интересен български надпис от края на XVI в. (обр. 1)[1]. Той бива публикуван няколко пъти по различни поводи и време, но неточности в неговото четене, по специално в датировката и от това – в съответната интерпретация, налагат новото му издание.

Колонката е среден сегмент от свещник и има височина 0,28 м и диаметър 0,19-м. Надписът е разположен в дванадесет сравнително прави и еднакви по дължина редове, заемащи площ с височина 0,21 м и широчина 0,13 м. Горната част на колонката е леко отчупена, като е засегната част от първия ред. Височината на буквите е от 0,006 до 0,019 м. Независи-

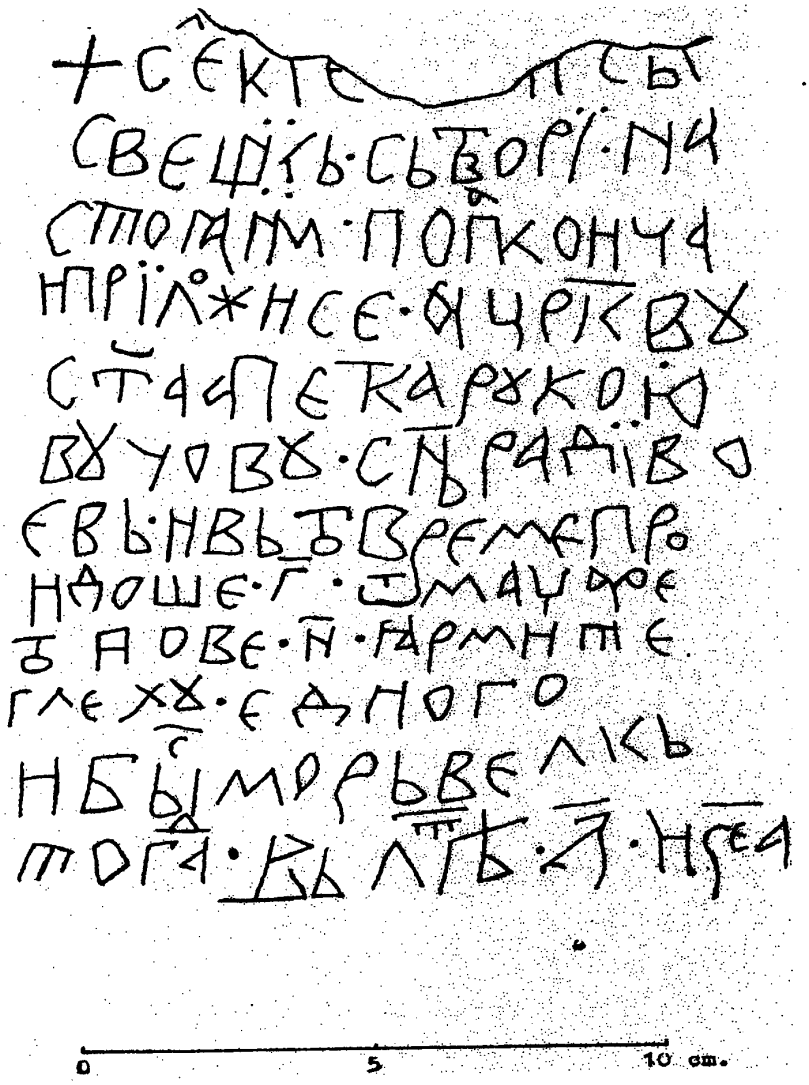

Обр. 1. Надпис. от Кремиковската църква
Fig. 1. Inscription de l'église de Kremicovci.

мо от това, надписът е така композиран, че във височината разликите не се усещат. Той е изрязан с длето с недълбок жлеб и разчитането му не представлява трудност.

Пръв за паметника съобщава П. Мутафчиев само като текст и сравнително точно факсимиле, което след това е използвано и от другите автори, занимаващи се с надписа. В преписа са допуснати няколко несъществени грешки, които нямат значение при четенето. Затрудненията идват при разчитането на годината, за която Мутафчиев отбелязва, че не е сигурна, и приема датата ҂ЗКѲ (7025 = 1517)[2].

По-късно И. Гошев публикува надписа заедно с още един на свещник от Курило, изработен от майстор със същото име като на Кремиковския и с дата от 1597 г.[3] Повлиян от него той го датира в годината ҂ЗРѲ (7105 = 1597). Гошев свързва събитията, описани в паметника, с войната на Турция и Австрия (1593–1606 г.).

Следващият автор, занимавал се с надписа, е Стамен Михайлов. Той приема разчитането на Мутафчиев, но е на мнение, че датата трябва да се чете: ҂ЗРК (7020 = 1512), последвана от съкратеното изписване на индикта само с началната буква и неговия номер[4]. Наистина първи индикт отговаря на тази година. Според Михайлов в надписа са споменати преки наследници на известния български първенец от края на XV в. Радивой, ктитор на църквата в Кремиковския манастир. На събитията, описани в текста, Ст. Михайлов не се спира.

Много скоро след това специално внимание на датирането отделя Г. Иванов[5]. Той приема общата датировка на И. Гошев, но счита, че последните цифри, съответно Ѳ и а҃ (5 и 1), трябва да се съберат при изчисляване на датата[6]. Така годината според него е ҂ЗРѲа҃ (7106 = 1598)[7]. Това твърдение авторът подкрепя с неубедителни примери от два български писмени паметника, както и с влияние от турското писмо. Иванов с основание отхвърля датировките на П. Мутафчиев и Ст. Михайлов като несъобразени с историческата обстановка и събития. Той също счита, че са отразени събития, свързани с войната на Турция срещу коалицията на Сигизмунд Батори, Михаил Влашки и Арон Молдовски в последното десетилетие на XVI в.

Последното издание на паметника е от Хр. Димитров, целта на което е прецизиране на датировката най-вече на основа на историческите събития през 90-те години на XVI в.[8] Той коригира датировката на Г. Иванов, посочвайки неточности в примерите, дадени от автора за обосноваване на идеята му. Може би единствен от авторите след Мутафчиев, Хр. Димитров работи с оригиналния паметник, като обръща специално внимание на изписването на спорната година, прилагайки и собствен препис. Според него между последните букви е вмъкната ѵ (Г). На базата на богатия изворов материал и проследените събития от това време Димитров достига до извода, че най-правдоподобната датировка на надписа е във вида ҂ЗРГ (1703 = 1595) А(прил) или А(вгуст)[9]. Събитията в надписа той свързва с нападението и превземането на София през февруари 1595 г. от хайдути маджари с три големи топа, подпомогнати от сърби. Репресиите след нашествието са довели до настъпилия „голям мор“[10].

Вижда се, че проблемите при датировката на паметника идват от разчитането на последните знаци от датата и по-специално непосредствено след съюза И. В преписа на Мутафчиев първият знак е представен като S-образна крива и се създава впечатление за лигатура на И и К. Гошев приема, че е ҏ по аналогия с Курилския надпис, като сам признава, че и той би го прочел като КѲ, ако не е имал примера на другия надпис пред себе си[11]. След него всички други приемат мнение му. В преписа на Хр. Димитров е представено несъмнено ҏ.

Спрях се накратко върху историята на датирането на този интересен епиграфски паметник от края на XVI в., защото в дискусията се достига до все по-голямо усложнение и объркване в разсъжденията за изписването на датата, а оттам и на търсене на все по-сериозни исторически построения за нейното обосноваване.

В действителност, при внимателно разглеждане на спорната част на надписа ясно се вижда, че датата се състои от три цифри, като между хилядните и другите е съюзът И. Следващата буква-цифра е „коппа“ (ҁ) = 90, с голяма плавна дъга, пресечена в десния край от крива, отворена вдясно. Това довежда до заблуждение предните изследователи. Пресечната дъга най-вероятно се е получила от неволна грешка на писача. При изписване на последната цифра – а҃ е засегнал предната, след което я изоставя недовършена и написва нова. Използването на ҁ в българската средновековна писменост не е изключение. Тя се среща в ръкописни и епиграфски паметници в един дълъг период от време. След XIV в. постепенно бива изтласкана от Ч, но продължава да се използва, макар и рядко[12]. И така

датата добива ясен и точен смисъл, а също и събитията впечатлили Вучо.

Текстът на надписа е следният:

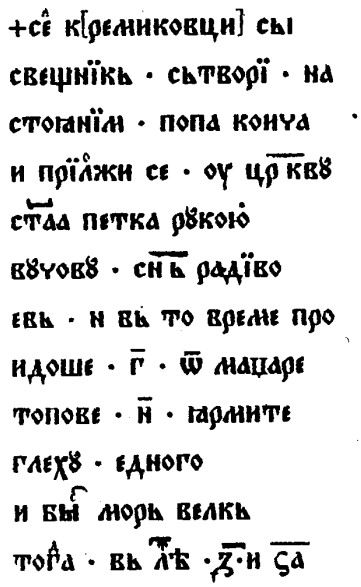

+сѣ к[рѣмиковци] сы
свѣщнїкъ · сътвори · на
стоганїм · попа конча
и прїѧжи се · оу цр҃кв҃
ст҃аа петка рѫкою
вѫчовѫ · сн҃ъ радїво
евъ · и въ то время про
идоше · г҃ · ѿ мацаре
топове · н҃ · гърмите
глехѫ · едного
и бы҃ моръ велкъ
тора · въ л҃ѣ · ҂з҃ · и ҁа

В превод:

+ Село Кремиковци. Този свещник направи по настояние на поп Койча и приложи се в църквата „Св. Петка“ (Направи се) от ръката Вучова, син Радивоев. И в това време дойдоха 3 топа от Маджарс

ко. 50 ярема теглиха всеки един. И голям мор беше тогава. В годината 7091 (1582 - 1583).

Надписът е изпълнен със сигурна ръка, въпреки че на пръв поглед изглежда небрежно изписан. Използването на диалектни форми и изрази не е изненада и е напълно естествено за времето си.

Без да се спираме подробно на палеографията на надписа, може да се спомене, че графиката на буквите е напълно характерна за този период. Те са високи и стеснени, а съотношението височина-ширина е 3 : 1. Като характерни могат да се посочат някои начертания на Е, Т, У, последната добива вид на днешно печатно Ч. Начертанията на И и Н се приближават, като в някои от случаите почти се покриват.

Съкращенията в надписа са познати и са най-често срещаните. В по-голямата си част те са от т. нар. „свещени думи“. Там, където съкращението е без изнесена буква над реда, думата е покрита с титла във вид на проста права линия. Без титла е оставена думата Е(Є)ЛИКЪ от 11 ред, но тук може да се касае и до неволен пропуск на писача. С титла е покрито изнесеното Т в думата ЛѢТ(0). При датата хилядните е є отделна титла, а десетиците и единиците – с обща. Свързването на двете части със съюза И е явление често срещано и с широк хронологически обхват.

Лигатурите не са малко и са от познатите типове, най-често създадени на принципа на сливане на хаста с хаста. Ще спомена няколко интересни по своето изпълнение и композиция, които се срещат твърде рядко. Така например свързването на Щ Н Ї и К в ред 2, О и У в ред 4, където общата част на лигатурата е лявата страна на чашката на У. Твърде интересно съчетание намираме в осми ред между Я и Р, където двете мачти се събират в долната си част. В двата случая при изписване на съчетанието на буквите ТО (р. 7, 9) буквите се лигират като О е основа на лигатурата, а Т е изписана над нея. При обратното подреждане се използва познатото $\overset{\text{т}}{\text{ѳ}}$. Въпреки усложненните в някои случаи лигатурни съчетания, те се четат леко и характерните особености на буквите се запазват.

Като редни знаци в текста се използват само точки поставени по средата на реда, разделяйки отделни думи в текста, но без определена система. С точки са отделени цифрите от текста, както и хилядните от десетиците и единиците. Имайки предвид, че те следват почти една под друга в средата на надписа, може да се приеме, че са поставени и като своеобразна украса към него. Към тази група може да се причисли и началният кръст, който изпълнява функцията на символична инвокация.

Надписът е едноеров. Използва се само Ь, като само в един случай е пропуснат в края на думата НАСТОЯНЇ(Є)М(Ь) от трети ред. Използват се Ї и И почти еднакво без определена система. При лигатурните изпълнения има предпочитание към Ї. При ѳ и ОУ предпочитанието е към първото, второто съчетание се среща само веднъж в споменатата по-горе лигатура.

И. Гошев, както бе споменато, публикува тук разглеждания надпис във връзка с друг подобен от Курило, датиран в 1597 г. По еднаквите имена и произхода той с основание предполага, че са правени от едно и също лице и ги отнася в една година. С изключение на датировката и интерпретацията на Кремиковския надпис се съгласявам с него. В случая ще се спра на надписа от Курилския свещник поради малкото случаи в нашата епиграфика – два надписа от един автор (ателие).

Текстът на надписа от Курило е следният:

+ сы свѣ/щнїикъ сътв/ори вѹчо оу/село кре/миковици к/ѹпи го крагоу/и ѿ wбрад/овци и прило/жи го оу стго/wца · вь лѣ / ҂з·и·рѕ ·

В превод: Този свещник сътвори Вучо в село Кремиковци. Купи го Крагуй от Обрадовци и приложи го в (църквата) на светия отец. В годината 7105 (1596–1597).

Курилският надпис прави впечатление с по-небрежното си изпълнение. Въпреки някои различия в графиката между двата има и много прилики в правописа, структурирането и предназначението.

Разликите се виждат в начертанията на буквите Е, К, Т, които имат по-нова графика. Думата „свещник" в Кремиковския надпис е с Є, в Курилския с Ѣ. С точка е отделена само датата от текста, използва се преди всичко И. Само в един случай е използвано ї в лигатурата на буквите ЦНЇИК във втори ред. Може би двете точки над общата хаста на Н и И са само украса.

Приликите обаче са повече. Основната – еднаквите имена и произход, общата графика на някои от буквите, напр. Е, Т, ОѸ, Ѳ, Ѵ, Ѣ, в построението и композирането на лигатурите, най-вече при оригиналното лигиране на О и ОѸ, почти еднаквото изписване на датата и т. н. Всичко това говори за единния произход на двата паметника, но се усеща и разликата от 14 години.

И двата паметника са били предназначени за дарение на съответните църкви. Това обуславя и приликата в текстовете. В случая Кремиковският е допълнен със събития извън контекста на конкретното дарителство. Освен това при анализ на текста се вижда и друга разлика. Кремиковският свещник е предварително поръчан и тогава изпълнен. Курилският е направен и тогава купен, а надписът е изписан след неговата продажба. Това показва, че в Кремиковци през един доста дълъг период от време е съществувало ателие за изработка на каменни изделия, както и грамотен човек, отразил дарителството.

Г. Иванов отчита разликите в графиките на двата надписа и изказва мнение, че те се дължат на поръчаните начертания на текста от поръчителите[13]. Подобна констатация не може да се приеме, защото се поръчва текстът, а изпълнението се оставя на калиграфа или майстора на паметника. Разликата в начертанията може да се дължи както на отдалечеността на паметниците във времето, така и на вероятността текстът да е изпълнен не от Вучо, а по негов препис от негови помощници. Структурата на текстовете показва общо клише, което се прилага в зависимост от поръчителите, като в някои случаи се споменават и допълнителни събития, достатъчно значими за хората, че да бъдат отразени.

За кои събития става въпрос в текста на Кремиковския надпис? По-горе бе казано, че Мутафчиев и Михайлов не се спират на тях, а другите автори ги свързват с войната на Турция с Австрия, продължила от 1593 до 1596 г. Както се вижда от новата датировка, направена по-горе, тези събития са далеч след неговото написване.

Хронологически събитията в разглеждания паметник се свързват с войната на Турция с Иран (1578 - 1590 г.). В поредицата войни между двете страни тя е една от най-успешните за Турция, която превзема Шивран, Грузия, Тебриз и др[14]. Няколко години преди Ирано-Турската война завършва с неуспех войната на Турция срещу Австрия, при която крайната цел Виена не само не е достигната, но турците са принудени да се оттеглят към Белград. Въпреки напрежението между двете страни все пак няма сериозни военни конфликти помежду им[15].

Временното затишие позволява на Турция да хвърли своите сили в новата война на Изток. Вероятно в тези настъпателни действия е имало нужда от тежка артилерия, за която става дума в надписа. Едно такова предислоциране е отразено в паметника. Изтеглянето на бойната техника от унгарските земи и пренасочването ѝ на Изток е посока ясно изразена в текста на надписа. Войната с Австрия би предизвикала движение на войски и техника към Маджарско, а не оттам. В тази връзка не твърде убедително е становището на Хр. Димитров, който свързва събитията от надписа с хайдушкия набег към София през 1595 г. Според сведенията хайдутите, около 2000 човека, успели изненадващо за кратко време да превземат София, след което се оттеглят с огромна плячка[16]. Трудно е да си представим отряда на хайдутите, придружаван от 150 впряга, теглещи три обсадни топа, придружени от хората, необходими за тяхното обслужване.

Датировката на паметника според съвременното летоброене се отнася от 1 септември 1582 г. до 31 август 1583 г. Едва ли прехвърлянето на войски и техника на такива далечни разстояния ще са се осъществявали през

есента и началото на зимата. Логично е да се предположи, че тази операция, която в тогавашните комуникации и условия е отнела много време, вероятно се е осъществила през пролетта или лятото. Така че с голяма увереност може да се приеме, че времето на изписване на надписа ще е към средата на 1583 г.

Можем да си представим какво впечатление са направили на тогавашните хора тежките топове, теглени от 50 ярема. Обозите, придружаващи тази техника, са се изхранвали и приютявали от местното население и това е бил сериозен допълнителен товар за тях. Всичко това е отразено в надписа. Значението на „мор" е болест, чума и т. н.[17]. Но в надписа едва ли има този смисъл. По-скоро минаването на войски през селищата с произтичащите от това неприятности се е приемало като епидемия, чума, лоша болест – „голям мор".

Приемливо е предложението на И. Гошев, че споменатият майстор на двата надписа – Вичу е може би потомък на известния Радивой, ктитор на църквата в Кремиковския манастир, или поне от неговата фамилия[18].

Кремиковският надпис е интересен писмен паметник от XVI в., време, от което са твърде малко свидетелствата за епохата и всяко сведение обогатява и уточнява същностните характеристики на късното средновековие. В него са упоменати личности, които не фигурират в известните досега извори, но отразяват характерни имена от именната система. Коментираните в статията паметници дават косвена информация за един от най-популярните за времето си занаяти – каменоделството и по-конкретно за специализирано каменоделско ателие и неговите произведения, за мирогледа, представите на хората, социално-икономическото положение и т. н. Като един от малкото и интересни извори за историята на България през XVI в. Кремиковският надпис може да заеме достойно място в нея.

[1] НАМ, инв. № 1210

[2] **П. Мутафчиев**. Из нашите старопланински манастири. – Сб. БАН, XXVII, 1931, с. 20 (също, Избрани съчинения, II, С., 1973, с. 280.).

[3] **И. Гошев**. Стари записи и надписи. – ГСУ, БФ, XXIII, 1945–1946, 7–12.

[4] **Ст. Михайлов**. Ктиторският портрет в Кремиковската манастирска църква в светлината на българо-румънските културни връзки през XV в. – Археология, 1963, № 2, 27–28.

[5] **Г. Иванов**. Кремиковският църковен свещник. – ИАИ, XXVI, 1963, 103–105.

[6] В статията на Г. Иванов при прегледа на литературата като датировка на Гошев е посочена 1579 г. Вероятно се касае за техническа грешка.

[7] Тази датировка, като най-убедителна приема и **К. Паскалева**. Църквата „Св. Георги" в Кре-миковския манастир. С., 1980, 127–128, заб. 25.

[8] **Хр. Димитров**. Българо-унгарски отношения през средновековието. С., 1998, 291–301. Тук, както и при К. Паскалева са объркани местата на съхранение на надписите. Оригиналът на Кремиковският надпис се намира в Националния археологически музей, а не в Църковно историко-археологически музей.

[9] Пак там, 297–298.

[10] Пак там, с. 298.

[11] **Ив. Гошев**. Цит. съч., с. 11.

[12] **Е. Ф. Карский**. Славяно кириловская палеография. М., 1979, с. 216.

[13] **Г. Иванов**. Цит. съч., с. 104.

[14] История на България, IV, С., 1983, с. 126.

[15] Пак там, 126–127.

[16] **Хр. Димитров**. Цит. съч., 293–294.

[17] **Н. Геров**, Речник на българския език. Пловдив. 1895, 3, с. 82.

[18] **И. Гошев**. Цит. съч., с.13.

Une nouvelle interprétation de la datation de l'inscription de Kremikovci

Kosta HADJIEV

(Résumé)

L'auteur propose une nouvelle interprétation de cette inscription et plus précisément de la date qui y est indiquée. Il admet qu'elle a été gravée en l'an 1583 et que les événements qu'elle reflète sont liés avec la guerre turco-iranienne (1578-1590). Ceci explique l'indication que contient l'inscription à savoir qu'on avait transporté de l'ouest (des territoires magyars) en direction de l'est des canons (de l'artillerie lourde). En ce sens, outres les données paléographiques et épigraphiques, cette inscription fournit aussi de précieux renseignements historiques.

Критика и рецензии

Рашо Рашев, Янко Димитров. Плиска. Сто години археологически разкопки. Шумен, 1999, 102 с. Издание на Археологическо дружество „Българска старина“, издателство „Светлина“-Шумен.

Краят на нашия век отбелязва важно събитие в българската средновековна археология – сто годишнината на първата археологическа кампания в Абоба-Плиска и блестящото потвърждение на тезата на братя Шкорпил за локализирането там на столицата на „езическа“ България.

Едно от реализираните начинания във връзка с този юбилей е отпечатването на малката, но полезна книга на двама от днешните изследователи на Плиска, издадена благодарение на финансовата подкрепа на стожера на археологическото дело в Шуменския край Археологическо дружество „Българска старина“. Макар и скромен по обем и оформление, трудът е важно събитие за археологията на Плиска, тъй като е призван да резюмира съвременната картина на десетилетните изследвания в Плиска, осъществени с труда на археолози от четири или пет поколения. Това е изрично заявено и в заглавието на книгата. Трябва отсега да се каже обаче, че това не е постигнато. На практика тя съдържа два авторски очерка, които под различен ъгъл отразяват постиженията на археологията в Плиска.

Автор на първата част е Р. Рашев (с.5-50). В нея той е представил в сбита форма схващането си за историята и облика на „първата българска столица“. За това той привлича не само собствени наблюдения, но и резултатите от изследванията на своите предшественици или съвременници. Структурата на тази част е до голяма степен повлияна от тази на изданието на първите разкопки „Абоба-Плиска“(ИРАИК, Х. С., 1905). Това още повече засилва впечатлението, че авторът е имал амбицията да представи своя очерк, като своеобразно продължение на делото на К. Шкорпил, Ф. Успенски и пионерите на археологическото дело в Плиска. Вероятно така трябва да си обясним своеобразната и всъщност неприемлива за едно юбилейно издание „рецепция“(подборка) при представяне работата на десетките други археолози, много от които са останали напълно анонимни. Неудовлетворен от начина, по който е представена работата му в продължение на четвърт век, остава и авторът на настоящите редове. Това обаче не бива да се приема за основен мотив за рецензията. Първоначалните ми намерения бяха и си остават да взема отношение по същество към някои от дискутираните напоследък проблеми на Плиска, за да не остава читателя едностранчиво информиран.

Началните страници закономерно са отредени на „Откриването на Плиска“(5-9). Още с първите изречения авторът демонстрира привързаността си към традиционното схващане за славянския характер на името, като добавя интересен паралел от Украйна. Напоследък.обаче става все по-ясно, че тази изкуствена постановка носи само заблуждения в търсенето на ранно славянско селище или по отношение на други важни въпроси за историята и същността на Плиска. Що се отнася до „откриването“ на Абоба-Плиска от нашите видни предшественици, то е представено доста схематично и непълно, като за пореден път е подценена ролята на Ф. Каниц – първият изследовател на Плиска, а и взаимоотношенията на всички учени, които са взели участие в този научен подвиг, не са представени във взаимовръзка.

Вторият раздел „История на проучванията“, както подсказва самото заглавие, трябва да проследи проучванията през изминалите сто години (с. 10-14). Авторът е сторил това, воден от свои схващания. Проследени са основните етапи, като изрично са отбелязани заслугите на покойните вече изследователи. От живите изрично е отбелязано само името на С. А. Плетньова. Пропуснати са имената на редица български учени, като В. Иванова, Н. Мавродинов и др. Вместо това е отразен епизодът около отварянето на саркофазите при Голямата базилика и във връзка с това, видимо за да се подчертае изрично ролята на тогавашната власт, е споменато за поздравлението на Т. Живков към българските археолози. В тази връзка изглежда е и спорната оценка, че работещата от три години „немско-българска експедиция... връща проучванията, от гледна точка на тяхното финансиране. към началото в 1899 г.“ (с.14).

Централно място в труда заема „Наследството на Плиска“(с. 14-46). Тук именно е съ-

щината на авторовото изложение. Трябва обаче да се подчертае, че то е основано на факти и данни, добити от всички „плисковеди", особено през последните няколко десетилетия. Използването на техните изводи в утвърдителна или отрицателна насока е напълно нормално в една авторска работа. Проблемът е, че за по-голямата част от изложението (25 с. или половината от обема на целия очерк) авторът не цитира никого. Това в пълна степен се отнася за основния вид паметници в Плиска – архитектурните с придружаващите ги материали и данни. С научен апарат е снабдена началната част: историята на изследванията до 70-те години и накрая, където са посочени публикации на отделни находки. При това положение трудът на изследователите през последните 30 години не е отбелязан. Разбира се, това важи и за изследванията на самия Рашев, но той все пак е авторът на обобщението. Подобен подход е може би допустим в един пътеводител или в друга популярна работа, но не и в труд, посветен на един научен юбилей. Персоналните позовавания са „запазени" за наистина заслужилите деятели, като К. Шкорпил и още някои от „старите" учени. Създава се впечатлението, че авторът иска да внуши на читателя именно непосредствената си връзка с делото на първооткривателите.

Укрепителната система е разгледана в една прекалено опростена схема, която новите проучвания не потвърждават напълно. Външното землено укрепление продължава да се разглежда само с отбранителната си функция и без палисади. Каменната крепост се схваща за рамка на „аула", която има повече представителен, отколкото истински отбранителен характер (с. 16). Тази оценка е спорна и издава неразбиране на същността на този внушителен строеж. Т. нар. „дървено" укрепление авторът третира като „двойна дървена стена". Разкопките на П. Георгиев и Я. Димитров правят неприемлива тази квалификация. От повече прецизност се нуждае и широката ѝ датировка в VIII в. Тухлената оградна стена всъщност има по-сложна строителна история и характер. Въпросителни буди оценяването ѝ като модел, „по който са били изградени каменните крепости-аули в Преслав и с. Хан Крум"(с. 17). Последната укрепителна линия, на която спира вниманието си Рашев, са останките от ров и нисък вал, северно от крепостта, които П. Петрова прие с основание за по-ранно укрепление. Всъщност днес имаме пълно основание да го схващаме като вътрешно землено укрепление на Плиска от края на VIII и началото на IX в. Изобщо въпросът за фортификацията на Плиска през отделните периоди трябва да се разглежда в светлината на нови данни, които сочат съществуването на седем или осем отделни строежа, разпределени в посочените от Рашев три групи.

Изложението „Архитектурни паметници" започва с добилия статута на официоз постулат, че най-ранните следи от строителство (респективно живот) са на мястото на владетелската резиденция. Никой и никъде обаче не е доказал правомерността на подобен извод. Вярно е само, че там, под основите на повечето от постройките с монументален градеж, са открити следи от дървени конструкции, за чието откриване Р. Рашев има безспорни заслуги. Да се счита обаче, че всички те датират от началния период на установяване на ханската резиденция и още повече в началото на Плиска, е дълбоко погрешен извод, който не отчита данните за тяхната разновременност. Става дума за дървено строителство с временен характер, проявяващо се главно в два отделни периода или епизодично в протежение на около един век в резиденцията, а в Плиска като цяло и по-дълго. В тази връзка откритата от Рашев кръгла дървена постройка, ведно със своя четириъгълен анекс не може да се разглежда като „жилище или дворец на хановете от VIII в.", още повече, че данните за хоризонталната ѝ и вертикална стратиграфия, установени от нейния откривател много точно, говорят за дата, съвременна на Тронната палата и останалите монументални строежи. Тя наистина е (само!) представителна, церемониална постройка-анабатрон.

Към посочените от Рашев „две групи каменни сгради" следва да се добави и още една, представена от строежи с каменна основа и градеж на стените изключително от тухли. Сред тези строежи трябва да се дирят най-ранните сгради от постоянната владетелска резиденция. Редица данни сочат, че Крумовият дворец не е сред първите от тях. Тронната палата има не само топографска, но и функционална приемственост по отношение на старата сграда, както бях отбелязал още преди двадесетина години, още повече, че днес са налице данни за частично възстановяване на Крумовия дворец след пожара от 811 г.

Сложната строителна история на жилищния дворец на българските владетели от IX в. е проследена главно въз основа на мои изследвания, без обаче това да е отбелязано по някакъв начин. Същото може да се каже и за

баните, за водоснабдяването и канализацията, за тайните ходници.

Редовете, отредени за нивото на нашите знания за паметниците на църковната и манастирска архитектура, не съдържат белег за приноса на изследователи като Ст. Михайлов, Ст. Ваклинов, П. Георгиев и Ст. Витлянов и др. Авторовата позиция тук личи единствено по резервите спрямо някои елементи от интерпретацията на паметници, като кръстовидната сграда под Голямата базилика (с. 25). Те не са нещо ново и са основани на избирателен и голословен скептицизъм. Конкретни доводи няма да има и в бъдеще. Тълкуването от Рашев на Болярското жилище, като „гостна" към Дворците (с. 22), или пък на оградената с каменен зид голяма площ, северно от каменната крепост, като „имение" (с. 27), са абсолютно безпочвени и ще бъдат отхвърлени аргументирано. В никакъв случай не мога да се съглася с мнението, че процесът на формиране на феодални имения във Външния град е довел до обезземляването на обикновеното население и оттеглянето на част от него зад каменната крепост (с. 27). Изследванията на Ст. Михайлов, Г. Джингов, Ат. Милчев, Ж. Аладжов, П. Петрова, Т. Балабанов и Я. Димитров отнасят изграждането на тези имения още към края на IX или началото на X в. (ако не и по-рано!) и заедно с това регистрират разрастване на територията на селищата с жилища-полуземлянки във Външния град. Обезлюдяването му и навлизането на обикновено население във Вътрешния град е удостоверено едва за времето след края на X в.

В раздела „Селища и жилища" авторът на рецензирания труд отстоява известната си теза за създаването на селищна мрежа в рамките на голямото землено укрепление, около ханската резиденция в центъра (с. 28-29). Комплексното изследване на паметници с различен характер във Външния град, както и привличането на нови източници, сочи точно противоположната схема: възникване отначало на селища в периферията, изграждане на първоначално землено укрепление около тези в горното течение на Асар дере и едва тогава поява на резиденцията. Подобен подход ще разреши по-правилно и някои други въпроси около облика и характера на обикновените поселения в т. нар. Външен град. Ще се открояят и нови възможности за по-вярна типология на жилища, отоплителни съоръжения, масов битов материал и метал. Днешните дискусии между утвърдените специалисти в тази проблематика, като Р. Василев, Т. Балабанов, С. Станилов и Я. Димитров показват острата потребност от археологическо издирване, а не откроряване на „ранни" и „късни" селища на псевдотипологическа основа.

Водата в Плиска и свързаните с нея различни по характер съоръжения е изключително важна задача, чието изследване започнах целенасочено преди повече от двадесет години. Днес тази тематика ни изправя пред нови предизвикателства. Те обаче не са намерили място в съответния раздел на Р. Рашев (с. 29-31). Без отчитане фактора „вода" във всички части на Плиска и през отделните периоди на тяхното обитаване е невъзможно да се получи истински обективна картина на живота. Естествените и изкуствени водоизточници и съоръжения са може би най-важната основа, върху която трябва да изграждаме хронология и изясняваме характера на отделните археологически структури в Плиска. Това важи и за пътищата и различните видове комуникации, както в резиденцията, така и във Външния град. Със съжаление трябва да призная, че постигнатото и отчасти отразено в рецензирания труд (с. 32-33), на днешния етап не задоволява. Очевидно постигнатото от изследователи като Р. Рашев, П. Петрова, П. Георгиев, Т. Балабанов и др. трябва да бъде оценено наново и по възможност доразвито.

В последните двадесетина години беше направено много за изясняването на Плиска като производствен център. Разделът „Материали и производствени съоръжения"(с. 33-35) обобщава достиженията на колеги като Л. Дончева-Петкова, Т. Балабанов, Ст. Витлянов. Изследванията на българо-немската експедиция ще открояят нови възможности и в тази насока.

Със специален интерес прочетох раздела „Некрополи", тъй като Р. Рашев е един от утвърдените специалисти в изследването на езическите погребални обреди у нас през ранното средновековие. Уточненията, които той прави за тълкуване на могилните находки, като поминални, а не като погребални, са несъмнено много важни. Тълкуването на обикновените некрополи от типа на Нови пазар и Върбяне като принадлежащи на население, живеещо извън голямото землено укрепление, може да бъде подложено на обсъждане. До убедителното решаване на проблема ще трябва да се примирим с оценката на У. Фидлер като за „столица без гробове". Обобщението на Я. Димитров върху некрополите и гробовете от християнския период е много важна

основа за по-нататъшно детайлизиране на получената от него картина. Разглеждането на прецизно изследваните в ново време от Р. Рашев девташлари в по-широк контекст е несъмнено друга важна задача за онези, които биха могли да придвижат по-нататък въпросите, свързани с тяхната интерпретация.

Изразявайки по-горе своето неудовлетворение от начина на поднасяне на резултатите от екипа археолози, работили в Плиска през последните две-три десетилетия, имах предвид и приемливото изложение на Р. Рашев за раздела „Дребни находки" (с. 39-41). Без да е пълно, то дава представа за работата на отделни изследователи в тази област. Не мога да отмина обаче един много показателен случай. По повод на открития при разкопки на автора „сервиз" от вносни съдове (реставриран с много настойчивост от керамичката Ст. Георгиева), той изрично отбелязва, че е от „непубликувани резултати от разкопки на автора" (бел. 22). Подходът при използване на наблюдения и материали на други изследвачи обаче е различен и в това отношения засегнати биха могли да бъдат на практика всички колеги и по тази причина няма да соча конкретни примери.

Скулптурно-декоративната украса в Плиска е на практика почти неразработена тема и стореното от мен в публикувани или непубликувани работи, като за триумфалната колона от Везир тепе, изискваше изрично отбелязване. Неоснователно според мен е колебанието на автора относно средновековната дата на фигурата на лъв от Източната порта. Разделът „Надписи" (с. 43-44) е твърде схематичен, за да може да отрази Плиска като ранносредновековен център, в която са се практикували няколко писмени системи. В контекста на това трябва да се разглеждат и знаците, които освен апотропейното си значение крият и фонетична стойност. Такъв е случаят с известната бронзова розетка – оказала се ключ за дешифриране на т. нар. руническо писмо на Долния и Среден Дунав. Що се отнася до рисунките-графити, очеркът върху тях, макар и кратък, изглежда напълно приемлив (с. 44-45). Адекватно изражение е намерила и работата на Ив. Йорданов върху нумизматичния и сфрагистичен материал (с. 45-46). Напълно задоволява изложението за произхода на намираните в Плиска антични материали (с. 46).

Обобщението в края на студията Р. Рашев сполучливо е озаглавил „Феноменът Плиска" (с. 45-46), тъй като с разнообразните си и противоречиви откъм форма и съдържание паметници и културни явления, българската столица е наистина своеобразен феномен в ранносредновековна Европа. Сложността на засегнатите тук въпроси за произхода на отделните прояви или тенденции ме кара да съм предпазлив в изразяването на каквито и да е оценки. Решаването на тези проблеми ще дойде постепенно и след един по-задълбочен и хронологически по-диференциран подход в изучаването на многообразния емпиричен материал. Това следва да стане не само на основата на класическите археологически похвати и методи, а след комплексно изучаване на всички видове източници, които се отнасят до историята и културата на този изключителен по своята важност за европейската наука център. Не мога обаче да се въздържа да не маркирам своето несъгласие с обрисуването на следстолична Плиска още през X в., като западащ град (с. 46).

Втората част от рецензираната книга с автор Янко Димитров има коренно различен характер не само от гледна точка на своето съдържание (с. 51-101). По същество тя е Каталог на недвижимите археологическите паметници, открити за сто години проучвания в Плиска. Авторът му има голямата заслуга да състави чрез него пълна археологическа карта на столичния град на настоящия етап от изследванията. С това тази част от книгата е изключително полезен наръчник за всеки проучвател на Плиска днес и сигурно за много десетилетия напред. Характеристиките на отделните паметници, с малки изключения, са обективизирани и точни от гледна точка на хронология и характер, поне за днешния етап от научното изследване на Плиска.

Като начин на поднасяне на информацията работата на Я. Димитров определено контрастира на предходната. Стриктното позоваване на изследванията на отделните учени и съставеният списък на публикациите върху конкретните паметници й придават истински научен характер. Подходът на Я. Димитров е не само полезен, но и поучителен и заслужава поздравление от всички, които са работили и работят върху археологическите проблеми на Плиска.

Павел Георгиев

Нели Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV-VI в. Университетско издателство „Св. Климент Охридски", София, 1999, 346 стр.

Като преценява по достойнство естеството на разгледаната в този труд тематика „Раннохристиянската архитектура", авторката с основание посвещава книгата си на Двехилядната годишнина от Рождество Христово. Похвален е стремежът ѝ, че точно по времето на това толкова значимо събитие обнародва тематично подходящ труд, опитващ се да отрази постиженията на българската наука в областта на ранното християнско строителство. Като преки съседи на Константинопол, двата европейски диоцеза – Тракия и Дакия, върху по-голямата част на които се простира съвременна България, са наситени с изключително оригинални архитектурни постижения, обстоятелство, което следва да увеличи интереса към книгата не само у нас, но и в чужбина.

Успоредно с тази си целенасоченост трудът на Нели Чанева-Дечевска, който по време и пространство обхваща цялостното развитие на раннохристиянската култова архитектура в посочените области, би могъл да се приеме като истински корпус на този род строителство и да бъде наръчник „за много историци на архитектурата, археолози и специалисти по църковна архитектура и религия", както е казано в оценката на труда, представена от Издателството.

И наистина, в досегашната литература по въпроса не са редки случаите, при които млади български, дори и чуждестранни учени ползват обнародваните по-ранни статии, включително и дисертацията на авторката. Естествено това по неволя създадено положение е резултат от обстоятелството, че след опита на Вера Иванова да състави обобщителен труд, отразяващ същината и развоя на християнската култова архитектура в Тракия и Дакия от IV до VI в., българската научна литература не разполагаше с основно помагало при изследванията на новоразкопаваните културни паметници. Именно в желанието да се преодолее това положение авторката се е нагърбила да създаде очаквания корпус.

Пристъпвайки към осъществяването му, в предговора на книгата си тя отбелязва основните цели, които си е поставила, за да бъде този труд наистина пълноценен при бъдещите изследвания. Същевременно се застрахова, като казва, че като първи от този род той има пропуски и непълноти. Като свои приноси тя изтъкна преди всичко, че се е потрудила да събере и систематизира нарасналия брой (160) култови сгради, върху много от които тя, по време на личните си дългодишния изследвания, е направила корекции и е „акцентирала" върху дискусионните въпроси, изказвала е нови мнения, тълкувания и хипотези. Накрая е посочена и богатата литература на чуждестранни автори, книгите на някои от които не се намират в нашите библиотеки.

Тъй като добре познавам научно-изследователската методика на авторката и въобще системата ѝ да създава научни тези, написани на основа на „личните си" наблюдения, аз основателно се съмнявам в положителните резултати, които предложеният корпус би допринесъл за ползващите го изследователи от следващите поколения. Във връзка с тази ми оценка редно е да се спра на една дребна на вид особеност, която обаче дава отговора на действителното състояние на нещата. Става дума за смисъла на предпоследния абзац на предговора, където пише, че „Корпусът" е бил предаден за печат през 1987 г., но отпечатването се е забавило, а това позволило на авторката да се съобрази с новоразкрити данни, сиреч да изтегли ръкописа, за да го допълни. Кога тя отново е предала труда си в Издателството и с какви допълнения не е казано. Фактът обаче, че на страница 308 са използвани два чертежа, надлежно отбелязани, че са мои (нещо, което авторката често забравя да прави) от възстановката ми на Еленската църква край Пирдоп, отпечатани в „Приноси към българската археология", С., 1992 показва, че поне до тази дата авторката се е съобразявала с „новопоявилите" се данни. А такива данни се появиха и през 1995 г. в списание „Археология" (№ 4), където разглеждам църквата в Иваняне. Странно съвпадение е, че и в този случай редица тълкувания на паметника се схождат, при положение че авторката няма данните, които аз съм открил.

За да приключа със системата на авторското изследване, редно е да припомня, че като колеги в бившата ИТИГА – БАН съм споделял становищата си по редица паметници, които впрочем сме посещавали по време на командировки. Освен това многократно съм ѝ поправял чертежи с по-сложни пространствени форми, каквито (това ще посоча по-долу) тя и сега не е в състояние да направи, и то не защото не може да ги начертае що-годе при-

лично, но по-скоро защото не може да ги обясни на професионален чертожник. Така се обяснява творческото ѝ „акцентиране" в научната дейност. Колкото до естеството на самостоятелно изградената от авторката научна формулировка, прилагана почти във всички случаи при решаването на спорните тълкувания, то тя се свежда до тяхното „обективно безпристрастно" преразказване. Това соломоново решение най-често се прилага, когато различните становища се подкрепят с видимо сериозни доводи и на авторката ѝ е много трудно да определи къде е истината. Типичен пример за това е тълкуването на базиликата в Белово. Тук в лабиринта на няколкото становища, изказани от редица видни учени като Мутафчиев, Грабар и Емерсон, Мавродинов, Чанева-Дечевска е сътворила архитектурен образ, който няма нищо общо с действителността. Сблъсквайки се с различните дадености, тя показва различно изчертаните планове на паметника (на Грабар-Емерсон и моя), без да ги анализира. На места обаче се опитва да подложи на съмнение някои мои становища, но без да изложи доводите, каквито тя няма как да разкрие.

Поради все пак ограничения размер на рецензията и многобройните съществени грешки, подлежащи на критика, ще съсредоточа вниманието на читателя върху петте най-добре запазени култови паметници у нас: Старата митрополия в Несебър, базиликата до гр. Белово, Еленската куполна базилика до Пирдоп, Св. София в София и Червената църква до Перущица. Този подбор е най-подходящ, защото на фона на високо запазените останки на тези сгради и установените по тях преустройства допуснатите грешки изпъкват най-ярко. Странното при допуснатите грешки е, че Чанева-Дечевска, след като използва моите тълкувания върху първите четири паметника и прилага графичните ми възстановки, без да ги критикува, се опитва да извлече други изводи. Това тя прави не само от неразбиране на фактите, с които се опитва да борави, но и от неудобството, че моите тези са в разрез с тезите на големи утвърдени учени. Тази си обърканост авторката доразвива и в грешно пречертаните планове, които заблуждават още повече читателите.

Показателен е примерът със Старата митрополия. За този паметник водещ в очите на авторката е Кр. Миятев. В обобщителния си труд „Архитектурата на Средновековна България" Кр. Миятев на с. 13 и 14 обнародва проучения от мен (Bv. Bl. I 1962 p. 321-346), а не в сътрудничество с Венедиков, както Ч-Д преднамерено подхвърля (с. 228), план на паметника. Без да се съобразява с логичната му надстройка, Миятев преповтаря грешното тълкуване на Рашенов, който смята, че в настоящото си състояние масивните стълбове между корабите принадлежат на първичния образ на базиликата. Придържайки се плътно до казаното от Миятев, Чанева-Дечевска допълва графично тази теза, като на източната стена от двете страни на апсидата вместо прозорци поставя по една врата (с. 35, обр. 11). Тази грешка тя допълва с още една дребна на вид, но недопустима за изявен познавач на архитектурата, като прекъсва на равнището на синтрона отвесните линии, очертаващи ширината на апсидата. Така представен, чертежът означава, че синтронът е конструктивно свързан с дъговидната стена на апсидата, а това не е така! Освен това върху погрешно пречертания разрез на Рашенов тя представя свое тълкуване за същността на голямата челна арка на апсидата, като я обявява за архиволта (с. 228). Но както е добре известно, архиволтата е или пластично профилиран елемент, издаващ пред носещата арка, или е цветово изписана върху мазилка. В случая двуредната тухлена челна арка е била невидима под мазилката и явно не може да се определя като архиволта. По-любопитно обаче е тълкуването, че дълбоката апсидна конха и нейният тристъпален синтрон „акцентирали пространствената насоченост към наоса". По този повод на авторката трябва да е известно, че въздействието от внушителното пространство и мистичното съдържание на апсидната конха не се получава, когато богомолецът застава с гръб към олтара, а обратното – когато влизайки в наоса, пред него се отваря тържественият шпалир на колонадата, символизираща Христовите апостоли, водещи към триумфалната арка на апсидата и намиращия се там Св. Престол.

В общи черти поредицата грешки се повтаря и при тълкуванията на Беловската базилика. И тук авторката е затруднена от становищата на именити учени, чиито изводи се опровергават от новоразкрити данни. За да се освободи от това положение, тя пак използва „двустранния" подход, като представя двата вида чертежи, отразяващи различните становища, а именно тези на Грабар-Емерсон и моя. Моят чертеж е представен неточно, защото пристроената впоследствие кръщелна е показана с плътни черни черти, означаващи единен градеж с базиликата, докато също така пристроените преддверия са изобразени с кръстосани черти. Несъмнено тя прави това, за да не се отклони от чертежа на Грабар-Емерсон, в който кръщелната е видяна като единен градеж с базиликата. И тук странното

в изложението на Чанева-Дечевска е, че като представя моя чертеж, също без определено да го критикува, твърде плахо, под формата на предполагаема хипотеза „допуска", че средният кораб е бил покрит също с балдахинов свод. Но покритието на средния кораб с балдахинов свод е факт, установен и обнародван от мен още през 1969 г. (Археология, 3, с. 10-23). За да потули извора, от който черпи сведения, в бележка № 56 на с. 278 авторката пише: „Това се допуска и от други изследователи". И тъй като добре знае, че никой друг автор, освен Н. Мавродинов не е подържал становището, че средният кораб е бил покрит с полуцилиндричен свод (срв. Византийската архитектура ..., с. 56), изводът е ясен.

Все пак, за да посочи и свои лични постижения, Чанева-Дечевска се опитва да даде някакъв отговор на въпроса за наличието или липсата на галерии. Но и в този случай като прескача посочените от мен конкретни данни, заключава в нейния стил: „Сегашното състояние на паметника не позволява да се направят съответните проверки" (с. 279). Това обаче не ѝ пречи да достигне до изводите, че „вероятно беловската базилика представлявала по покритие преходна форма на истинска базилика и ориенталска псевдобазилика." (с. 279)

Към любопитните „открития" на авторката, с които тя цели да поправи неправилно използваните термини следва да се отбележи непознаването ѝ на термина „лизена". Тази отвесна ивица, издаваща се до 3 см пред стенната плоскост, тя уподобява с издаващите се 45 см пиластри пред лицата на масивните стълбове, разделящи корабите и понасящи поясните арки на балдахиновите сводове. Не по-малко любопитен е доводът ѝ, с който тя определя, че външното лице на базиликата не е било измазано. Става дума за един кръст, изпълнен от речни камъни, притиснат между двата долни прозореца на западната фасада, който според нея имал символично значение и трябвало да бъде видим. Ако обаче Чанева-Дечевска познаваше по-добре античната строителна практика, щеше да разбере, че такива кръстове (всъщност зъбци), преминаващи през цялата дебелина на стената, се правят, за да се постигне връзката при съчетаването на тухлена и каменна зидарии между два съседни отвора. Освен това, ако беше по-наблюдателна, щеше да забележи още един „кръст" малко по-високо между петите на прозоречните арки, което означава, че според естетическите възприятия на епохата стените на монументалните сгради са били измазани, за да прикрие грубата зидария.

И при изследването на Еленската куполна базилика до Пирдоп изследователският подход не се различава съществено. Налице са мои графични решения с надлежно посочено авторство и странното изопачаване на тълкуванията от съответната ми публикация. Тук обаче безочието на авторката достига върха си, като на с. 306 под черта обявява, че имала виждания, изложени още през 1969 г. в дисертацията си, които съвпадали с тълкуването ми, обнародвано едва през 1992 г. От тази безотговорна бележка излиза, че аз цели 23 години съм се огрaмотявал от съдържанието на дисертацията ѝ!

Доколко съм се огрaмотил проличава, че само една година преди защитата в една от първите ѝ статии за базиликите от IV-VI в. (Археология 1968, 2, с. 22) Чанева-Дечевска поставя стария, не съвсем точен (без балдахиновия свод) план на П. Мутафчиев и (вероятно от скромност, а може и от незнание) не излага новите си виждания, като се задоволява да преразказва това, което е прочела в книгите. Десет години по-късно (през 1988 г). в „Архитектурното наследство на България" (издание на САБ) компилацията ѝ по въпроса се обогатява с израза, че „задната част на средния кораб била покрита с балдахинов свод". Това словесно определение обаче и тук не е отразено графично, а авторката, вероятно „за по-лесно", пак поставя стария план. В действителност редица подробности от структурата на този храм тя научи по време на доста бурните спорове в ИТИГА през седемдесетте години, когато се обсъждаше друго виждане на архитектурния образ на Пирдопската куполна базилика и аз представих твърде богата фотодокументация за точния архитектурен образ на паметника.

В поредицата объркани понятия авторката още веднъж показва, че не е наясно с конструкцията, която иска да обясни. Ето какво пише тя на с. 306 по повод пиластрите на страничните кораби и тези в притвора: „Стените пиластри по надлъжните стени в наоса и в нартекса са иззидани също само от тухли и не са свързани с намиращите се зад тях редове от смесена зидария . Те са просто долепени, без връзка със зида зад тях". Без други пояснения, от тези редове излиза, че през цялата височина на приземния етаж пиластрите, чието основно предназначение било да носят галериите, а не предимно за украса, както тя смята, не са били свързани със стените, до които са долепени. Като вещ изследовател

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

Чанева-Дечевска би следвало да поучи читателите си, че в подобни случаи долепването става само до височината на оцелелите първични стени, над които редовата тухлена зидария конструктивно се свързва с пиластрите. Колкото до връзката на пиластрите със стените в притвора, то тя съществува само в новоизградената из основи междинна стена, която, за да се получат двата еднакви по размери квадрата на наоса, е изместена малко на запад. И в този случай пренебрегнати са неоспорими обнародвани данни – странно дали поради неразбиране на нещата?

Св. София в София, със своята запазена до покрив снага (макар с много преустройства) ми позволи още през 1961 г. да достигна до най-правдоподобния ѝ първичен образ, който съм изразил в план и аксонометричен разрез. В поредните си статии върху базиликите Чанева-Дечевска винаги е прилагала чертежи, но и в този случай остават безпредметни, тъй като не са отхвърлени с необходимата достоверна критика. Явно авторитетът на Б. Филов е натежал и тук, защото авторката преповтаря грешките му при тълкуването на основните пространствени и обемни форми на сградата. Това се отнася предимно за първичната височина на напречния кораб (с. 292), който според Филов бил замислен и изпълнен по-ниско от надлъжния. Чанева-Дечевска обяснява това състояние като по-ранен „неусъвършенстван етап“ в развитието на куполните базилики с трансепт. Лабиринтът на недоразуменията ѝ се допълва и от тълкуването на същността на издълженото олтарно пространство. Тук тя много замъглено, като ме обърква с Филов, се опитва да доразвие откритите от мен, но недооценени данни, отнасящи се до статиката на куполното равновесие. Неизвестно защо по този повод тя привлича липсата на олтарните пастофории, които се появяват един век по-късно. По-определено за статиката на купола тя повтаря становището ми, че издълженият обем на олтара е предназначен да противодейства на хоризонталните сили на купола в тази посока, но се заплита все по-дълбоко в неподходящи примери на базилики с напречен кораб, но с дървено покритие, неспособно да носи масивен купол. Най-вероятно тя прави това, за да не приеме наличието на кулата – лантерна, за която всъщност е пригодено сложното уникално устройство с двойните арки в подкуполния квадрат и двете крила на напречния кораб ведно с издълженото пространство на олтара. За сведение на авторката, която търси подобни трансепти на изток и на запад, където ги няма, кулата-лантерна на сердикийската Св. София, заедно с двете западни кули, са изградени на местна почва, за да бранят светите мощи на мъченици, съхранени в останките на останалия под пода ѝ възпоменателен параклис. Този параклис, намиращ се вън от крепостните стени в средата на Източния некропол, е ставал често плячка на грабители и затова е създадена тази своеобразна сграда, приспособена да се самозащитава.

За съжаление ограничените размери на рецензията не ми позволяват да се спра на неубедителното тълкуване на Чанева-Дечевска върху архитектурата и първичното предназначение на Червената църква. Своята преценка по въпроса читателят може да направи от статията ми (Археология 1998, 1-2, с. 24-38).

Преди да приключа, би трябвало да посоча незавидните възможности на авторката при изготвянето на малобройните си лични чертежи, особено тези с триизмерно представяне, каквито тя е правила, за да онагледи тезите си. Всъщност триизмерни са само два (с. 58), и то с абстрактен „показен“ характер, които тя определя като аксонометрични, а те в действителност са изометрични. Все по липса на място не мога да отразя съществените грешки и при няколкото ѝ наистина лични планове и разрези.

Ще приключа с една не похвална забележка, отнасяща се до посочването на „ползваната“ чуждестранна, особено френска литература. Така например под № 334 е написано: Grabar, A. Martyriums In Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique Vol- Paris, 1946. Както е добре известно, предлогът In се поставя, когато ползваният текст е статия в сборник. В случая обаче Recherches sur l'art без In отпред е подзаглавието на труда на Грабар. Същото се среща и под № 364: Lemerle, P. Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine In Recherches d'histoire et d'archéologie, Paris 1945. Срещат се и други курiози, като този под № 361. Трудът на Lassus, J. Sanctuaires chrétien de Syrie, Paris 1947, е приписан на Lemerle P. Sanctuaire(s) chrétien(ne)s de Syrie, Paris 1947 (№ 367). Тези „невинни“ грешки явно не са машинописни, а по-скоро се дължат на обстоятелството, че авторката не е виждала въпросните трудове, които липсват въобще в България. Тя просто е преписала посочената от други автори огромна чуждестранна литература (275 книги), за да придаде по-голяма научна стойност на Корпуса.

Стефан Бояджиев

Преглед

Инсигнии и сувенири на поклонничеството

С това заглавие провокира интереса на любители и професионалисти изложбата на Националния музей на Средновековието в Париж, която бе отворена от май до септември 1997 г. Експозицията, първа по рода си във Франция, привлича вниманието върху дълго забравяните и слабо познати вещи, свързани с практиката на поклонничеството през XII-XVI в. Неин комисар е Дени Брюна, а проектът за художествено оформление е дело на департамента по музеография в Лувър. Представени са около 700 паметника, голяма част от които открити при укрепителни реконструкции в коритото на Сена и съхранени в Националния музей на Средновековието. Наричани през средните векове „инсигнии" (от латинското „signum"), те представляват миниатюрни изображения на почитания светец или светилище. Изработени най-често от калай, олово или по-скоро от сплавите им, те били апликирани към дрехите за спомен от поклонението в храма. Твърде различни по своето функционално предназначение и иконография – едни свързани със света на сакралното, други с профанния свят (играчки, знаци на занаятчийски корпорации), поклонническите инсигнии разкриват още една страна от всекидневието на средновековния човек.

Различни хипотези опитват да обяснят странното на пръв поглед присъствие на тези паметници в Сена. Загубени или изхвърлени в реката като безполезни? Техният значителен брой, семантиката им, както и осмислянето на водата в духа на средновековната религиозност, подсказва друго. Най-вероятно изхвърлянето на поклонническите сувенири идва от осмислянето им като вотиви.

Пръв изследовател и създател на най-голямата колекция на т. нар. оловни инсигнии е Артур Форже. Тя съдържа не само религиозни, но и профанни знаци, като занаятчийски жетони, миниатюрни играчки, мастилнички, саби и др. През 1861 г. тази колекция била откупена от Наполеон III за музея в Клюни.

Първата витрина от експозицията е посветена на една слабо позната страна от всекидневието на средновековния човек – играта и играчките. Повечето от изложените паметници произхождат от колекцията на архитект Виктор Гай (1820-1887) и представляват миниатюрни ездачи, войници, кукленски сервизи – стомнички, чинийки, употребявани през XIV-XVIII в. Между най-древните бих споменала един конник, датиран според снаряжението и амуницията към 1360-1370 г., глава на кукла от XII-XIV в., свещник от XV в. Сред най-необичайните експонати са миниатюрно тиганче и скаричка с рибки от XVII в.

Следващите няколко витрини представят различните инсигнии на поклонничеството, които изненадват посетителя с оригиналните си форми, иконография и функционално предназначение. Появили се през XII в., те по същината си обясняват феномена на сувенира, донесен от сакралното място. Събирането на подобни религиозни вещи обаче не изчерпва проблема за мотивацията на средновековното поклонничество. По важното в случая е, че тези култови знаци разкриват определен стереотип на поведение, присъщ на религиозно мислещия човек. Притежанието им маркирало от една страна съпричастието на собственика към определен култ, а от друга – осигурявало чудодейно изцеление.

Експозицията представя една от най-древните религиозни инсигнии. Още през XI в. например миденатa черупка била смятана за символ на св. Жак. Един век по-късно ръкописите вече споменават за оловни мидени черупки.

Сред най-почитаните сакрални места на френското средновековие са Сент Жак де Компостел, Рим, Монт сент Мишел и др. Големият брой на откритите в Париж поклоннически инсигнии подсказва предпочитанието към малките, локални „свети места" и техните патрони. За народното съзнание, мислещо в конкретен и досегаем план, местните светци били близки и предпочитани в сравнение с далечните, в известен смисъл абстрактни религиозни персонажи. Свързаните с тях поклоннически инсигнии не се появяват спонтанно, като дело на местно ателие, а иконографията им следвала традиционните изображения на светците (св. Георги, избавящ принцесата от дракона) или пък техните атрибути (миденатa черупка на св. Жак).

Обр. 1. „Св. Георги", кр. на XIV – нач. на XV в. Национален музей на Средновековието, Париж.
Fig. 1. „St. George", fin du XIV – début du XV s. Musée national du Moyen âge, Paris.

Сред експонираните паметници впечтлява с размерите и иконографията си ампулата на св. Томас Бекет от XIII в. След смъртта и канонизирането на светеца катедралата в Кентърбъри се превръща в едно от най-почитаните културни места на Запада. Това предизвикало и стимулирало производството на специфични религиозни сувенири, най-разпространените от които са ампулите, съдържащи „вода от св. Томас", т. е. разредената кръв на светеца. Качествата ѝ осигурявали чудодейно изцеление, допринасяли за популярността на това свещено място. Върху аверса са изобразени различните чудеса, които сътворили мощите на светеца, а върху реверса – сцени от неговия живот, включително съсичането му в катедралата. Иконографията, надписът около сцените сочат, че целта на поклоненията била повече изцеление от някаква болест, отколкото опрощение на грехове. В замяна на това вярващият жертвал време и средства, за да отдаде почит към чудотворните мощи.

Към културните сувенири се отнасят и реродуцираните мощи и мощехранителници. Бидейки в контакт с тях, поклонническите знаци приемали апотропейната им сила. В този смисъл те изпълнявали функцията на талисмани.

Късното средновековие обогатява репертоара на религиозните сувенири. Изобретателните търговци предлагали различни звънчета и свирки, с които вярващите изразявали радостта си при достигането на светите места. Малките триптиси с изображения на светци поддържали вярата на поклонниците след завръщането по домовете им. Скромният материал, от който са направени, е белег за социалния статус на техните собственици.

Наивно-потребителското съзнание на средновековния човек се е възползвало от „профилактичните" качества на поклонническите инсигнии. Поставени по църковните камбани восъчни отпечатъци имали за цел да сакрализират камбанния звън, същевременно предпазвали и самата камбана от зловредни влияния и мълнии.

През XVI в. инсигниите постепенно били

заменени от медальони и пандантиви, близки до съвременните религиозни сувенири. Промяната маркира залеза на средновековното поклонничество. В края на XV в. култът към св. Жак де Компостела налага нов тип инсигнии, наречени „азабаш", които представляват статуйки на светеца или на неговия атрибут – мидената черупка, направени от един вид смола. През XVII-XVIII в. техните майстори се върнали към метала, наподобявайки по този начин средновековните инсигнии. Типичен пример в това отношение е поклоническият плащ от XVIII в., собственост на историко-археологическия музей в Орлеан. Ушит от кадифе, той е обсипан с атрибутите и ажурните медальони с изображения на св. Жак.

Следващата част от експозицията е посветена на профанните инсигнии. Възникнали през XIV в. по модела на религиозните, те запознават посетителя с различните социални практики на средновековния човек. Голяма част от тях били възприемани като знак за политическа принадлежност. Типични в това отношение са инсигниите, които символизират двете политически партии, възпламенили гражданска война след смъртта на Шарл VI. Привържениците на наследника, бъдещия Шарл VII, носели за инсигния знака на Делфина, а претендентите – знака на дука на Бургундия – изображение на св. Андре и зидарските инструменти ренде и нивелир. Друга част от инсигниите имат чисто възпоменателна функция.

Миниатюрни розички, гълъби свидетелстват за вулгаризирането на куртоазното изкуство през средновековието. Евтиният материал (оловно-калаена сплав) отново подсказва скромното потекло на потребителите. Апотропейните функции на някои профанни инсигнии ги доближават до поклоническите – например изображението на хртка с надпис „Щастие ще има този, който ме носи". Сувенири, представляващи различни същества – сирени и грифони, ни въвеждат в магическия свят на средновековното въображение. В отделна витрина пък са експонирани брошки с еротична символика – летящи фалоси, голи жени и др. Функционално те биха могли да се свържат с култа към светците, покровителстващи плодовитостта.

Последните две витрини акцентират върху техниката на производство. Независимо от своето предназначение – религиозно или профанно, инсигниите били отливани от оловно-калаена сплав. Прецизната изработка на матриците от шист била дело на различните златарски ателиета, а самото отливане – на по-скромни занаятчийски работилнички към съответните църкви. Масовото производство на сувенири наложило резбоването на повечето матрици от всички страни. След изглаждането на отливките някои били допълнително позлатявани или оцветявани. Сред представените паметници ще спомена матрицата за отливане на пръстени – отличителният белег на поклонниците на Монт сент Мишел.

Внимание заслужава фактът, че грижите по опазване на експонатите наложили за изложбата да бъдат проектирани специални витрини, които изолират вредното въздействие на въздуха.

Каталогът на експозицията, чийто автор е Дени Брюна, съдържа 384 страници и 1000 черно-бели илюстрации. Това е първата досега цялостна публикация, посветена на тази група паметници.

В заключение трябва да се каже, че успешният опит на автора на експозицията да съсредоточи вниманието на посетителите върху различните семантични стойности на средновековните инсигнии, да подскаже художествено-естетичния вкус на религиозния човек, заслужава само поздравления. Няма съмнение, че всеки паметник е дотолкова художествен, доколкото е и семиотично значим.

Мариела Инкова

В памет на ГЕОРГИ АЛЕКСАНДРОВ

На 31 декември 1999 г. почина Георги Александров. Трудно повярвахме – тъй жизнен и с ясен бистър ум бе той до последния ден от живота си...

Георги Александров е роден на 17 март 1920 година в Кюстендил от майка врачанка и баща кюстендилец. Скоро след раждането му семейството се премества да живее във Враца, където минава неговото детство и юношество. През 1938 г. Георги Александров завършва полукласическия отдел на врачанската мъжка гимназия и се записва без колебание да следва история в Софийския университет „Свети Климент Охридски". Негови преподаватели са най-големите български историци – Гаврил Кацаров, Петър Мутафчиев, Кръстю Миятев, Иван Дуйчев. Природната му любознателност го отвежда и на лекции извън учебната програма, четени от Александър Балабанов, Димитър Михалчев, Николай Райнов. Завършва със солидни познания върху историята и културата на класическата древност. От 1946 г. става учител по история в гимназията в Михайловград (Кутловица), но не се задоволява само с изпълнение на преките си преподавателски задължения. Организира и ръководи кръжоци по история, краезнание, обхожда с учениците си археологически обекти, създава музейна сбирка. Мнозина историци, завършили гимназията в Михайловград, дължат нему избора на професионалната си съдба. За големите си заслуги като учител Георги Александров е награден с орден „Кирил и Методий" II степен.

Почти до края на шестдесетте години Михайловград е единственият от тогавашните окръжни градове без исторически музей. В центъра на това революционно средище лицето на историята бе представено само от Музея на Септемврийското въстание. С много усилия и постоянство Георги Александров успя да убеди местната администрация, че съдбата на тукашния български край, вън от контекста на революциите, също заслужава голямата ни почит. От 1969 година вече е назначен в Окръжния съвет за култура на длъжност „археолог", нещо непознато в музейната практика на страната. В края на осемдесетте години Михайловград вече имаше исторически музей с щат, фондове и даже скромна експозиция. Готов бе и проектът за строеж на нов модерен музей в подножието на крепостта на античния град Монтана. Всичко това бе голямото дело на живота на Георги Александров, което той, както обикновено се случва, не успя да завърши.

Полевата си изследователска работа Георги Александров започва на разкопките в Монтана, заедно с Люба Огненова и Виолета Божилова, но твърде скоро поема работата сам, с консултациите на Велизар Велков. С интензивни разкопки той разкрива казармени помещения, гарнизонната базилика, кули. Добити са многобройни оброчни плочи с релефи, статуарни паметници, посветени на Диана, Херакъл, Марс, Хермес, Юпитер, Силван. На базата на този материал е установено, че Диана е почитана като покровителка на Монтана, а Херакъл е титулован с рядко срещаното прозвище Алцидес. С резултатите от разкопките Георги Александров доказва, че крепостта на Монтана е използвана като фортификационно съоръжение до края на VI в. Сетне в нейните развалини се заселили славяните, от чиито паметници той проучи останки от жилища и пещи, керамика, оръдия на труда и единственото в Югоизточна Европа езическо светилище. На отсрещния, десен бряг на р. Огоста разкопа некропол от XI в. Сред

проучванията на средновековната българска старина особено значение има откритото и публикувано от него сребърно съкровище от XIII-XIV в. Укриването на скъпите накити той свърза с трагичните дни на турското нашествие в тукашните земи в самия край на XIV в.

Откритията в Монтана не оставят на заден план нейната близка и по-далечна околност. В стремежа си да изясни икономическия ресурс, характера на стопанството, аграрните отношения Георги Александров непрекъснато разширява кръга на изследванията, както териториално, така и тематично. При разкопаването на трите големи антични вили около Монтана изяснява ред сложни въпроси около развитието на хипокаустна система, табулациото на стенните тръби с правоъгълно сечение и особено т. нар. тегуле мамате. Намира паралели на кръглите помещения за калдариум и тепидариум в баните на Вила № 2 с помещенията на баните в Помпей, Бай и Камбодунум. Изследванията му съществено допринасят за изясняване на бита на занаятчии и роби, особено на тези в каменоломните. Разкриването на петте големи хореума пък представлява значителен принос за проучането на селското стопанство в тукашните провинции на късната Римска империя.

Извън зоната на античната Монтана Георги Александров провеждаше активни проучвания на територията на тогавашния Михайловградски окръг. Близките му връзки с местните любители на старината и краеведи, създадени с много добронамереност и такт, донесоха обилна информация, а фондът на музея се обогатяваше с нови паметници от всички епохи. През 1981 г. той започна разкопки на селищната могила „Багачина" край с. Сталийска махала заедно с Александър Бонев. В продължение на 10 години упорит труд могилата даде изключителни резултати за историята на това праисторическо селище и тракийски култов център. Част от тези резултати двамата изследователи представиха в монографията „Багачина – селище от късната каменно-медна епоха", излязла през 1996 г.

Герги Александров имаше благородната амбиция да напише в достъпна форма история на онзи български край, в който бе преживял по-голямата част от съзнателния си живот. На преклонна възраст той направи това с възрожденска любов и почти академично старание. През 1994 г., в трудното за всякакво творчество време, издаде „История на Монтана-Кутловица и района", където изложи своя поглед върху събитията в поречието на Огоста и тяхното наследство. Обикновено подобни издания правят колективи, сформирани от специалисти по различни периоди. Той го направи сам и резултатите са на равнище, не по-лошо от това на останалите. Увлечението на Георги Александров към популяризацията на научното познание, известна слабост към литературното слово го доведе и до „Дни и нощи в антична Монтана" – един опит да оживи в новели отдавнашния свят, в чието изучаване бе минал животът му.

От първата си научна публикация през 1970 г. до самата смърт Георги Александров работеше активно върху публикуването на резултатите от своите проучвания. Името му стои пред 50 повече или по-малко значими заглавия. Битието на изследовател от провинциален музей го предизвикваше и принуждаваше да излиза от кръга на интересите си върху античната археология и епиграфика. Сред тези заглавия се срещат и, къде самостоятелни, къде с колеги от София, публикации по праистория и средновековие и в тях той не беше пасивен сътрудник, чието име само свидетелства за участие в откриването на паметниците. Георги Александров беше активен съавтор, пълен с идеи и енергия, способен винаги да защитава и да отстъпва с една-единствена мярка – истината. Винаги бе готов да участва и в научни форуми, където представяше добри доклади за впечатляващи паметници. До последните си дни работеше върху нова книга за античната Монтана, която, дай боже да види бял свят в тежките за българската наука и култура години. За своите заслуги той получаваше признания – втори орден Кирил и Методий, вече I степен, почетен гражданин на Монтана, но най-вече любовта и уважението на всички, които го познаваха, дори на всички, които знаеха само неговото дело.

Георги Александров не се превиваше пред трудното, винаги бе готов на саможертва, обичаше музейната колегия и тя му отговаряше със своята любов и дълбоко уважение. И днес, когато го няма сред нас, той остава дълбоко в спомените ни така, както остава вечно в лоното на достойните българи, посветили живота си на напредъка и възвисяването на Отечеството ни.

Станислав Станилов
Даниела Агре

По-важни публикации на Георги Александров

I. Антични паметници от Монтана (Михайловград). – Археология, 1970, № 3, 43-48.

II. Антични крепости от района на Монтана (дн. Михайловград). – В: Сб. Чипровци 1688-1968. С., 1971, 115–132.

III. Новоразкрито антично съкровище в с. Якимово, Михайловградско. – Векове, 1972, № 5, 90 – 93.

IV. Антична мозайка от Монтана. – Муз. и памет. на култ., 1974, № 4, 3-9.

V. Тракийско въоръжение от района на Монтана. – Векове, 1975, № 5, 68–73.

VI. Tabula Imperia romani. Ljubljana, 1976 (в съавт.)

VII. Резултати от разкопките на „Калето" в Михайловград. – ИМСЗБ, 1977, № 1, 267–292.

VIII. Латински надписи от Монтана. – Векове, 1977, № 5, 51-61.

IX. Два слънчеви часовника от Монтана (дн. Михайловград). – ИМСЗБ, 1978, № 2, 31–42.

X. Един паметник от времето на Чипровското въстание. – Муз. и памет. на култ., 1979, № 4, 47–50.

XI. Антична вила № 2 край Михайловград. – ИМСЗБ, 1981, № 4, 9 – 64.

XII. Антични надписи и други находки от Монтана (Долна Мизия). – Археология, 1980, № 1, 31– 41.

XIII. Консервация и експониране на римска баня № 2 край Монтана. – ИМСЗБ, 1980, № 5, 231–242.

XIV. Златни монети от Монтана. – Нумизматика, 1980, №3, 22–27.

XV. Goldgewinnung in Gebiet von Montana in der Antike. – Actes du _II congres international de Thracologie. Bucarest, 1980, 389–397.

XVI. Принос към средновековното минало на Северозападна България. – В: Сб. Българско средновековие, в чест на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 201–208.

XVII. Новооткрити праисторически селища в Михайловградски окръг. – ИМСЗБ, 1981, № 6, 27–45.

XVIII. Монтана, албум. С., 1981.

XIX. Археологически проучвания в Михайловградски окръг и перспективи за тяхното развитие. – Археология, 1982, № 2, 8–13.

XX. Езическо светилище от ранното средновековие в Монтана. – В: I конгрес по българистика. С., 1982, 286–297.

XXI. Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. – Археология, 1983, № 3, 40–53 (в съавторство със Ст. Станилов).

XXII. Ранносредновековен некропол при град Вълчедръм. – Векове, 1983, № 5, 56–59.

XXIII. Антична вила № 1 край Михайловград. – ИМСЗБ, 1984, № 9, 9 – 45.

XXIV. Средновековно българско съкровище от Михайловград. – ИМСЗБ, 1985, № 10, 25–35.

XXV. Антични паметници от Монтана. – Археология, 1986, № 1, 36–44.

XXVI. Zur sogennante „Ceasca dacica". – Terra Antigua Balcanika, 1986, № 1, 55–60.

XXVII. Разкопки в местността Багачина край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг. – Археология, 1986, № 3, 49 – 56 (в съавт. с Ал. Бонев).

XXVIII. Разкопки на светилището на Диана и Аполон. – Монтана, т. I, С., 1987, 14–19 (в съавт. с Л. Огненова и В. Божилова).

XXIX. Резултати от разкопките на крепостта на Монтана. – Монтана т. I, С., 1987, 54–85.

XXX. Montana und Redgio Montanesium. – Untersuchungen – Ratiarensia. – Bologna, 1987, № 3- 4, 145–157.

XXXI. Оръдия на труда и предмети на бита от Монтана. – Археология, 1990, № 4, 23–38.

XXXII. Паметници на култа на Дионис в Монтана. – Археология, 1990, № 1, 30–37.

XXXIII. Находка от римски републикански монети от с. Медковец, Михайловградски окръг. – Археология, 1991, № 4, 35–38.

XXXIV. Светилището в Монтана. – ИМСЗБ, 1992, № 19, 11–27.

XXXV. Антични легенди от Монтана. – Сб. на Института за фолклор. 1990, № 2, 25–36.

XXXVI. Латински надписи от Монтана. – Монтана т. II. С., 1994.

XXXVII. Три римски вили около Монтана. – Монтана т. II. С., 1994.

XXXVIII. Багачина. Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III–I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996 (в съавторство с Ал. Бонев).

XXXIX. Дни и нощи в антична Монтана. – Монтана, 1997 г.

XL. История на Монтана – Кутловица и района. Монтана, 1994 г.

In honorem Ljudmilae Doncevae-Petkovae

Сред българските археолози в края на XX столетие с оригинален творчески принос, с изключително трудолюбие и всеотдайност към науката се откроява проф. д. и. н. Людмила Дончева-Петкова – един от водещите специалисти в областта на средновековната култура и изкуство в българските земи.

Любовта ѝ към историята и археологията приплямва още в ученическа възраст в Кюстендил, където е родена на 06. 10. 1939 г. През 1957 г. постъпва студентка в Софийския университет „Св. Климент Охридски", Философско-исторически факултет и в 1962 г. се дипломира с отличие по специалността история, профил археология. Две години по-късно става редовна аспирантка по славянска археология в Археологическия институт и музей на БАН. Л. Дончева-Петкова се заема с разработката на особено важна, но мъчна поради обемност на материала и недостатъчни проучвания тема „Българската битова керамика през ранното средновековие (VI-XI в.)" и успешно я защитава като дисертация през 1970 г., Още през същата година постъпва на работа в АИМ и изминава дълъг творчески път в научната йерархия – научен сътрудник (1972 г.), старши научен сътрудник II ст. (1982 г.), доктор на историческите науки (1989), старши научен сътрудник I ст. (= професор) през 1992 г.

Още като аспирантка Л. Дончева-Петкова участва в разкопки и проучвания на ранносредновековни селища (Гарван, Кладенци). У нея се формира траен интерес към различни обекти в сърцевината на някогашната българска държава (дн. СИ България). Почти три десетилетия тя посвещава на ранновизантийската крепост и селище от Първото българско царство при с. Одърци, Добричко (отначало като участник в българо-полската експедиция, а от 1980 г. като неин научен ръководител). Същевременно работи в първата българска столица Плиска (южен сектор на Западната крепостна стена и могила XXXIV. През последните три години ръководи като представител на АИМ българо-германските разкопки във Външния град). Проучва обширните биритуални некрополи при с. Топола, Каварненско (съвместно със Ст. Ангелова) и край гр. Балчик. Напоследък е ръководител от българска страна на българо-германските разкопки при с. Рупите, Чирпанско. Теренните проучвания ѝ дават практически познания и опит по проблемите на етногенезиса на българския народ, неговия бит, занаяти, религия и изкуство, фортификация и градоустройство главно през ранното средновековие. С тях са свързани повечето от научните ѝ приноси.

Л. Дончева-Петкова има над 120 научни труда, сред които 7 монографии (4 обнародвани, останалите са под печат). Онова, което отличава тази значителна научна продукция, е на първо място своевременното, възможно най-бързо отразяване на теренните проучвания – нещо, което в българската археология не е много често явление. Същевременно тя успява да проникне в дълбочината на засегнатите въпроси или проблеми. Завидното ѝ упорство понякога дори изглежда като педантизъм, но тъкмо това нейно качество ѝ помага да обобщи многобройния археологически материал. Много търпение се изисква, а тя го притежава, за да се намерят най-подходящите паралели и да се съпоставят с новите находки, за да изпъкне старобългарската култура с особеностите си, с приноса си в европейската цивилизация.

В някои свои публикации Л.Дончева-Петкова се явява пионер в слабо изследвани научни области. Така е например с раннобългарската керамика, на която посвещава кандидатската си дисертация и ред статии. Отпечатана през 1997 г. като монография и включила много нови наблюдения, тя се превръща в незаменимо и единствено до днес научно-методическо ръководство за всеки български или чужд специалист, в практическо пособие за датировка на керамиката – най-масовия материал от разкопките. Едновременно с това заниманията ѝ с керамиката я подтикнаха да разработи въпроса за многобройните знаци върху археологическите материали от средновековна България, издадени в 1980 г. в отделна монография.

Съществен принос в изучаването на селищното устройство през Първото българско царство, пряко свързано с въпросите за етногенезиса на българите, са теренните ѝ проучвания при с. Одърци, Добричко, на които посвещава два тома, наред с много статии и студии. Тя налага нови виждания и идеи в интерпретацията на славянската цивилизация в тези земи, на взаимоотношенията прабългари – славяни – местно население, съпоставяйки придобитата фактология с известното вече от Плиска, Преслав, Крим и Долен Дунав. За

това спомага и проучването на некрополи със стотици гробове, които публикува отделно. Засегнат е и друг малко изследван въпрос – този за печенежкото присъствие. Може да се каже, че ранносредновековното селище при Одърци е най-пълноценно представено досега в научен труд, в сравнение с други извънстолични селища. С участието си в колективната монография „История на Добруджа", том 2, Л. Дончева-Петкова аргументирано и убедително защитава, главно въз основа на проучванията в Одърци и Топола, българския характер на културата в този важен за Балканите регион. Прави и успешни опити за установяване на приемствеността между ранновизантийската и раннобългарската култура.

Плиска заема особено място в творческата ѝ дейност. Тя старателно обнародва разкопаните от нея крепостни стени, сгради, работилници за стъкло и желязо. Тъкмо в Плиска се оформя и развива трайният ѝ научен интерес към металопластиката и изобразителното изкуство през средновековието. Тя има щастието да открие уникалния троен златен кръст-реликвар, предизвикал изключителен интерес у нас и в чужбина посредством нейните публикации и включването му в музейни експозиции и изложби в страната и зад граница. Нейният интерес се разшири и върху останалите средновековни кръстове-енколпиони от българските земи (IX–XIV в.). Те стават тема на втората ѝ докторска дисертация, която получи при защитата много висока оценка от различни специалисти и по-късно е подготвена за отпечатване като монография. Това единствено крупно изследване по този въпрос не само у нас, но и в световен мащаб, заслужено предизвика интерес сред учените, занимаващи се с изучаването на християнската култура и изкуство. В този труд авторката показва отлична информираност и ерудиция по християнската литургика и догматика, по иконографията на образите и художествения стил през средните векове, което ѝ позволи да изтъкне България като важен център в художествената металопластика.

С изкуството са свързани и ред статии върху митологичните изображения от българското средновековие, прераснали по-късно в ценната ѝ монография по тази тема (Митологически изображения от българското средновековие. С., 1996). Заедно с това тя разшири хронологичния обхват на изследванията си, включвайки и паметници от периода на Второто българско царство.

Л. Дончева-Петкова се изявява и като специалист по музейно дело. Участва в подготовката на национални изложби, на експозицията в НАМ, рецензирала е тематико-експозиционни планове на много музеи (Лом, Плевен, Добрич, Варна). През 1999 г. под нейно ръководство в залите на НАМ бе открита изложбата „Първопрестолна Плиска".

Големият опит и познания ѝ помагат извънредно много в педагогическата работа, тя преподава във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий" и в Нов български Университет в Шуменския университет, ръководи дипломанти, аспирант, провежда летни археологически практики. Чела е лекции във Франкфурт на Майн, Германия, участва в български и международни научни форуми. Член е на Редколегията на сп. „Археология", на НС на АИМ (за определен период – негов председател), на НС на ЕИМ, на Специализирания научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография.

На науката и на хората с любов – така най-точно може да се определи изминатият досега жизнен и творчески път на проф. Л. Дончева-Петкова. Да ѝ пожелаем щастливият юбилей да бъде извор на нови творчески импулси и успехи в идния XXI век.

Виолета Нешева

Подбрана библиография на проф. д. и. н. Людмила Дончева-Петкова

1. Технология на раннославянската и старобългарската битова керамика (края на VI–X в.). – Археология, 1969, № 2, 10–24.
2. Трапезната керамика в България през VIII–X в. – Археология, 1970, № 1, 12–25.
3. Средновековни съдове с животински и човешки изображения. – МПК, 1970, 1, 12–25.
4. Средновековни глинени съдове с вътрешни уши. – Археология, 1971, № 4, 32–38.
5. Ранносредновековни ангобирани съдове. – Археология, 1973, № 3, 14–21.
6. Нов паметник на ранносредновековното изкуство. – Векове, 1975, 3, 72–77.
7. Бронзов кръст от Враца. – Археология, 1975, № 2, 60–65.
8. Une croix pectorale-reliquaire en or récement trouvée à Pliska. – Cahiers archéologique, XXV, 1976, 59 – 66.
9. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.
10. Колона със знаци и рисунки от Плиска. –

Векове, 1977, № 1, 64–71.

11. Стъкларска работилница край западната крепостна стена на Плиска. – Археология, 1978, № 4, 37–48 (в съавторство с Ж. Златинова).
12. Изображения на еднорог в ранносредновековни български паметници. – Векове, 1978, № 3, 38 – 42.
13. Croix d'or-reliliquaire de Pliska. – Culture et art en Bulgarie médiévale (VIIIe-XIVe s.). – ИАИ, XXXV, 1979, 74–91.
14. Западната крепостна стена на Плиска (проучвания на южния сектор през 1973 и 1974 г.). – Плиска-Преслав, 1, 1979, 81 – 97.
15. Грифонът в средновековното българско изкуство. – Археология, 1979, № 4, 22–39.
16. Крилати коне върху ранносредновековни паметници от България. – Векове, 1979, № 3, 38–43.
17. Знаци върху археологически паметници от средновековна България. С., 1980.
18. За металодобива и металообработването в Плиска. – Археология, 1980, № 3, 38 – 43.
19. Fouilles archéologoiques près du village Odarci, département de Tolboukhine (Bulgarie) au cours des années 1971–1977. – Slavia Antiqua, 1980, 128–144. (В съавторство със Ст. Михайлов и Д. Топтанов).
20. Средновековното селище при с. Одърци, Толбухински окръг. – ИНМВ, XXVII (XXXII), 1981, 19–28.
21. Прабългарска керамика на територията на днешните български земи. – Плиска – Преслав, 2, 1981, 160–169.
22. Фантастични животни върху ранносредновековни български паметници. – История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 172–183.
23. Оловни печати от Плиска. – Нумизматика, 1981, № 3, 22–28.
24. Ранновизантийска керамика от Одърци, Толбухински окръг. – ИНМВ, XXV (XXX), 1982, 103–116.
25. Проблеми на проучванията на ранносредновековната култура в Южна Добруджа. – Симпозиум славяни и прабългари. Акти на I Международен конгрес по българистика. С., 1982, 163–181 (в съавторство със Ст. Ангелова).
26. За приемствеността на ранносредновековната култура в Южна Добруджа. – България 1300. Институции и държавни традиции. Т. II , 1982, 179–185.
27. Кръстове енколпиони от Варненския музей. – ИНМВ, 19 (34), 1983, 113–124. (в съавторство със Ст. Ангелова).
28. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, 181–191.
29. Селище от времето на Първото българско царство при с. Одърци, Толбухински окръг. – Сборник, посветен на Бошко Бабик. Прилеп, 1984, 165–168.
30. Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (Проучвания в южния сектор през 1973–1977 г). – Плиска – Преслав, 4, 1985, 91–116.
31. Древноруски кръстове енколпиони от България. – Археология, 1985, 45–56.
32. Оловен кръст на апостол Андрей. – ИНМВ, 22 (37), 1986, 70–73.
33. K prblematice struktury osîdleni Bulgarska v rahém středověku. – XVI Mikolovské symposium, 1986, 271–277.
34. Sur la chronologie du site bulgare médiéval près du village Odarci, département de Tolbuhin. – Dobrudza. Etudes ethno-cultureles. Sofia, 1987, 69–82.
35. Бронзов кръст с литургични формули. – Нумизматика, 1987, № 1, 40–46.
36. За един неизвестен паралел на златния кръст от Плиска – ГСУ "Св. Кл. Охридски". Научен център за славяно-византийски проучвания „Ив. Дуйчев", Т. I, 1987, 395–406.
37. За грамотността в ранносредновековното селище при с. Одърци, Толбухински окръг. – Сб. Добруджа, 5, 1988, 93–100 (в съавторство с К. Попконстантинов).
38. Памятники раннего средневековья в Южной Добрудже. – Труды V Международного конгресса археологив-славистов. Киев, 2, 1988, 238–243.
39. Средновековен некропол при с. Топола, Толбухински окръг (предварително съобщение). – Проблеми на прабългарската история и култура, I, 1989, 187–197 (в съавторство със Ст. Ангелова и В. Йотов).
40. Находка от ранновизантийски глинени съдове от с. Одърци. – ИНМВ, 25 (40), 1989, 41–48.
41. За някои типове кръстове-енколпиони с надписи. – Нумизматика, 1990, № 2, 21–27.
42. Кръст-енколпион-реликвар на цар Георги Тертер. – Археология, 1990, № 2, 45 – 52 (в съавторство със Ст. Смядовски).
43. Die protobulgarische Keramik in Bulgarien. - Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihren Varianten. Varia Archaeologica Hingarica, III, 1990, 77-99.

44. Mittelalterliche Tonkessel aus Bulgarien. - Die Keramik der Saltovo - Majaki Kultur und ihren Varianten. Varia Archaeologica Hungarica, III, 1990, 101-111.
45. Кръстове енколпиони с образи на светци и надписи: ⍟NHКОЛАОС - ⍟ВЛАСНОС и ⍟ГЕОРГНОС – ⍟ДНМНТРОС. – Археология, 1991, № 1, 11–19.
46. За някои типове кръстове енколпиони от Добруджа. – Сб. Добруджа, 8, 1991, 51–65.
47. Сравнителен анализ между керамиката от Деснобрежното Цимлянско градище и от България. – Проблеми на прабългарската история и култура, II, 1991, 161–180.
48. Два нагръдни кръста от Археологическия музей. – ГНАМ, VIII, 1992, 261–267.
49. Проблеми при производството на кръстовете – енколпиони (материали, технологии, ателиета). – Археология, 1992, № 4, 1 – 12.
50. Два модела на конни апликации. – Приноси към българската археология. I, 1992, 210–213.
51. Сходства и различия между паметниците от кримския вариант на салтово-маяцката култура и културата на Първото българско царство. – Българите и Северното Черноморие, I , 1992, 30–39 (В съавторство със Ст. Ангелова).
52. Региональные варианты древнеболгарской культуры. Четвърти международен конгрес по славянска археология. Доклади и съобщения. С., 1992, 495–517.
53. Кръстове енколпиони с езически и еретични елементи. – Известия на историческия музей Кюстендил, IV, 1992, 315–325.
54. Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – Плиска - Преслав, 5, 1992, 123–145.
55. Нови проучвания край западната крепостна стена на Плиска. – Плиска – Преслав, 6, 1993, 79–84.
56. Глинени съдове от XI в от Плиска. – В: Преслав, IV, 1993, 250 – 261.
57. Ученият Кръстю Миятев. – Приноси към българската археология, 2, 1993, 7–13.
58.Отново за бронзовите кончета-амулети. – ГНАМ, IX, 1993, 111–114.
59. Костени рогчета от Одърци. – Историко-археологически изследвания в памет на проф. Ст. Ваклинов. Велико Търново, 1994, 59–66.
60. Средновековен некропол при с. Одърци, Добричко (предварително съобщение). – Сб. Добруджа, X, 1994, 134 – 144.
61. Croix en argent avec des saintes guerriers du village de car Asen, département de Silistra. La culture materialle et l'art dans les terres bulgares VI•–XVII• s. – ИАИ, XXXIII, 1995, 86–91.
62. Пещи за добиване на желязо край западната крепостна стена на Плиска. – Плиска-Преслав, 7, 1995, 34–41.
63. Учените за българското средновековие. – Археология, 1995, № 1, 22–29.
64. Археологически сведения за християнството в България преди и след покръстването. – Сб. 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 195–205.
65. Проблеми на ранносредновековната археология в Македония. – Македонски преглед, XVIII, 1995, 2, 89–108.
66. Кръстове енколпиони с Христос Оранс. – Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 94–97.
67. Митологични изображения от българското средновековие. С., 1996.
68. Adornments from a XI Th Century Pechenegs' Necropolis by Odartsi Village, Dobrict (North - Eastern Bulgaria). Archaeologia Bulgarica, II, 1998, 3, 126 – 138.
69. Плиска и нейната история. – Първопрестолна плиска. 100 години археологически разкопки. Франкфурт на Майн, 1999, 7 – 17.
70. Одърци, Т. II. Селище от Първото българско царство. С., 1999.

Защитени дисертации

Марк Ратолюб Стефанович
Археология, етничност и социална праистория

Настоящето изследване цели изясняване на проблема за етногенезиса на Югоизточна Европа на базата на интерпретацията на праисторическите находки от региона. Авторът проследява по-детайлно периода от края на късната бронзова епоха (ок. 1200 г. пр. Хр.) до пълното завоевание на тези земи от римляните през 9 г. пр. Хр.

Дисертацията се състои от: Увод, четири глави, заключение и приложения.

В уводната част М. Стефанович се спира на някои понятия и посочва методите на работата си – при изясняване на ситуациите той се е придържал към емическия принцип – т. нар. „вътрешна гледна точка" спрямо системата. Първата глава е посветена на проблемите за етничността – нейното определение, еволюция и роля в обществото. Авторът разглежда организацията на племената, населяващи югоизточните Балкани през ранно-желязната епоха, като смята, че те само външно са били хомогенни и много слабо организирани. Той анализира и спецификите на полиса в архаична Гърция – първата нединастическа политическа организация. При изясняването на проблематиката дисертантът подлага на нов прочит и писмените сведения на Платон и Аристотел относно природата на политическото общество. Според автора етносът се явява форма на социална организация, противостояща по външна структура, функция и географска локализация на полиса.

Втората част на труда е посветена на социалната организация. М. Стефанович се спира подробно на трите фактора, определящи функционирането на всяко организирано общество: идеологията, легитимността на властта и социалната структура. Разглежда особеностите на социалната структура, основани върху икономическата дейност, и преразглежда становището за враждебността между скотовъдските и земеделските племена. Защитава тезата, че в Югоизточна Европа се е практикувало сезонно преместване на стадата от равнинни към планински зони още преди идването тук на индоевропейците, а след тяхното пристигане се е осъществила не конфронтация с местния неолитен свят, а взаимодействие. Отделна подглава М. Стефанович е отделил за дефиниране на понятието култура и връзката ѝ със социалната структура.

Третата част на дисертацията е посветена на етничността и по-специално на проблема за миграциите в праисторията. Той обръща внимание на нуждата да се обяснява не само начина на преместването, но и причините, които са го породили. Авторът се стреми да даде обяснения за миграционните процеси чрез анализ и на лингвистични, антроположки, зооархеологически данни – т. е. мултидисциплинарен подход. Разглежда две групи критерии за определяне на етничността – обективни и субективни (език, верски системи, облекло, архитектура, роля на „традицията").

Последната глава на дисертацията е озаглавена „Археологията на етничността в Югозападните Балкани". Марк Стефанович анализира и противоречивите тълкувания у древните автори относно идентификацията на различните етноси. Смята, че това объркване се дължи не на обективните реалности, а на техните познания. Племенните съюзи се формирли и управлявали главно при извънредни или заплашващи условия. Той реконструира типа социална организация на пастирите, населявали Източна Европа през енеолита. Отбелязва специфичните черти у отделните племенни съюзи – в Южна България, в Северна Гърция, Албания, Черна гора, като същевременно отчита и общите им черти – липсата на реална военна сила, интеграция на вътрешността с крайбрежните райони.

В заключение се посочва нуждата от методологическа толерантност при разглеждането на проблема.

На 27. 05. 1999 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор на историческите науки".

Анчо Калоянов
Българското шаманство

Дисертацията се състои от: Въведение, две глави (със съответните подглави) и заключителна част. Въведението представя зараждането и характерните белези на шаманството в Евразия. Авторът очертава времето на появата му – то е било свързано с практикуването на подвижното скотовъдство в Степта. Подробно са проследени изследванията и изворите за българското шаманство, като е отделено специално внимание на рисунките-графити от средновековните български столици – Плиска и Преслав.

Първата глава на дисертацията е посветена на проучването на шаманството като феномен и неговите белези през езическия период. А. Калоянов предлага задълбочен преглед на старобългарските думи, обозначаващи шаманството и шаманската институция, и им прави етимологически анализ. Спира се и на основните известни ни от изворите техни атрибути – жезъл, тъпан и свирка, както и на ритуалното облекло на шаманите – наметало, покривало на главата (трирога или двурога корона, повезка). Той успява да възстанови и самия ритуал на посвещение на новите членове, който започва с отделяне на посвещавания в изолация и по-късно с изпитание. Авторът прави твърде интересни аналогии и интерпретации на изворите – отговорите на папа Николай, Хрониката на Никита Хониат, както и на по-късни фолклорни произведения. Представен е преходът в шаманството с неговите етапи, като за изворова база са използвани ритуални рисунки от Плиска, Преслав, Равна, Червен, Никопол, както и някои народни песни. А. Калоянов е разгледал и ролята на „покровителя" при посвещението – митично същество (дух), благодарение на което кандидатът получава власт. За своето пътуване по време на свещенодействието шаманът си служи и с помощници – духове в облика на птици, животни или риби. При изясняване на ролята им авторът е разгледал Керемидата от Мадара, Шуменската плочка, амулета от Върбовка и др. сведения.

Втората глава на дисертационния труд разглежда шаманите и шаманството през средновековието (VII–XII в.). Тук авторът се спира на титлите, засвидетелствани от каменните надписи – колобър (религиозни вождове на войската) и анализира особения им статут. Той прави опит да хвърли допълнителна светлина върху фигурата на Боян магьосника на базата на нови фолклорни, исторически и археологически данни. Интересни са и наблюденията му за т. нар. „звездочетци". А. Калоянов открива останки от шаманството у редица запазени до късно игри и обичаи – игри на русалии и нестинарки. Обърнато е внимание и на способността на „колобрите" да предричат дадени исторически събития – особено изявен процес по време на чуждо господство и кризисни моменти – през XI–XII в.

В заключение авторът разглежда шаманството и шаманизма (мироглед) в двата им основни периода – до покръстването и по време на византийското владичество (XI–XII в). Проследява и разпространението на явлението на базата на археологическите материали – в Мадара, Девня, Момин камък, Бяла, м. Влахово в Странджа, Бяла черква и др. Анчо Калоянов защитава мнението, че съществува видима приемственост между идеите на шаманството и павликяните и богомилите, а последен етап от историческото битие на шаманството е разтварянето му във фолклорната култура.

Принос на настоящия труд е умело направената реконструкция на шаманството като самостойно явление; използването на комплекс от извори за обяснението му – археологически, фолклорни, топонимични и др.

На 13. 01. 1999 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор на историческите науки".

Ана Генкова Радунчева
Късноенеолитното общество в българските земи

Дисертационният труд включва: Увод, шест глави, описание на по-важните праисторически обекти и 73 табла. В уводната част е направен подробен преглед на проучванията на праисторически обекти в българските земи през последните десетилетия.

Първата глава е посветена на видовете късноенеолитни обекти, тяхното строителство и укрепителни системи. Авторката разделя обектите според вида им на обекти за временно обитаване и за постоянно живеене (резидентни). Към първите спадат някои пещери, производствени центрове, храмови комплекси, некрополи. Постоянно обитаемите пък биват могилни и открити видове. Разгледан е и въпросът за вътрешното пространство на могилните обекти и за схемите на застрояване на резидентните селища. А. Радунчева доказва, че тези схеми са били абсолютно подчинени на култа и на производството. Посочени са спецификите в интериорното оформление на храмовите постройки – те имат олтари, подови украси и релефи, орнаменти по външните фасади. Обърнато е внимание и на укрепителната система, водеща началото си от ранната каменно-медна епоха. Приведени са важни доказателства за създаването на федерален племенен съюз, базиран на териториален принцип още през средата на енеолита.

Втората част на разглеждания труд проследява поминъка, занаятчийското производство и търговската дейност през втората половина на енеолита. Авторката защитава тезата, че земеделието не е било основен поминък, а е създавало резерв от храни, докато първостепенна роля са имали ловът и скотовъдството, и то предимно на едри животински видове. Подробно е разгледана и организацията на трудовата дейност – рудодобив и металургия, добив на злато, сол и графит. Характерно за търговската дейност през разглеждания период е било превръщането на солта в абсолютен еквивалент за размяна. През втората половина на каменно-медната епоха според А. Радунчева пазарищата били съчетавани с културни обекти – във Варна, с. Долнослав, Пловдивско.

Извършен е и обстоен анализ на религиозния живот и неговите специфики през енеолита. Авторката доказва създаването на единен божествен пантеон, който е бивал обогатяван и чрез нови божества. Направен е и сериозен опит за реконструиране на модела за създаване и пренос на митовете. Разгледани са различните видовете светилища – с могилни насипи и скални (в Източните Родопи). Принос на дисертанта е доказването на късноенеолитната датировка за функционирането на скалните светилища в българските земи. По-натам са разгледани храмовете и храмовите комплекси, както и извършваните в тях ритуални обредни дейности. Отбелязва се, че в скалните светилища основните церемонии са били посветени на боговете на слънцето и луната. Следващата глава има за цел да даде реконструкция на познанията на хората от края на каменно-медната епоха. Авторката отбелязва на първо място сред знанията добива на мед и отделянето на златото от него, както и използването на живака като разтворител на златото. Не по-маловажни според нея са и астрономическите познания – използвани за създаване на календарни системи и на аналеми. Най-обширни са били познанията в сферата на анатомията и медицината.

Петата глава проследява съотношението между право и общество през късната каменно-медна епоха. А. Радунчева доказва, че към средата на енеолита се е извършила промяна в традиционното обичайно право. Създаването на Балканите на единен териториален племенен съюз е станало катализатор за нови явления – появяват се нови властови структури – за това свидетелства и „царското“ погребално поле край Варна, появата на единни храмови и светилищни центрове, нов религиозен пантеон. Последната част на дисертацията е посветена на преходния период между края на каменно-медната и началото на бронзовата епоха. Според авторката селищата от ранната бронзова епоха в Южна България са основани върху хиатусни пластове. Отбелязан е и регресът в организацията на производствените дейности през ранната бронзова епоха – металургично производство, керамика; тотално се променя и духовната традиция. Според авторката причината за тази промяна трябва да се търси в промяна на някое от познатите звезди или съзвездия, вследствие на което населението взима решение за напускане на обиталищата си. Принос на дисертанта е защитата на тезата, че и след напускането

мигриращото население запазва религиозните си вярвания, които стават съставна част на по-късната антична митология.

На 17. 12. 1999 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор на историческите науки".

Мария Узунова

СПИСАНИЕ А Р Х Е О Л О Г И Я

XXVI-XL

БИБЛИОГРАФСКИ УКАЗАТЕЛ

1984-1999

Съставила Ирен Тодорова-Вълкова

СЪДЪРЖАНИЕ

Списание „Археология“ навърши 40 години 95
Съдържание на рубриките 96
Уводни статии 96
Статии 96
Материали и съобщения 101
Критика и рецензии 111
Преглед 120
Научна хроника 125
Показалец на авторите 126

СПИСАНИЕ АРХЕОЛОГИЯ НАВЪРШИ 40 ГОДИНИ!

1999 година беше четиридесета в историята на списание „Археология". През тези четири десетилетия в българската наука се смениха последователно няколко поколения археолози, но идеята, която роди изданието, остава неизменна. Поставената в началото му основна цел беше, а и сега продължава да бъде, предоставянето на научната общественост на нови и неизвестни факти и данни, придобити предимно по археологически разкопки. Заедно с това страниците на списанието бяха достъпни за статии с проблемен характер, както и за научни съобщения върху уникални археологически открития. По своето съдържание оповестяването на научните открития имаше безспорно интердисциплинарен характер. Редом с археологическите паметници са обнародвани трудове в областта на изкуството, архитектурата, епиграфиката, нумизматиката, антропологията, палеозоологията и палеоботаниката и пр. Основното изискване към тях беше да имат ярко изразен научен и несъмнен приносен характер. Доколко редакцията на списанието е успяла в тази насока могат да определят най-добре специалистите в тези научни области.

През изтеклите години в редактирането на списание „Археология" бяха привлечени едни от най-изтъкнатите учени от АИМ-БАН. Те не жалеха сили и знания за издигане нивото на изданието. Естествено тон за това даваха неговите главни редактори, които бяха сред водещите представители на академичната наука: акад. Димитър П. Димитров (1959-1973), акад. Димитър Ангелов (1974-1989), проф. Велизар Велков (1990-1993).

Заедно с положителните промени, свързани с повишаване на нивото на теренната и кабинетна научна дейност, списание „Археология" промени на три пъти своя външен облик. Докато първоначално се издаваше в разноцветна за всяка година мека корица и залепена отпред водеща илюстрация, по-късно корицата става бяла с черно-бяла илюстрация, отпечатана върху нея. Това беше най-сполучливият дизайн и той се запази и до днес с тази разлика, че през последните няколко години илюстрацията стана цветна.

С навършването на своята 25-годишнина списанието обнародва библиографски указател, обхващащ времето от 1959 до 1983 г. В следващите години се видя, че този указател се превърна във важно помагало при научно-изследователската работа. Това подбуди сегашната редколегия да го продължи и за следващите 15 години. За да има единство при неговото подреждане, е спазен възприетият принцип и читателите ще имат сами възможността да преценят неговите предимства и удобство. Ще отбележа само, че през този 15-годишен етап са публикувани 750 статии, научни съобщения, отзиви, рецензии и т. н., които заедно с тези от предишния указател (1295) оформят внушителната цифра 2045.

Обнародвайки продължението на указателя, редколегията прави своеобразен отчет за извършената за 15 години работа по списването на „Археология". Не може да има съмнение, че въпреки настъпилите сериозни финансови затруднения през последните години, списанието ще продължи да излиза и непрекъснато ще повишава своята важна роля в разнообразните археологически изследвания.

Димитър Овчаров

Главен редактор

Съдържание на рубриките

УВОДНИ СТАТИИ

1. Ангелов, Димитър. Развитие и постижения на българската археология (1944-1984)	XXVI	1984	4	1-8
2. Гергова, Диана. XIII конгрес на БКП и българската археологическа наука	XXVIII	1986	4	1-4
3. Кубадински, Пенчо. За извършената широка и резултатна археологическа дейност (из доклада „Златни страници на социалистическата ни култура“)	XXVIII	1986	2	1-8
4. Овчаров, Димитър. Археологическата наука и Българската академия на науките (по случай 125-годишния ѝ юбилей)	XXXVII	1995	1	1-8
5. Тотев, Тотьо. Център за археологическо разкриване и изучаване на Плиска, Преслав и Мадара. (10 години филиал на Археологически институт с музей в Шумен)	XXVII	1985	3	1-8

СТАТИИ

6. Александров, Георги. Средновековно българско съкровище от Михайловград	XXVI	1984	1	29-38
7. Ангелова, Елена. Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа	XXXVII	1995	2	5-17
8. Ангелова, Стефка, Людмила Дончева-Петкова. Разпространение на т. нар. „пастирска керамика“ в България	XXXIV	1992	1	14-21
9. Бешевлиев, Боян. Долен Дунав в античната картография	XXVII	1985	2	1-9
10. Божкова, Анелия. Атическа чернофирнисова керамика в Тракия (V-III в. пр. н. е.)	XXXI	1989	2	1-10
11. Божкова, Анелия. Димитър П. Димитров и проучванията на тракийските селища	XXXVII	1995	1	14-16
12. Божкова, Бистра. Известни български учени нумизмати	XXXVII	1995	1	29-32
13. Божкова, Бистра. Находките от днешните български земи и римското златно монетосечене от края на III в.	XXXVIII	1996	4	23-30
14. Бонев, Александър. Тракийска керамика от средновековния град край Никопол	XL	1999	3-4	1-8
15. Ботушарова, Лилия. Почетният надпис на Луций Касий Север от Филипопол	XXVII	1985	1	13-23
16. Бояджиев, Стефан. Произход и развитие на кръстокуполния тип църкви в Мизия и Тракия през IV-VI в.	XXXVII	1995	4	8-18
17. Бояджиев, Стефан. Архитектура, първоначално предназначение и преустройства на Червената църква край Перущица	XXXIX	1998	1-2	24-38
18. Буюклиев, Христо. Към въпроса за трако-сарматските отношения през първи и началото на втори век (по археологически данни)	XXXIII	1991	2	11-20
19. Вагалински, Людмил. Нумизматични данни за спортни състезания в римска Тракия	XXXVI	1994	3-4	6-18

20. Вандова, Веселина. Типология на неолитните култови масички от Южна България	XXXVII	1995	4	1-7
21. Василев, Васил, Георги Д. Георгиев. Домашните и дивите животни от тракийска надгробна могила № III при с. Кралево, Търговищки окръг	XXVII	1985	1	1-13
22. Василев, Васил П. Находката от Рогозен – традиционни и нови елементи в тракийската торевтика	XXIX	1987	3	13-26
23. Василева, Дафина. Гробницата при Свещари – проектиране, оразмеряване и конструкция	XXIX	1987	2	1-9
24. Вачева, Красимира. Opus quadratum в българските земи (V в. пр. н. е. – IV в. на н. е) XXVI 1984, 2-3 15-30				
25. Вачева, Красимира. Входовете в римските терми на Одесос	XXVIII	1986	1	1-8
26. Вачева, Красимира. Конструктивни и технически особености на отоплението на римските бани в България	XXXVI	1994	1	1-8
27. Вачева, Красимира. Засводявания с opus mixtum в термите на Одесос	XXXI	1989	3	15-19
28. Велков, Велизар. Античната епиграфика в България	XXVI	1984	4	22-32
29. Велков, Велизар. Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия през II в.	XXVIII	1986	2	24-28
30. Вълев, Петър. Анализ на някои графични и снимкови материали на гроб 95 в църквата „Св. Петка Самарджийска" в София	XXX	1988	1	7-17
*31. Вълев, Петър.*SECTIO AUREA: Пантеонът в Рим и античната гробница край Поморие	XXXVIII	1996	2-3	31-43
32. Вълева, Юлия. Структурният стил в декорацията на тракийските гробници от класическата и от елинистическата епоха	XXVII	1985	4	18-23
33. Гацов, Иван. Характер и специфика на кремъчното производство през неолита в днешна Западна България	XXXIV	1992	2	1-13
34. *Генчева, Евгения.* Типология и датиране на ранноримските фибули от Южна България	XXIX	1987	4	30-43
35. Георгиев, Владимир И. Бележки относно надписите върху съдовете от Рогозен	XXIX	1987	3	36-37
*36. Георгиев, Павел.*Изображение на четирилико славянско божество от Преслав	XXVI	1984	1	16-29
37. Георгиева, Петя. Материали от преходния период между каменно-медната и бронзовата епоха от Северна България (проблеми на проучването)	XXIX	1987	1	1-15
38. Георгиева, Петя. Надгробна могила край град Шабла (проблеми на хронологията и културната принадлежност)	XXXIII	1991	2	1-10
39. Георгиева, Румяна. Обредни ями в Тракия (края на II-I хил. пр. н. е.)	XXXIII	1991	1	1-11
40. Герасимова-Томова, Василка. Античното селище при с. Обнова, Плевенско	XXVIII	1986	3	26-33
41. Гергова, Диана. Постижения и проблеми в проучването на ранножелязната епоха в Тракия	XXVIII	1986	3	11-26
42. Гергова, Диана. За сакралния характер на находката от Рогозен	XXIX	1987	3	4-13
43. Гинев, Георги. Тракийска крепост при с. Кралево, Търговищко	XXXIX	1998	1-2	1-7
44. Гочева, Златозара. Култът на Силван в провинция Долна Мизия	XXXV	1993	2	13-21
45. Григоров, Валери. Обеците в старобългарската култура на север от Дунав	XL	1999	3-4	21-42
46. Джамбов, Иван. За местоположението на средновековния град Копсис (според историческите сведения и новите археологически проучвания)	XXVIII	1986	1	19-28
47. Джамбов, Иван. Замъкът в Средновековна България. Традиции и влияния	XXXIV	1992	3	10-19
48. Джингов, Георги. Археологически приноси към историята на Рилския манастир	XXXII	1990	2	1-11

49. Димитрова-Милчева, Александра. Проучвания на римската култура в България през 1974-1984 г. Развитие и проблеми	XXVI	1984	4	9-22
50. Димитрова-Милчева, Александра. Търговски връзки на провинция Мизия през ранноимператорската епоха в светлината на импортната керамика	XXXVIII	1996	1	11-19
51. Димитрова, Милена. Обеци с лъвски глави от елинистическата епоха (по материали от България)	XXXI	1989	3	1-14
52. Динчев, Венцислав. По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия	XXXIX	1998	1-2	16-24
53. Динчев, Венцислав. Класификацията на късноантичните градове-аспекти, възможности и решения	XXXIX	1998	3-4	25-33
54. Динчев, Венцислав. За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези Tracia и Dacia – надценените центрове	XL	1999	1-2	13-31
55. Долмова, Мария. Към въпроса за производството на сграфито керамика в Търновград (XIII-XIV в.)	XXVII	1985	2	10-20
56. Домарадски, Мечислав. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Цръчна, Благоевградски окръг	XXVIII	1986	2	10-24
57. Дончева-Петкова, Людмила. Кръстове-енколпиони с образи на светци и надписи: Νηκολαοσ – Βλασηοσ и Γεωργηοσ – Δημητρηοσ	XXXIII	1991	1	11-19
58. Дончева-Петкова, Людмила. Ученията за българското Средновековие	XXXVII	1995	1	22-29
59. Дончева-Петкова, Людмила. Проблеми при производството на кръстове-енколпиони (материали, технологии, ателиета)	XXXIV	1992	4	1- 12
60. Здравкова, Златожива. Още една хипотеза за родопското прорицалище на Дионис	XXXII	1990	3	1-8
61. Зунг, Лам Тхи Ми. Проблеми на къснобронзовата култура Разкопаница-Асеновец в Южна България	XXXI	1989	1	1-5
62. Иванов, Румен. Principales в канцелариите и щабовете на Горна и Долна Мизия (в днешна Северна България) през Принципата	XXVI	1984	2-3	45-49
63. Иванов, Румен. Долнодунавският лимес в карти отXV-XVIII в.	XXXVI	1994	2	5-18
64. Иванов, Теофил. Светилището на Тракийския конник ΘΕΟΣ ΣΑΛ ΗΝΟΣпри Сандански	XXVI	1984	1	1-16
65. Йорданов, Иван. Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016-1018) във Византия *.	XXXVIII	1996	4	7-22
66. Йоцова, Ана. Селищен живот през бронзовата и желязната епоха в проучванията през 1987	XXXI	1989	4	1-4
67. Кисьов, Константин. Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи	XXXIII	1991	4	1-8
68. Кисьов, Костадин. Керамиката от късната бронзова епоха в гробните комплекси от Централните Родопи	XXXV	1993	2	1-13
69. Китов, Георги. Славчова могила край с. Розово, Казанлъшко (Монументална тракийска гробница)	XXXVIII	1996	1	1-9
70. Китов, Георги. Сашова могила (Монументална надгробна гробница между Шипка и Ясеново)	XXXVIII	1996	2-3	9-22
71. Китов, Георги. Могилата Голяма Арсеналка (Монументална тракийска куполна гробница в некропола Шипка-Шейново)	XXXVIII	1996	4	31-42
72. Кънчев, Кънчо. Рафаил Попов и праисторическата наука	XXXVII	1995	1	8-10
73. Кънчев, Кънчо. Стратиграфско разпределение на рисуваната керамика в многослойното раннонеолитно селище Чавдар, Пирдопско	XXXVII	1995	2	1-4
74. Кънчев, Кънчо. За типологията на неолитните каменни тесли от България	XXXVII	1995	3	1-5
75. Лещаков, Красимир. Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия	XXX	1988	3	1-13

76. Лещаков, Красимир. Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи	XXXII	1990	1	1-17
77. Любенова, Венеция. Бронзови предмети от късноантичната вила при рудник „Бела вода", Перник	XXXVII	1995	3	6-17
78. Маджаров, Митко. Пътят Ескус-Филипопол (I-VI в.)	XXXII	1990	1	18-29
79. Малеев, Юри. Култова Халщатска пластика от лесо-степното Поднестровие	XXXIV	1992	2	13-24
80. Манов, Методи. Големият надпис от Севтополис	XXXIX	1998	1-2	8-15
81. Маразов, Иван. „Одриският дял" в Рогозенското съкровище	XXX	1988	4	12-22
82. Меламед, Катя. Характеристики на ранносредновековните некрополи по Българското черноморско крайбрежие	XXXVII	1995	1	33-40
83. Михайлов, Георги. Надписите на Рогозенското съкровище	XXIX	1987	3	26-36
84. Михайлова, Тонка. Сфероконуси от Плиска	XXIX	1987	1	15-23
85. Мусакова, Елисавета. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура	XXIX	1987	2	9-17
86. Ненова-Мерджанова, Росица. Съдове с формата на човешки или антропоморфен бюст от римските провинции Мизия и Тракия	XXXVI	1994	2	1-5
87. Николов, Богдан. Селище от късния неолит при с. Бреница, Врачански окръг	XXVIII	1986	4	5-10
88. Николов, Васил. Връзки на долината на р. Места с Анатолия през ранния неолит	XXVIII	1986	2	5-10
89. Николов, Васил, Младенка Радева. Сондажни проучвания на ранноеолитното селище в Добринище, Разложко	XXXIV	1992	1	1-14
90. Николов, Васил. Проф. Г. И. Георгиев – размисли за учителя	XXXVII	1995	1	12-14
91. Николов, Васил. Югозападен вариант на култура Караново I	XXXVIII	1996	2-3	1-8
92. Николов, Васил. Проучвания на неолита в българските земи (I)	XXXVIII	1996	4	1-6
93. Николов, Васил. Методически принципи за изследване на неолитни керамични комплекси	XXXIX	1998	3-4	1-10
94. Николов, Васил. Проучвания на неолита в българските земи (II)	XL	1999	1-2	1-12
95. Николова, Лолита. Поява и разпространение на надгробните могили в Карпато-Балканския регион (ранна бронзова епоха)	XXXIV	1992	3	1-10
96. Николова, Лолита. Раннобронзова култура Юнаците	XL	1999	3-4	9-20
97. Николова, Янка. Църквата „Св. Димитър" във Велико Търново	XXVII	1985	1	24-31
98. Нинов, Лазар. Животинските кости от две тракийски гробници в Казанлъшката котловина – Сашова и Славчова могили	XXXVIII	1996	2-3	23-30
99. Овчаров, Димитър. Българската средновековна археология през последните десет години (1974-1984)	XXVI	1984	4	46-62
100. Овчаров, Димитър. Така нареченият гроб на Васил Левски - истини и заблуди	XXX	1988	1	1-7
101. Овчаров, Димитър. Наблюдения върху архитектурата на две монументални сгради от Преслав	XXXII	1990	4	1-7
102. Овчаров, Николай. Иконографски и стилови особености на някои паметници на дребната пластика от XIII-XIV в.	XXVIII	1986	3	33-40
103. Овчаров, Николай, Петрана Тотева. Към въпроса за скалната средновизантийска живопис (XI-XIIв.)	XXX	1988	3	13-21
104. Овчаров, Николай. Новооткрити паметници на дребната пластика от XI-XII в.	XXXV	1993	1	1-10
105. Овчаров, Николай. Изобразяването на двуглав орел като символ на владетелско достойнство през XIV в.	XXXVI	1994	3-4	19-24
106. Овчаров, Николай. Надписите за строеж на градове (градъ ѕ̑ждатн) в старобългарската кирилска епиграфика	XXXVIII	1996	2-3	53-58
107. Овчаров, Николай, Христо Андреев. Християнският култов комплекс при селата Троица и Осмар (Шуменско) според епиграфските сведения от XIII-XIV в.	XXXIX	1998	3-4	34-46

108.Орачев, Атанас, Иванка Орачева. Реконструкции на каменни и оловни котви от Шабленската музейна сбирка	XXX	1988	1	18-29
109. Панайотов, Иван. За формирането на раннобронзовите култури в българските земи	XXVI	1984	2-3	7-15
110. Панайотов, Иван, Стефан Александров. За култура Магура-Коцофени в българските земи	XXX	1988	2	1-15
111. Панайотов, Николай. Мюсюлмански паметници с християнски мотиви от Североизточна България	XXXII	1990	2	11-31
112. Панайотова, Кръстина. Некрополът на Аполония Понтика	XXXIX	1998	3-4	11-24
113. Перничева, Лиляна. Принос към проучването на ранния неолит в Слатина, София	XXXV	1993	4	1-15
114. Петров, Тома. Термини и репери в хронологията на кастела Ятрус възел в римския лимес по долното течение на Истър	XXXIII	1991	3	1-12
115. Петрова, Светла. Римско-йонийски капители от Мизия	XXVII	1985	3	15-25
116. Петрова, Светла. Антови римско-коринтски капители от Мизия и Тракия	XXXVIII	1996	2-3	45-52
117. Писарова, Весела. Приемствеността на култовото място в градовете, крепостите и селищата от XII-XIV век в днешните български земи	XXXIV	1992	4	13-19
118. Попконстантинов, Казимир. Старобългарската епиграфика през последните 10 години (1974-1984)	XXVI	1984	4	33-46
119. Попконстантинов, Казимир. Още веднъж за надписа с дата от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг	XXVIII	1986	1	8-19
120. Порожанов, Калин. Датировка на каменни котви с отвори от Българското Черноморие – постижения и проблеми	XXXI	1989	1	6-15
121. Прешленов, Христо. Бележити изследователи на античната археология в България – творчески биографии	XXXVII	1995	1	16-22
122. Рашев, Рашо. Конникът в старобългарското изкуство	XXVI	1984	2-3	60-71
123. Рехо, Мария. Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България*	XXXI	1989	2	11-19
124. Русева, Боряна. Принос към циркулацията на сребърни монети в Тракия през елинистическата епоха	XXX	1988	2	15-27
125. Сираков, Николай, Нгуен Ван Бин, Иван Гацов. Люцниковата техника в праисторическите кремъчни ансамбли от Североизточна България	XXVIII	1986	3	1-11
126. Сираков, Николай, Стефанка Иванова, Свобода Сиракова, Иван Гацов. Типология на каменните оръдия от късния палеолит	XXXV	1993	3	1-17
127. Сиракова, Свобода. Николай Джамбазов и палеолитните проучвания в България	XXXVII	1995	1	11-12
128. Смядовски, Стефан. За енколпионите с надписи Νικολαος Βλσιος Γεώργιος Δημήτριος	XXXIII	1991	1	19-22
129. Стоянов, Тотко. Оброчните релефи на Артемида (Диана) - ездачка от Мизия и Тракия през римската епоха	XXVI	1984	2-3	31-45
130. Стоянов, Тотко. Археологически данни за неизвестно тракийско селище край Анхиало (Поморие)	XXXV	1993	3	17-25
131. Тачева, Маргарита. Археологически данни за датиране на Рогозенското съкровище. Проблеми и становища	XXIX	1987	4	1-11
132. Теодосиев, Никола. Тракийски могилни гробници при Панагюрище	XXXVI	1994	3-4	1-6
133. Тотев, Константин. Каменни икони от средновековна България	XXXV	1993	1	10-19
134. Фол, Александър. Опит за локализация на селищата от Рогозенското съкровище	XXIX	1987	3	1-3
135. Херман, Йоахим, Михаел Вендел, Виолета Нешева. Археологически проучвания в Карасура	XXX	1988	4	1-11

136. Цацов, Петър. Изобразителни програми на тракийското изкуство в ранния елинизъм	XXIX	1987	4	12-30
137. Чанева-Дечевска, Нели. За някои особености на църковната архитектура от Второто българско царство	XXXVIII	1996	1	21-24
138. Чанева-Дечевска, Нели. Създаване на ранни църковни форми в Армения и тяхното разпространение в християнския свят	XL	1999	1-2	32-44
139. Чохаджиев, Стефан. Археологически данни за календар в началото на каменномедната епоха	XXVI	1984	2-3	1-7
140. Щерева, Ирина. Теренни археологически проучвания в областта на Средновековието през 1987 година. Състояние и проблеми	XXXI	1989	4	5-12
141. Юрукова, Йорданка, Владимир Пенчев. Нумизматиката в България (1974-1984)	XXVII	1985	4	1-18

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

142. Аврамова, Мая. Два халколитни гроба от некропола при Дуранкулак, Добричко	XXXIX	1998	3-4	47-51
143. Агре, Даниела. Към въпроса за произхода на сребърната амфора от Кукова могила	XXVI	1984	2-3	72-79
144. Агре, Даниела. Могила №1 от некропола при с. Скравена, Ботевградско	XXXII	1990	3	17-31
145. Агре, Даниела. Кръстовидна апликация от Великотърновско	XXXVI	1994	3-4	29-37
146. Аладжов, Живко. Старобългарски оловен печат със знаци от Велики Преслав	XXXIV	1992	1	41-44
147. Аладжов, Живко. Осветителни тела от Велики Преслав	XXXVIII	1996	2-3	79-83
148. Аладжов, Живко. Ранновизантийски бронзов печат от с. Рогачево, Варненско	XXXVIII	1996	4	60-61
149. Александров, Георги. Антични паметници от Монтана	XXVIII	1986	1	36-45
150. Александров, Георги. Оръдия на труда и предмети на бита от Монтана	XXX	1988	4	28-38
151. Александров, Георги. Паметници от култа на Дионис в Монтана	XXXII	1990	1	30-37
152. Александров, Георги, Илия Белитов. Находка от римски републикански монети от с. Медковец, Михайловградска област	XXXIII	1991	4	35-37
153. Ангелова, Стефка, Владимир Пенчев. Сребърно съкровище от Силистра	XXXI	1989	2	38-43
154. Андреев, Христо. Към въпроса за датирането на ктиторския надпис от епископската базилика „Св. Никола“ в цитаделата на средновековния Мелник	XL	1999	1-2	101-109
155. Анчева, Радка. Водоснабдително съоръжение в крепостта Царевец	XXXVI	1994	1	37-42
156. Анчева, Радка. Из преписката на българския царски дворец с Карел Шкорпил	XXXVII	1995	1	53-59
157. Анчева, Радка. Чешки военен кореспондент за първите разкопки в Княжество България	XL	1999	3-4	100-108
158. Атанасов, Георги. Сребърен медальон с обра-				

зите на пророк Даниил и свети Георги от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско	XXXII	1990	3	42-48
159. Атанасов, Георги. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа	XXXIII	1991	3	33-43
160. Атанасов, Георги. Ранносредновековни оловни иконки със Св. Георги – войн от Южна Добруджа	XXXIV	1992	3	35-44
161. Атанасов, Георги. Ранносредновековна оловна иконка със Св. Пантелеймон	XXXVI	1994	2	47-52
162. Атанасов, Георги. Средновековна църква №1 в Дръстър (Силистра)	XXXVI	1994	3-4	58-65
163. Атанасов, Георги. Култовата цедка τομός- colum в старобългарската литургика (по археологически данни)	XXXVII	1995	4	42-46
164. Балабанов, Петър. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаско	XL	1999	3-4	62- 76
165. Балболова-Иванова, Мария. Фортификационно строителство на крепостта в местността „Калето“ в град Средец, Бургаска област (предварително съобщение)	XXXVII	1995	3	28-34
166. Балболова-Иванова, Мария. Графити и врязани знаци върху глинени съдове от средновековната крепост „Калето“ в град Средец, Бургаска област	XL	1999	1-2	97-100
167. Балканска, Ана. Амфорни печати от тракийско укрепено селище в м. Сборяново край Исперих	XXVII	1985	4	24-31
168.Балканска, Ана. Вносна terra sigillata, открита в Ескус	XXXII	1990	4	26-33
169. Банев, Красимир, Людмил Вагалински. Преторианска военна диплома от късноантичния кастел Ятрус рли село Кривина, Русенска област (Северна България)	XXXVII	1995	2	26-30
170. Бешевлиев, Веселин. Четене и тълкуване на надписа на гръцки език от Външния град на Плиска	XXVIII	1986	2	38-39
171. Боев, Златозар, Николай Илиев. Птиците в храната на населението от Вътрешния град на Велики Преслав (IX-X в.)	XXXI	1989	4	40-43
172. Боев, Златозар, Георги Рибаров. Орнитофауната на потъналото селище при Урдовиза (дн. Китен) от ранната бронзова епоха	XXXII	1990	2	53-57
173. Боев, Златозар, Николай Илиев. Птиците и тяхното значение за жителите на Велики Преслав (IX-X в.)	XXXIII	1991	3	43-48
174. Божилова, Виолета, Йежи Колендо. Граничен стълб от 136 г., намерен в Нове	XXVII	1985	4	39-46
175. Божинова, Юлия, Валери Русинов. Три надгробни паметника от долината на Средна Струма	XXIX	1987	1	24-26
176. Божкова, Анелия. Нови синопски амфорни печати от резервата „Сборяново“, Исперихско	XXXII	1990	2	37-41
177. Божкова, Анелия, Даниела Агре. Тракийски могили в местността Ябланица край Етрополе	XXXVII	1995	4	28-36
178. Бонев, Александър Г., Георги Александров. Разкопки в м. Багачина край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг				

(предварително съобщение)	XXVIII	1986	3	49-56
179. Бонев, Александър. Разкопки в местността Градището край с. Таваличево, Кюстендилско	XXXIV	1992	1	22-25
180. Бонев, Александър, Георги Александров. Багачина – тракийски култов център (предварително съобщение)	XXXV	1993	1	24-30
181. Бонев, Александър. По въпроса за т. нар. „Голяма колесница от с. Дупля", Банатска област	XXXVIII	1996	4	43-48
182. Бонев, Стойчо. Църква при Южната порта на Вътрешния град в Преслав	XXXIV	1992	3	44-49
183. Бонев, Стойчо. Една творба на Преславската малка пластика	XXXIX	1998	3-4	73-78
184. Бонева-Паские, Илиана. Гробница със стенописи от Анхиало	XXXVII	1995	4	37-42
185. Борисов, Борис Д. Ранновизантийски амфори (IV-VI в.) от Сливенски окръг	XXVII	1985	1	38-45
186. Борисов, Борис Д. Старохристиянските базилики (IV-VI в.) край с. Караново, Бургаска област	XXX	1988	3	38-46
187. Ботева, Диляна. Оброчни паметници от светилището на Асклепий Лименос край Сливница, Софийски окръг	XXVII	1985	4	31-38
188. Бояджиев, Явор. Радиовъглеродният метод за датиране - възможности и граници	XXVIII	1986	3	57-64
189. Бояджиев, Явор. Датиране по радиовъглеродния метод на раннонеолитно селище от Слатина (София)	XXXVI	1994	2	19-23
190. Буюклиев, Христо. Тракийски върхове на копия от ранножелязната епоха в българските земи	XXVII	1985	2	27-35
191. Вагалински, Людмил. За социалната принадлежност на гладиаторите в Тракия	XXXIII	1991	1	28-32
192. Вагалински, Людмил. Ново скулптурно свидетелство за гладиаторски игри във Филипопол	XXXIII	1991	2	36-38
193. Вагалински, Людмил. Стригили от римската епоха от територията на днешна България	XXXV	1993	2	22-35
194. Вахтел, Клаус, Върбинка Найденова. Паметници за култа на Либер и Митра от Ятрус (Долна Мизия)	XXVI	1984	1	39-45
195. Вачева, Красимира. По въпроса за булевтериона на Nicopolis ad Istrum	XXXIV	1992	2	32-38
196. Велков, Велизар. Възпоменателен надпис за император Анастасий (491-518) от Рациария	XXVI	1984	2-3	92-94
197. Велков, Велизар, Димитър Николов. Култово сдружение (σπείη) в Августа Траяна (Тракия)	XXXI	1989	1	16-20
198. Витлянов, Стоян. За стопанския облик на манастира при Голямата базилика в Плиска	XXVI	1984	2-3	95-103
199. Вълев, Петър. Слънчевият часовник от Дуросторум	XXVI	1984	2-3	84-92
200. Вълев, Петър. Археоастрономическо изследване на слънчев часовник от района на Сердика	XXX	1988	2	42-50
201. Върбанова, Мая. За тройния съд и двата големи диска от Вълчитрънското съкровище	XXXVI	1994	3-4	25-29
202. Гарлан, Ивон. Новото в изследването на тасоските амфорни печати	XXVII	1985	1	32-38
203. Генчева, Евгения. За типологическото развитие на късноримските фибули с подвито краче в				

Южна България	XXXI	1989	4	30-31
204. Генчева, Евгения. Функция и предназначение на предметите от сребърното съкровище от Чаушево	XXXVIII	1996	1	34-38
205. Георгиев, Павел П. Византийски търговски знак-печат от X в. в Преслав	XXXI	1989	1	41-47
206. Георгиев, Павел П. Отново за първобългарския надпис от Външния град на Плиска (към изучаване на прабългарската религия)	XXXIII	1991	1	38-43
207. Георгиев, Павел П. Рядък хирургически инструмент	XXXV	1993	2	47-53
208. Георгиев, Петко, Иван Бъчваров. Римски бронзов шлем от колекцията на Окръжният исторически музей, Силистра	XXIX	1987	2	18-25
209. Георгиева, Петя. Проучвания на селище от преходния период от енеолита към бронзовата епоха при с. Ребърково, Врачанско	XXXVI	1994	1	9-26
210. Георгиевски, Блажо. Ранновизантийски скални обекти от района на Крива река, република Македония*	XXXVIII	1996	2-3	73-79
211. Герасимова-Томова,Василка. Фрагменти от военни дипломи от Тракия и Долна Мизия	XXVI	1984	2-3	79-84
212. Герасимова-Томова, Василка. Печатът на българския велможа Рафаил	XXXVI	1994	1	43-46
213. Гергов, Венцислав. Медни находки от праисторическото селище в м. Редутите при с. Телиш, Плевенски окръг	XXIX	1987	4	44-54
214. Гетов, Людмил. Новооткрити тасоски амфорни печати от Кабиле	XXVIII	1986	4	27-31
215. Гетов, Людмил. Ранни родоски епонимни печати от Кабиле	XXX	1988	3	22-26
216. Гетов, Людмил. Към хронологията на родоските фабрикантски печати	XXXI	1989	3	41-45
217. Гинев, Георги. Вила рустика при Търговище	XXVIII	1986	1	29-36
218. Гинев, Георги. Некропол от римската епоха при с. Могилец, Търговищки окръг	XXVIII	1986	4	18-26
219. Гинев, Георги. Тракийска гробница при с. Врани кон, община Омуртаг	XL	1999	3-4	43-48
220. Гинева, Сирма. Римска военна диплома от 160 г. (от провинция Тракия)	XXXIV	1992	2	29-31
221. Горбанов, Петър, Татяна Кънчева. Бронзови фигурки на конници и кончета от района на Нова Загора	XXX	1988	1	30-36
222. Грембска-Кулова, Малгожата. Късноенеолитна и раннохалколитна рисувана керамика от долината на Средна Струма	XXXIX	1998	1-2	39-51
223. Джамбов, Иван. Рисунки-графити от средновековната църква в крепостта Аневско кале	XXX	1988	1	57-62
224. Джамбов, Иван. За произхода и началната дейност на Иво Граматик	XXXI	1989	2	44-46
225. Джорджети, Дарио. Съкровище от златни накити и сребърни предмети от Рациария	XXX	1988	3	30-38
226. Димитров, Камен. Колективна находка с бронзови монети на Филип II, Александър Велики и Севт III от с. Могилово, Старозагорски окръг	XXVIII	1986	4	32-40
227. Димитров, Камен. Елинистическо монетно съкровище от Никополис Ад Нестум				

(IGCH 829)	XXX	1988	1	44-56
228. Димитров, Камен, Сесилия Димитрова-Чудилова. Късноантични и средновековни монети от некропола край с. Скравена, Софийска област	XXX	1988	2	51-57
229. Димитров, Янко. Стратиграфията на Плиска и проучването на руската експедиция през 1977-1980 г.	XXXVI	1994	3-4	37-51
230. Димитров, Янко. Двойно печатче-амулет от Националния исторически музей	XXXVIII	1996	1	39-45
231. Димитрова-Милчева, Александра. Бронзов бюст-тежест от Нове	XXXIV	1992	1	32-35
232. Димитрова-Милчева, Александра, Евгения Генчева. Scramnum tribunorum на военния лагер в Нове	XXXIII	1991	2	24-35
233. Динчев, Венцислав, Йордан Гатев. Разкопките при Археологическия музей в София (предварително съобщение)	XL	1999	3-4	49-61
234. Долмова, Мария. За укрепителната система на крепостта „Трапезица"(предварително съобщение)	XXXVII	1995	3	36-42
235. Домарадски, Мечислав, Иван Карайотов, Алексей Гоцев. Керамика от ранножелязната епоха от крепостта Малкото кале при с. Равадиново, общ Созопол	XXXIV	1992	4	29-42
236. Дончева, Иванка, Владимир Стойков. Сондажни проучвания в античната крепост „Ковачевско кале" през 1998 г.	XL	1999	1-2	70-76
237. Дончева-Петкова, Людмила. Древноруски кръстове-енколпиони от България	XXVII	1985	1	45-57
238. Дончева-Петкова, Людмила, Стефан Смядовски. Кръст енколпион реликвиар на цар Георги Тертер	XXXII	1990	2	45-52
239. Дончева, Стела. Към методите на оразмеряване на кръстокуполните църкви във Велики Преслав	XL	1999	1-2	85-91
240. Дремсизова-Нелчинова, Цветана. Късноантичен некропол край град Кърджали	XXX	1988	1	36-43
241. Жуглев, Кирил И. Погребение на тракийски войн при с. Сатовча, Гоцеделчевско	XXXIII	1991	2	21-23
242. Зунг, Лам Тхи Ми. Развитие на къснобронзовата култура Балей-Орсоя в Северозападна България	XXXI	1989	2	20-24
243. Иванов, Румен. Lixa на V Македонски легион от Ескус	XXXI	1989	3	45-50
244. Иванов, Румен. Долнодунавският лимес в карти на Абрахам Ортелий	XXXIV	1992	1	26-31
245. Иванов, Румен. Мраморна статуя на Асклепий от Никополис ад Иструм	XXXIV	1992	3	30-35
246. Иванов, Румен. Два надписа на beneficiarii consularis от Абритус	XXXV	1993	3	26-30
247. Иванов, Румен. Антични селища из българските земи в карта на Йохан Матиас Хаас	XL	1999	1-2	63-69
248. Иванов, Теофил. За датата на строителния тухлен надпис от „Момина баня" в Диоклецианопол	XXX	1988	3	27-29
249. Иванов, Теофил. Бележки върху един надгро-				

бен латински надпис от Никополис ад Иструм	XXXIII	1991	2	38-40
250. Игнатов, Веселин. Глинени фигури от антично селище при с. Брястово, Новозагорска община	XXXVII	1995	2	31-37
251. Игнатов, Веселин. За някои аспекти на погребалния обред в Тракия през I-IV в.	XXXVIII	1996	2-3	59-64
252. Игнатов, Веселин. Паметници на орли от Новозагорско	XL	1999	1-2	58-62
253. Илиев, Николай, Златозар Боев, НиколайСпасов. Животински кости от късноантична вила и ранновизантийско селище в кв. Бела вода, Перник	XXXIV	1992	1	44-53
254. Илиев, Николай, Златозар Боев, Николай Спасов. Животински костен материал от римския град Рациария (II-IV в.) край с. Арчар, Михайловградска област	XXXV	1993	4	52-59
255. Илиев, Николай. Говедовъдството във Велики Преслав (IX-X в.)	XXXVI	1994	3-4	66-71
256. Илчева, Вълка. Вкопани пещи-тандири от праисторическото селище Хотница-Водопада	XXXI	1989	3	20-27
257. Йорданов, Иван, Георги Гинев. Съкровище от римски перпери от с. Пайдушко, Търговищки окръг	XXIX	1987	1	27-38
258. Йорданов, Иван, Димчо Аладжов. Непубликувани оловни византийски печати от Хасковско (I)	XXXIII	1991	1	44-55
259. Йорданов, Иван. Анхиало според данните на сфрагистиката	XXXV	1993	3	36-50
260. Йорданов, Стоян. Водоснабдително съоръжение №2 в средновековния град Червен	XXXV	1993	3	30-35
261. Йорданов, Стоян, Коста Хаджиев. Нов кирилски надпис от средновековен Червен	XL	1999	3-4	97-99
262. Йосифова, Мария. Кварталното ядро около църква №3 в Калиакра през XIV в. – градоустройство, архитектура, бит	XXXVIII	1996	1	54-64
263. Йосифова, Мария. Поглед върху някои софийски църкви един век след проучването им от К. и Х. Шкорпил	XL	1999	1-2	92-96
264. Йотов, Валери. Бронзова матрица за апликации от късноантичната крепост до с. Оногур, Добричко	XXXIX	1998	1-2	72-74
265. Капелкова, Кристина. Накити от средновековния некропол край Симеоновград (предварително съобщение)	XXXI	1989	1	48-56
266. Квинто, Лидия. Стеатитова икона на Богородица с Младенеца от Търновград	XXVII	1985	2	45-53
267. Квинто, Лидия. Отново за индийската статуетка от Разградския музей	XXXIII	1991	1	56-60
268. Кесякова, Елена. Антична синагога във Филипопол	XXXI	1989	1	20-33
269. Кисьов, Костадин. Гробни находки от землището на с. Ягодина в Централните Родопи	XXX	1988	4	23-27
270. Кисьов, Костадин. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област	XXXI	1989	4	13-17
271. Кисьов, Костадин. Тракийски некрополи от IV-V в. край Борино, Смолянска област	XL	1999	1-2	45-54
272. Китов, Георги. Куполните гробници при Равногор в Родопите	XXXI	1989	3	28-41
273. Ковачев, Георги. Малки глинени амфорки от Североизточна Тракия от римската епоха	XXXIX	1998	1-2	58-64
274. Ковачева, Мери, Душан Вельович. Археомагнитно изследване на праисторически обекти от НРБ и СФРЮ	XXVII	1985	2	21-26
275. Ковачева, Мери, Алеко Тошков. Археомагнитно датиране на няколко неолитни селища в България	XXXIII	1991	4	9-13
276. Ковачева, Теодора. Необнародвани				

паметници на Диана	XXIX	1987	4	55-60
277. Койчева, Кина. Ранновизантийска стъкларска работилница	XXXII	1990	4	36-46
278. Койчева, Кина. Нови данни за късноантичната укрепителна система в Стара планина	XL	1999	3-4	77-83
279. Конович, Никулае. Приноси към въпроса за циркулацията на драхмите от Дирахион и Аполония на територията на Тракия	XXXI	1989	4	17-30
280. Кузманов, Георги. Ранновизантийска керамика от Никополис ад Нестум	XXXV	1993	4	35-45
281. Кузманов, Георги. Късноантична баня в Никополис ад Нестум	XXXVI	1994	2	24-35
282. Кънчев, Кънчо. Праисторически каменни резци от българските земи	XXXVIII	1996	1-2	5-28
283. Кънчев, Митьо, Татяна Кънчева. Некропол от късната бронзова епоха, източно от Нова Загора	XXXII	1990	4	8-14
284. Лазаров, Лъчезар. Дребна бронзова пластика от колекцията на ГИМ - Дългопол	XXXIV	1992	3	20-30
285. Любенов, Камен. Значението на хербицидите в опазването на археологическите паметници у нас	XXIX	1987	4	60-63
286. Любенова, Венеция. Античен производствен и търговски център край Радомир (предварително съобщение)	XXVII	1985	3	26-37
287. Маджаров, Митко. Римската станция Виамата на пътя Филипопол-Ескус	XXVII	1985	2 3	6-45
288. Маджаров, Митко. Казармата на Първа Аврелианова кохорта в Суб радице	XXVIII	1986	1	45-55
289. Манов, Методи. Надписът върху кана №118 от Рогозенското съкровище	XXXIV	1992	2	25-28
290. Манов, Методи. Келтски култов паметник от фонда на НАМ - София	XXXV	1993	4	24-35
291. Манов, Методи. Нов тип домонетни форми от българските земи	XXXIX	1998	3-4	79-82
292. Маразов, Иван. Богинята между кентаври (№158 от Рогозенското съкровище)	XXIX	1987	3	55-63
293. Маргос, Ара. За четенето на надписа на Иво Граматик	XXVIII	1986	2	39-44
294. Марков, Николай. Един малко познат извор за чипровския металодобив през късното османско средновековие	XXX	1988	4	45-51
295. Марков, Николай. Един нов медальон с изображение на лъв от Търновско	XXXVII	1995	1	41-46
296. Марков, Николай. Новооткрит пръстен-печат на византийски сановник	XXXIX	1998	3-4	63-66
297. Марков, Николай. Бележки върху два новооткрити християнски медальона от V век	XL	1999	3-4	86- 92
298. Маслев, Стоян. Две особености в начертанията на кръстове в средновековните български паметници	XXXIII	1991	4	38-45
299. Меламед, Андрей. Раннохристиянска църква и баптистерий край крепостта „Красен", Панагюрско	XXXIV	1992	4	51-54
300. Меламед, Катя. Светилище и некропол до раннохристиянския манастир край с. Нова махала, Баташко	XXXV	1993	2	36-46
301. Миланова, Оля. Погребение в църквата				

„Св. Никола“ в Мелник	XXXIX	1998	1-2	65-67
302. Милчев, Атанас, Кина Койчева, Павлин Димитров. Ранновизантийска базилика при с. Крамолин, Ловешка област	XXXVI	1994	1	26-36
303. Милчев, Атанас, Георги Драганов. Археологически останки в района на с. Копривец, Русенско	XXXIV	1992	1	36-41
304. Милчев, Атанас. Новооткрит паметник за култа на Зевс Сабазий в Тракия	XL	1999	1-2	55-57
305. Милчева , Румяна. Женски портрети от Антонинова епоха от Националния археологически музей в София (I)	XXXIII	1991	3	27-32
306. Милчева , Румяна. Северов или Галиенов? (По повод на един мъжки портрет от Националния археологически музей – София)	XXXV	1993	3	51-57
307. Милчева , Румяна. Женски портрети от Антониновата епоха от Националния археологически музей в София (II)	XXXVII	1995	2	18-26
308. Минчев, Александър. Бронзова тежест –статуетка на Константин Велики от с. Рудник, Варненски окръг	XXVIII	1986	2	29-31
309. Михайлов, Стамен. Надписът на латински език върху меча от Пернишката крепост	XXVII	1985	3	46-47
310. Михайлов, Стамен. Ново четене и тълкуване на новонамерения надпис от Външния град на Плиска	XXXI	1989	1	37-39
311. Михайлов, Стамен. По въпроса за седемте съборни храма на княз Борис	XXXIV	1992	2	38-41
312. Михайлов, Стамен. Ново четене на надписа от Кьолмен	XXXVI	1994	2	41-47
313. Момчилов, Димчо В. Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей	XXXIII	1991	2	47-49
314. Момчилов, Димчо В. Средновековни оръжия във фонда на Градския исторически музей – Карнобат	XXXVI	1994	3-4	51-58
315. Момчилов, Димчо В. Старобългарска тока от карнобатската крепост „Маркели“	XXXVII	1995	3	34-36
316. Нахапетян, Валентина, Анатолий Шамрай. Митологичен сюжет върху раннобългарско изделие от Подонието	XXXII	1990	2	41-45
317. Ненова-Мерджанова, Росица. Бронзовите кани с дръжка, украсена с човешко ходило, от римските провинции Мизия и Тракия	XXXIX	1998	1-2	51-57
318. Нешева, Виолета. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник	XXVI	1984	2-3	109-119
319. Нешева, Виолета. Медна апликация с изображение на грифон от Мелник	XXIX	1987	2	34-38
320. Нешева, Виолета. Църквата „Въведение Богородично“ в Мелник	XXXI	1989	2	47-54
321. Никитенко, Надежда, Руслана Семенцова. Триумфалният фресков цикъл в кулите на църквата „Св. София“в Киев	XXXVIII	1996	1	49-54
322. Николов, Богдан. Голямата чаша от Рогозенското съкровище	XXIX	1987	3	38-47
323. Николов, Богдан. Тракийски находки от Северозападна България	XXXII	1990	4	14-26
324. Николов, Васил. Моделът на пещ от Слатина: опит за интерпретация	XXXII	1990	2	32-37
325. Николов, Васил, Кунка Григорова, Емилия Сиракова. Раннонеолитно селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение)	XXXIII	1991	3	13-36
326. Николов, Васил. Две жилища и керамичните им комплекси от пластта Караново III в селищната могила Караново	XXXVII	1995	4	19-26
327. Николов, Димитър. За характера на Рогозенското съкровище	XXIX	1987	3	64-66

328. Николов, Димитър. Ветерани от Legio XXX Ulpia в Августа Траяна (провинция Тракия)	XXXII	1990	4	34-36
329. Николов, Никола, Славей Златев, Катя Василева. Астрономическият смисъл на тракийският паметник Татул	XXX	1988	2	28-32
330. Нинов, Лазар. Останки от лъв по българските земи	XXXI	1989	2	55-61
331. Нинов, Лазар. Жертвените животни от могила №1 край с. Равнище, Ботевградско	XXXVIII	1996	1	29-33
332. Овчаров, Димитър. Прабългарски култов паметник от Балчик	XXVIII	1986	2	31-36
333. Овчаров, Димитър. За античния принос във формирането на старобългарската култура (В памет на Д. Димитров)	XXXI	1989	2	32-37
334. Овчаров, Николай. Стеатитов релеф от Търговище с рядко изображение на Св. Артемий	XXVI	1984	1	63-66
335. Овчаров, Николай. Една хипотеза за българо-византийските отношения през 912-913 г.	XXXI	1989	3	50-56
336. Овчаров, Николай. За правилното разчитане на търновския надгробен надпис от църквата „Свети Четиридесет мъченици“ (по повод на една хипотеза)	XXXVII	1995	1	46-52
337. Овчаров, Николай. Средновековният надпис от с. Горно Новково, Търговищко	XXXVIII	1996	1	45-49
338. Огненова-Маринова, Люба. Бележки върху „Фиалата“ от Рогозенското съкровище с мотив от мита за Херакъл и Авге	XXIX	1987	3	47-55
339. Панайотов, Николай. Османотурски епиграфски паметници от гр. Провадия и с. Жегларци, Добричко	XXXV	1993	4	45-51
340. Панайотова, Кръстина, Сергей Охрименко. Изследване на погребалния обред с помощта на микрокомпютър (по материали от Аполония)	XXXI	1989	3	57-62
341. Парушев, Веселин. Боздугани от музея в Добрич	XXXIX	1998	3-4	67-72
342. Петрова, Павлина. Аероархеологическо проучване на архитектурни комплекси от IX-X в.	XXVI	1984	1	52-63
343. Петрова, Павлина, Йордан Йорданов, Бранимира, Димитрова. Некропол от XVI-XVIII в. при с. Сечище, Новопазарска община	XXXI	1989	4	43-58
344. Петрова, Павлина. Старобългарската петроглифна летопис	XXXIV	1992	4	45-51
345. Петрова, Светла. Композитният капител в Мизия и Тракия	XXXII	1990	1	44-48
346. Петрова, Светла. Четирилистни колонни римско-коринтски капители от фонда на НАМ – София	XXXIV	1992	4	42-45
347. Писарова, Весела. Средновековни гривни от Окръжния исторически музей в Кюстендил	XXVII	1985	3	48-55
348. Писарова, Весела. Могилен гроб на войн от покрайнините на римска Сердика	XXXVII	1995	3	18-28
349. Писарова, Весела. Касетки за восъчно запечатване от фонда на Националния исторически музей	XXXIX	1998	3-4	52-56
350. Пировска, Галина. Църквата при водното съоръжение във Велики Преслав	XXXVII	1995	2	37-40
351. Попов, Атанас. Десет години Филиал на Археологическия институт и музей при Българската Академия на науките във Велико Търново	XXVII	1985	3	8-14
352. Попов, Володя. Кутурата Боян на юг от Дунава	XXXIV	1992	4	20-28
353. Попов, Володя. Светилище от енеолитната епоха	XXXV	1993	1	20-23
354. Попова, Цветана. Палеоетноботанични изследвания от археологически обекти в Североизточна България	XXXIII	1991	2	49-53
355. Попова, Цветана. Палеоботанически останки от селище от бронзовата епоха до гр. Нова Загора	XXXIV	1992	4	54-57
356. Попова, Цветана. Археоботанически материали от късноенеолитно жилище в селищната могила Карановo	XXXVII	1995	4	27-28
357. Прокопов, Иля, Теодора Ковачева. Монетно съкровище от с. Рупци	XXXII	1990	1	37-43

358. Рабаджиев, Костадин. Херакъл и Хиполита. Към интерпретацията на каничка №154 от Рогозенското съкровище	XXXVIII	1996	2-3	64-72
359. Рашев, Рашо. Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска	XXVIII	1986	2	36-38
360. Рашев, Рашо. Ранносредновековни двойни печатчета-амулети	XXX	1988	2	57-61
361. Рашев, Рашо. Ранносредновековна бронзова тока от Караманите	XXXII	1990	4	46-50
362. Рибаров, Георги К. Бозайниците в бита на жителите от раннovизантийското и средновековното селище на Хисарлъка (Сливен)	XXXII	1990	4	50-58
363. Робов, Мирко. Допълнителната укрепителна система на средновековния град Търново	XXX	1988	4	38-45
364. Симеонов, Борис. Още един прабългарски надпис	XXXI	1989	1	39-41
365. Славова, Мирена. Още веднъж за хоротесията от Дионисополис (IG Bulg V, 5011)	XXXIX	1998	3-4	57-62
366. Славчев, Петър. Костен гребен от Царевец	XXXII	1990	1	56-60
367. Смядовски, Стефан. Епиграфско-текстологични добавки върху още два български надписа	XXVIII	1986	2	44-47
368. Смядовски, Стефан. Епиграфско текстологични добавки върху още два надписа (3)	XXIX	1987	1	38-40
369. Смядовски, Стефан. Епиграфско-текстологични добавки върху още два български надписа (4)	XXXIII	1991	2	41-47
370. Станилов, Станислав. Бронзово огниво от с. Якимово, Михайловградски окръг	XXVI	1984	2-3	103-109
371. Станилов, Станислав. Старобългарският амулет от Болград	XXVII	1985	3	42-45
372. Станилов, Станислав, Георги Атанасов. Сребърни украси за колан от Шуменския музей	XXXV	1993	1	43-53
373. Станилов, Станислав. Металните украси за колани и някои проблеми на старобългарската култура	XL	1999	1-2	77-84
374. Станчева, Магдалина. Слънчев часовник от околността на Сердика	XXX	1988	2	39-42
375. Стоев, Димитър. Крепостната стена на античния Анхиало, регистрирана с помощта на геофизични методи	XXXI	1989	4	37-40
376. Стоименов, Димитър. За моливдовулите на Катакалон, „Стратег на Йоанопол“	XXXVIII	1996	2-3	84
377. Стойчев, Тодор. Тракийско скално светилище при с. Байлово, свързано с култ към Луната	XXX	1988	2	32-39
378. Стоянов, Тотко. За интерпретацията на така наречения „Фриз на здравоносните божества“ от Филипопол	XXIX	1987	2	25-29
379. Стоянов, Тотко, Димитрина Бъчварова. Митът за Ифигения в паметник от долината на Средна Струма	XXXI	1989	2	25-29
380. Стоянов, Тотко. За интерпретацията на Каничка № 155 от Рогозенското съкровище	XXXIII	1991	4	21 - 34
381. Султов, Богдан. Римска военна диплома от с. Бутово, Великотърновски окръг (Долна Мизия)	XXVII	1985	3	38-41
382. Танчева-Василева, Нели. За семантиката в украсата на наврътници за колесница от с. Миладиновци, Бургаска област	XXXII	1990	3	32-36
383. Теодосиев, Никола. Кратерът от Душанци (културно-исторически анализ и интерпретация)	XXXIII	1991	4	13-21
384. Теодосиев, Никола, Методи Манов. Могилно погребение при с. Драгодан, Кюстендилско	XXXV	1993	1	31-42
385. Торбатов, Сергей Б. Латински посветителен надпис от Долна Мизия	XXXI	1989	1	34-37
386. Торбатов, Сергей. Римска военна диплома от 145 г. от Нигринианис, Долна Мизия	XXXIII	1991	1	23-27
387. Тотев, Константин. Зооморфни метални находки от Североизточна България	XXIX	1987	2	29-33
388. Тотев, Константин. Релефни керамични икони от				

епохата на Второто българско царство	XXXII	1990	1	48-56
389. Тотев, Константин. Стеатитови кръстове от Средновековна България	XXXII	1990	3	48-58
390. Тотев, Константин. Бронзов модел за стъклени камеи от с. Рогачево	XXXV	1993	2	53-57
391. Тотев, Константин. Процесиен кръст от Трапезица	XXXIX	1998	1-2	68-72
392. Тотев, Константин, Димитър Станчев. Византийски процесиен кръст от с. Нисово, Русенско	XL	1999	3-4	93-96
393. Хаджиев, Коста. За средновековните кирилски надписи от с. Невша, Варненски окръг	XXVIII	1986	4	41-44
394. Халиков, Алфред. Руническите знаци и надписи от Волжка България и техните дунавски паралели	XXX	1988	3	47-53
395. Хараламбиева, Анна. Дъговидни фибули от епохата на Великото преселение на народите	XXVI	1984	1	45-52
396. Хараламбиева, Анна. Фибули от V в. от Североизточна България	XXXIII	1991	1	33-38
397. Хисарлъшка-Танова, Спасина. За местоположението на Скаптопара	XXXII	1990	3	36-41
398. Цонев, Цони. Колекция от кремъчни артефакти от Тутраканско	XXXV	1993	4	16-23
399. Църов, Иван. Надгробен паметник от Никополис ад Иструм	XXXI	1989	2	30-32
400. Чангова, Йорданка. Базиликата в Ракитово	XXXVIII	1996	4	48-59
401. Чернева-Тилкиян, Славка. Измерващи уреди от Филипопол	XXXVI	1994	2	35-40
402. Чолаков, Славчо. Антропологично проучване на ранносредновековен некропол при с. Дибич, Шуменско	XXXIX	1998	3-4	83-93
403. Чохаджиев, Михаил. Проучване на раннонеолитното селище край село Прибой – Пернишки окръг	XXVIII	1986	3	41-49
404. Шаранков, Николай. Два надписа с името на Аврелий Асклепиодот (IG Bulg V, №5463 и IG Bulg III, 1 №1150+№1151)	XL	1999	3-4	84-85

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

405. Аладжов, Живко. И. Л. Кызласов. Древнетюркская руническая письменность Евразии (опыт палеографического анализа). М., 1990. 179 с.	XXXV	1993	1	55
406. Аладжов, Живко. Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981. 301 с., 104 Обр.., 8 цв. Ил.	XXVI	1984	2-3	124-126
407. Аласън-Джонс, Линдзи. Roman Jewellery. A Collection of the National Archaelogical Museum. Sofia, 1991. 219 „., 585 ill. By Ljudmila Ruseva-Slokoska; published by the Bulgarian Academy of Sciences through Cromwell Editions, London	XXXVIII	1996	2-3	85
408. Алексиев, Йордан. Средновековният Червен. Т. I. Цитаделата на града. С., БАН, 1985. 290 с.	XXX	1988	1	65-67
409. Ангелова, Стефка. Г. Е. Афанасьев. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X вв. – В: Археологические открытия на новостройках, вып. 2. М., Наука, 1987. 200 с.	XXXI	1989	1	58-59
410. Ангелова, Стефка, Людмила Дончева-Петкова. С. А. Плетнева. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологическиий комплекс. М., Наука, 1989, 285 с.	XXXIII	1991	3	50-53
411. Андреев, Йордан. Още веднъж за Търновския царски надгробен надпис от църквата „Свети четиридесет мъченици“	XXXIX	1998	3-4	111-119
412. Атанасов, Георги. B. Borisov. Diadovo. Vol.1 Medieval Settlement and Necropolis 11 th - 12 th Century.Bulgarian-Dutch-Japanese Expedition. Tokyo.Tokai Universiti Press. 1989. 393 „392 fig.	XXXV	1993	1	56-58

413. Беливанова, Анастасия. Mira A. Ružič – „ Rimsko staklo u Srbiji". Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Centar za archeoloska istrazivanja, Knjiga 13, Beograd 1994, 96 str., 44 tabl.	XXXIX	1998	3-4	97-99
414. Бешевлиев, Веселин. Д. Д. Васильев. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л., 1983. 127 с.	XXVI	1984	2-3	130-131
415. Бонев, Александър Г. Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. С., 1983. 127 с. (Разкопки и проучвания, VIII).	XXVI	1984	2-3	121-124
416. Бонев, Александър. J. Bouzek. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural interrelations in the second millenium B. C. Academia publishing house of the Czechoslovak Academy of Sciences. Praha, 1990, p. 269	XXXIV	1992	3	50-52
417. Бонев, Александър. Т. Овчаров. Едно учебно помагало за начинаещи археолози. Ръководство по археология. Ч.I, 1985, Ч.II, 1986. Великотърновски университет „Кирил и Методий". Исторически факултет	XXXII	1990	4	59-63
418. Бонев, Александър. Иван Панайотов. Ямната култура в българските земи. С приложение: „Антропологични данни за погребаните в некрополи от Североизточна България (ранна бронзова епоха)" от д-р Йордан Йорданов и д-р Бранимира Димитрова. РП, 1989, кн. XXI	XXXIV	1992	2	42-44
419. Бонев, Александър Г. Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. С., 1996. Изд. „Агато", 269 с.	XL	1999	3-4	109-113
420. Бонев, Чавдар. D. Teodor. Romanitatea carpato-dunăreana şi Bizantul în veacurile V-XI e. n. Iaşi, 1981. 114 p., 26 tabl.	XXVII	1985	1	62-64
421. Бояджиев, Стефан. Отново по въпроса за ранновизантийската „ базилика" при с.Крамолин, Ловешка област	XXXVII	1995	3	43-44
422. Бояджиев, Стефан. К. Маджаров. Диоклецианопол. Т. I Топография, укрепителна система, градоустройство и архитектура. С., 1993. 214 с. и 175 Обр.	XXXVIII	1996	2-3	43-44
423. Бояджиев, Явор. Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С.,Наука и изкуство, 1993. 288 с., 228 рис.. 110 сн., 25 фиг., 12 табл., 13 карти	XXXVII	1995	2	44-45
424. Вайсов, Иван. V. Podborský. Těšetice - Kyjovice II. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou, Universita J. E. Purkyně v Brně. Brno, 1985. 217 c.	XXVIII	1986	4	45-47
425. Василев, Радослав.В. В. Седов. Восточные славяне VI-VIII вв. М., 1982. 326 с., 78 табл., 38 к.	XXVI	1984	2-3	126-130
426. Василев, Радослав. DOBRUDZA. Etudes ethnoculturelles, editions de l 'Academie Bulgare des sciences. S. 1987, ,p. 236	XXXII	1990	2	60-61
427. Василев, Радослав. Валерий Сергеевич Флёров. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. М., 1996, 100 с.	XXXIX	1998	3-4	100-106
428. Велков, Велизар. Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham , 1981. Part 1, Part 2. Edited by A. G. Poulter. Nottingham, 1983. 332 p., 293 p.	XXVI	1984	1	68-69
429. Велков, Велизар. Renate Pilinger (Hrsg.). Spätantitike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident. Referate gehalten im Rahmen eines gemeinsamen mit dem Bulgarischen Forschungsinstitut in Österreich organisierten Arbeitsgespräches. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Schriten der Balkankommission. Antiquarische Abteilung. XVI). Wien 1986. 124 p.	XXIX	1987	1	41-42
430. Велков, Велизар. Peter Soustal. Thrakien (Thrake, Rodope, Haimimontos). Tabula Imperii Byzantini, Bd. 6 (Östrrreichishe				

Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, Denkschriften, 221 Band). 580 p. 2 karten, Wien, 1991	XXXIV	1992	3	53-54
431. Витлянов, Стоян. M. Beranova. Zemedelstvi starych slovanu. Praha, Akademia 1980. 395 p., 56 tabl., 92 fig.	XXVII	1985	1	58-60
432. Витлянов, Стоян. Т. Н. Коробушкина. Земледелие на территории Белоруссии в X-XIII вв. Минск, Наука и техника, 1979. 115 с., 5 табл., 23 рис.	XXIX	1987	1	43-44
433. Витлянов, Стоян. М. Ф. Гурин. Древнее железо Белорусского Поднепровие. Минск, Наука и техника, 1982. 121 с.,108 рис., 18 таблици	XXIX	1987	3	67-68
434. Витлянов, Стоян. М. Ф. Гурин. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX-XIII вв. Минск, Наука и техника, 1987, 151 с. с ил.	XXXII	1990	3	63-64
435. Витлянов, Стоян. Henryk Mamzer. Studia nad metalurgia zelasa na terenie polnocno-wschodniej bulgarii we wczesnym sredniowieczu. Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz. Zaklad narodowy im. Ossolinskich wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1988, 204 с., 18 таблици, 24 рисунки	XXXIX	1998	1-2	89-91
436. Вълева, Юлия. Димитър П. Димитров, Мария Чичикова. Късноантичната гробница при Силистра. С., Български художник, 1986. 120 с., 20 цветни, 49 черно-бели илюстрации ,8 графични схеми и чертежи	XXX	1988	3	54-56
437. Гацов, Иван. В. Н. Станко. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. Киев, Наукова думка, 1982. 176 с.	XXVI	1984	1-2	120-121
438. Георгиев, Павел П. Плиска - Преслав, том 4. Укрепителните съоръжения на Плиска и Преслав. Отг. редактор Д. Овчаров. С., БАН, 1985. 224 с.	XXVIII	1986	2	48-51
439. Георгиев, Павел. Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т.I Преславската патриаршия през X век. С., 1991.177 с., 179 образа, 9 плана и графични реконструкции	XXXV	1993	4	62-64
440. Георгиев, Павел. Отговор на един опит за рецензия	XXXIX	1998	1-2	81-84
441. Георгиева, Румяна. Драги Митревски. Дедели. Некропола от железното време во Долно Повардарие. Посебно издание III. Скопие 1991. 84 с., 22 табл.	XXXVIII	1996	1	65-66
442. Георгиева, Соня. N.Constantinescu. Curtea de Agreş (1200-1400). Asupra începuturilor Tării Româneşti. Institutul de archeologie, 1984. 180 p.,ill. Biblioteca de arheologie, XLIV. Bucureşti, 1984. 180 p., ill.	XXVII	1985	3	61
443. Гочева, Златозара. Севтополис. I. Бит и култура. С., БАН. 1984. 227 с. с ил. XXVII 1985 3 57-60 +				
444. Гочева, Златозара. Една нова придобивка за латинската епиграфика J.Kolendo , V. Bozilova. Inscriptions grecques et latines de Novae (Mesie Inférieure), Bordeaux 1997	XL	1999	1-2	125-126
445. Григорова, Валентина. Balazs Kapossy. Sylloge graecorum Shweiz II Münzen der Antike. Katalog der Sammlung Jean- Pierre Righnetti im Bernischen Historischen Museum	XXXVII	1995	1	60
446. Данков, Евлоги. Жан-Клод Гарден. Теоретическая археология. М., Прогресс, 1983. 295 с.	XXIX	1987	2	39-42
447. Деянова, Мария – Старши научен сътрудник Христо Джамбов на 80 години	XL	1999	3-4	127-129
448. Джамбов, Иван.S. Curčic. Gracanica. King Milutin's Church and Its Plase in Late Byzantine Architecture, The Pensylvania State Universiti Press, 1979. 159 p., 127 ill.	XXXVI	1994	2	55-56

449. Димитров, Божидар. Николай Овчаров. Рисунките графити от „Имарет джамия" в Пловдив като извор за историята на Средиземноморието през XV век. С., 1987. 104 с., XIX табл. (Разкопки и проучвания, XVIII)	XXXI	1989	1	57
450. *Димитрова-Милчева, Александра*. P. Zazoff. Die antiken Gemmen. Handbuch der Archäologie. München, Verlag C. H. Beck, 1983. 446 p., 82 fig., 132 tab.(1500 fig.)	XXVII	1985	4	51-52
451. Димитрова-Милчева, Александра. L. Bjelajac. Terra Sigillata u Gornjoj Meziji: Import i Radionice Viminacium-Margum. Archeoloski institut. Beograd. Posebna izdanja, knjiga 23, 1990. 203 p. и 89 t.	XXXVI	1994	3-4	76-77
452. Димитрова-Милчева, Александра, Йованович, А. И. Поповић). Римски накит у народном музеіу у Београду. Београд 1996, 202 с. и каталог	XXXIX	1998	1-2	80-82
453. Димитрова, Диана. Международен симпозиум „Севтополис II". Културата на траките и техните съседи". В памет на Мечислав Домарадски	XL	1999	3-4	119-122
454. Домарадски, Мечислав. Севтополис. I. Бит и култура. С., БАН, 1984. 228 с., 176 Обр., XXV табл.	XXVII	1985	2	54-55
455. Дончева-Петкова, Людмила. Ел. Манева. Средновековен накит од Македонија. Скопије, 1992, 279 с., 31 Обр., карти I-II, 306 табла	XXXVI	1994	3-4	78-79
456. Дончева-Петкова, Людмила. В памет на професор Стамен Михайлов (1914-1999)	XL	1999	3-4	129-131
457. Драганов, Димитър. Ivo Lukanc. Diocletianus - Der Römische Kaiser aus Dalmatien, Edit „Kultura", Wetteren, 1991	XXXIV	1992	4	61
458. Иванов, Румен. Karl Strobel. Untersuchungen zu den Daker Kriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit (ANTIQUITAS Reihe I, Band 33). Bonn, 1984. 284 p., 3 tab.	XXX	1988	1	63- 65
459. Иванов, Румен.Anna et Jaro Šašel. INSCRIPTION LATINAE, quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. SITULA, t. 26, Ljubliana, 1986. 533p., et 1 tabula	XXX	1988	4	53
460. Иванов, Румен. Marcus Junkelmann.Die Legionen des Augustus. Der Römische Soldat im archälogischen Experiment. Mainz am Rhein, 1986, 313 Seiten, 80 Tafeln mit 31 Farb und 126 Schwarzwei Badbildungen (Kulturgesihichte der antiken Welt, Band 33)	XXXII	1990	2	58- 59
461. Иванов, Румен. Gerald Brodribb. Roman brick and tile. Gloucester, 1987, 164 p.	XXXII	1990	4	63-64
462. Иванов, Румен. Eric Birley. The roman army papers 1929-1986 (J. G. Gieben, Publisher), Amsterdam, 1988. 457 p. (Edited by M. P. Speidel)	XXXIII	1991	2	54
463. Иванов, Румен.Kurt Genser. Der Donaulimes in Österreich. Stuttgart-Aaler, 1990. 96 s., 69 Abb.	XXXVI	1994	2	55
464. Иванов, Теофил. Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Band V: Studien zur Geschichte das Kastells Iatrus (Forschungsstand 1989). Academie Verlag Berlin, 1995. 139 s., 16 Tafeln und 6 Beilagen	XXXVIII	1996	2-3	85-87
465. Иванов, Теофил. 1. Гергана Кабакчиева. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус по данни от археологическите проучвания през 1989.- ГНАМ, IX, 1993, с.85-94; 2. Г. Кабакчиева. Археологически данни за римската история на Ескус. III международен симпозиум „Кабиле". Поселищен живот в Древна Тракия. Ямбол, 1994, с. 148-170	XXXVIII	1996	4	66-68
466. Инкова, Мариела. Людмила Дончева-Петкова. Митоло-				

гични изображения от българското Средновековие. София, Издателство „Агато“, 1996, 175 с., 102 Обр., 36 табл.	XXXIX	1998	1-2	86-89
467. Йотов, Валери. W. Swietoslawski. Strzemiona sredniowieczne z ziem Polski: Lodz, Institut historii kultury materialnej, 1990. 141 p.	XXXV	1993	3	61
468. Кабакчиева, Гергана. Klara Kuzmova - Peter Roth. Terra sigillata v Barbariku, nalezy z germanskych sidlia a pohrebisk na uzemi Slovenska, – Materialia Archaeologica Slevaca. T. IX, Nitra, 1988. 225 p.	XXXIII	1991	1	61-62
469. Кабакчиева, Гергана. За най-новите проучвания в Ескус	XXXIX	1998	1-2	75-76
470. Кузманов, Георги. J. Topál. The Soutern Semetery of Matrica (Szazhalomatta Dunafüred). Budapest, 1981. 109 p.	XXVII	1985	4	53-54
471. Кузманов, Георги. V. R. Anderson. Stojanovič. Stobi. The Hellenistic and Roman Pottery. Results of the joint American - Yogoslav archaeological Investigations 1970-1981, vol. I, Princeton, Neu Jersey, 1992, 218 p., 191 pl.	XXXIX	1998	3-4	99-100
472. Кънчев, Кънчо. Васил Николов. Раннонеолитно жилище от Слатина (София). С Приноси от Елена Дочева, Иван Гацов, Мери Ковачева, Наталия Скакун, Лазар Нинов, Иван Стоилов-Бункера. С., 1992. Разкопки и проучвания, XXV, 156, 74 образа, 25 таблици	XXXVI	1994	1	47-48
473. Кънчев, Кънчо, Румен Иванов, Радослав Василев. Годишник на Националния археологически музей. Т. VIII. С., 1992	XXXVI	1994	3-4	72-76
474. Кънчев, Кънчо. Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С., Наука и изкуство, 1993. 288 с.	XXXVII	1995	2	41-44
475. Кънчев, Кънчо. Началото. Съставител Иван Гацов, под ред. На Ст. Ангелова и Ив. Гацов. Инфо-прес, С., 1994. 206 с.	XXXVIII	1996	4	64-66
476. Кънчев, Кънчо. В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. Издателство „Агато“, С., 1988 г. Библиотека „Праистория“	XL	1999	1-2	110-112
477. *Лисовий,Игор, Микола Ярмолюк*. В. М. Зубар, Ю. В. Павленко. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. Киев, Наукова думка, 1988, 208 с.	XXXII	1990	3	59-60
478. Маразов, Иван. Д. С. Раевский. Модель мира скифской культуры. М., Наука, 1985, 255 с., 37 рис.	XXXI	1989	3	63-64
479. Маргос, Ара. Антоний Хаджийски. Обители в скалите. С., 1985. 154 с.	XXIX	1987	4	68-69
480. Марков, Николай. Christian Ewert. Forschungen zur almohadischen Moschee. Leiferung 4. Die Kapitele der Kutubiya-Moschee in Marrakesch und der Moschee von Tinmal. Madrider Beiträge.Band 16. Meinz am Rhein. 1991,S. 1-406 mit 1-45 Abbildungen und 68 Tafeln.	XXXVII	1995	3	48
481. Меламед, Катя. Towns in Mediaval Hungari, edited bi L. Gerevich. Budapest, 1990.Akadйmiai Kiado. 14 9 p., 89 ill.	XXXV	1993	3	60
482. Милчева, Александра, А. Йованович. И. Поповић. Римски накит у Народном музеју у Београду. Београд, 1996, 202 с. и каталог	XXXIX	1998	1-2	78-81
483. Милчев, Атанас. Д. Овчаров. За античния принос във формирането на старобългарската култура. Археология, 1989, 2, 32-37	XXXIII	1991	4	47-51
484. Милчев, Атанас. Павел Георгиев. Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. - Сб. Плиска-Преслав. Т. V. Шумен, 1992, 77-104	XXXVI	1994	3-4	79-81
485. Милчев, Атанас. П. Георгиев. Мартириумът в Плиска	XXXVII	1995	2	52-53
486. Милчев, Атанас. Йоахим Вернер. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. С., 1988, 56 с., 32 табл. Изд. на БАН	XXXIX	1998	3-4	106-109

487. Михайлов, Стамен. Ив. Сотиров. Чипровската златарска школа. С., 1984. 146 с., вкл. 115 цв..	XXVII	1985	1	65
488. Михайлов, Стамен. Милко Аспарухов. Средновековни графити от Северозападна България. С., 1985. 414 с., 68-69 XXXIX табл.	XXVIII	1986	3	68-69
489. Михайлов, Стамен. В. Бешевлиев. Отражение на въстанието на Тома Славянина в Чаталарския надпис. Сб. Преслав 3. Варна, 1983, с. 21-25	XXVIII	1986	4	47
490. Михайлов, Стамен. Йоахим Вернер. Погребалната находка от Малая Пересчепина и Кубрат – хан на българите. С., 1988, 56 с. и 32 приложения	XXXII	1990	1	64
491. Михайлов, Стамен. Н. Овчаров. Една хипотеза за българо-византийските отношения през 912-913 г. Археология,3, 1989, 50-56	XXXV	1993	1	54
492. Михайлов,Стамен. Още за кръстовидната постройка под Голямата базилика в Плиска	XXXVII	1995	4	47-49
493. Михайлов, Стамен. За датата на сребърната чаша на Великия жупан Сивин	XXXVIII	1996	2-3	87-91
494. Михайлов, Стамен. Доказателства за тракийския произход на Мадарския конник	XL	1999	1-2	113-115
495. Морева, Росица. Иван Богданов. Гробът на патриарх Евтимий – национална светиня. С., 1987	XXXIII	1991	3	53-56
496. Ненова-Мерджанова. Росица. Четиринадесети международен конгрес по античен бронз	XL	1999	3-4	122-123
497. Нешева, Виолета. Н. Овчаров,Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI-XIV в.). В: Разкопки и проучвания, XXIV. С., 1992. 140 с., 107 Обр., рез. На фр. ез.	XXXVII	1995	3	46-48
498. Николов, Васил. S. Stankovič. Zrtvenici i prosopomoreni poklopci iz Vinče. Univerzitet u Beogradu. Filozofski fakultet. Centar za arheološka istraživanja, kn. 7. Beograd, 1986	XXXII	1990	1	61-62
499. Николов, Васил. Х.Тодорова. Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България (краят на седмото-шестото хилядолетие преди новата ера). С., Наука и изкуство, 1993. 288 с. с 228 рисунки в текста, 110 черно-бели снимки	XXXVII	1995	2	45-50
500. Николов, Васил. Hermann Parzinger. Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-,Kupfer-und Frühbronzezait zwischen Karpaten und mittleren Taurus, Teil 1 (365 s., 17 Abb.), Teil 2 (74 s., 230 taf., 5 beil.).Römisch-Germanische Forchungen, Bd. 52. Verl. Philipp von Zabern, Mainz am Rein, 1993	XXXVIII	1996	4	63-64
501. Николов, Димитър. V. H. Baumann. Ferma romana din Dobrogea. Tulcea, 1983. 231 p., 47 fig.	XXVII	1985	4	48-51
502. Николова, Лолита. Г. Ф. Чеботаренко, Е. В. Яровой, Н. П. Тельнов. Курганы Буджакской степи. Кишинев, изд. Штиинца, 1989. 213 с., 75 рис.	XXXIV	1992	4	58-59
503. Николова, Лолита. В. А. Алёкшин. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока). Л., Наука, 1986. 192 с.	XXXI	1989	4	59-60
504. Николова, Лолита. J.Makkay. The tiszaszoles Treasure. Budapest. Akademiai Kiade, 1989. 189 ,p., 32 pl.	XXXIII	1991	3	49-50
505. Николова, Лолита. А. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на второто хилядолетие пр. н. е. Разкопки и проучвания, XX. С., 1988. 99 с., 11 табла, 41 образа	XXXV	1993	4	60-61
506. Николова, Лолита. S. Blagova. Bronze Age in the Bulgarian Lands. Bibliography 1878-1984. Thracia (Serdicae), 8, 1988, 155-246	XXXVI	1994	1	49

507. Николова, Лолита. M. Gimbutas. The Language of the Goddess. San Francisco. 1989. XXIII p., 388, 492 tabl., 13 maps	XXXVI	1994	2	53-54
508. Николова, Лолита. Ал. Бонев, Г. Александров. Багачина. Селище от късната каменно-медна епоха и тракийски култов център (III-I хилядолетие пр. Хр.). Монтана,1996, 184 с., 105 Обр., 47 табла	XXXIX	1998	1-2	77-79
509. Николова, Лолита. Cristian F. Schuster. Perioda timpurie a epocii bronzului în Bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare. Bibliotheca Thracologica, Bucureşti. XX. 1997, 282 c. текст и 146 табла	XL	1999	3-4	113-115
510. Овчаров, Димитър. Joachim Werner. Der Grabfund von Malaja Peršcepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1984. 47 p., 32 tabl.	XXVIII	1986	3	67-68
511. Овчаров, Димитър. В. Ф. Генинг. Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989. 133 с.	XXXIII	1991	2	56
512. Овчаров, Димитър. А. Милчев. Д. Овчаров. За античния принос	XXXIII	1991	4	51
513. Овчаров, Димитър. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος. Η. Βασιλινή τοῦ Αγίου Αχιλλείσου στήν Πρεσρα. Συμβολή στή μελετη τών βυζαντιών μνημείων της περιοχης Τ. Α, Β, Γ. Θεσσαλονίκη. (Базиликата „Св. Ахилий" в Преспа. Принос към научното изследване на византийските паметници в нейната околност). Т. А, В, Г. Солун, 1989	XXXIV	1992	3	54-55
514. Овчаров, Димитър. За устройството и характера на Преславския царски дворец	XXXVI	1994	3-4	81-82
515. Овчаров, Димитър. Славчо Чолаков. Библиография на българската палеоантропология. С, изд. „Агато", 1998, 76 стр.	XL	1999	1-2	119-120
516. Овчаров, Димитър. В. Н. Залесская, З. А. Львова, Б. И. Марщак, И. В. Соколова, Н. А. Фонякова. Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. Санкт-Петербург, 1997, 333 стр. и албум с илюстрации	XXXIX	1998	3-4	110-111
517. Овчаров, Димитър – Marko Popovič. Tvrđava Ras. The Fortress of Ras. Beograd, 1999, 450 p, 256 ill. Katalog 61 p. plan	XL	1999	3-4	115-117
518. Овчаров, Димитър – Стойчо Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX-XIV в.). Велико Търново, 1998, 206 стр., 100 ил	XL	1999	3-4	117-119
519. Овчаров, Николай. Културата на средновековния Търнов. С., БАН, 1985, 214 с.	XXVIII	1986	2	52-54
520. Овчаров, Николай. K. I. Żurovska, T. Rodzińska-Chorażiy, A. Biedroń, M. Lastowiecki, T. Weslawowicz, J. Wrzesiński. Ostrow Lednicki, I-II. Kraków, 1993. 307 с. 227 рис., 119 фиг. И 30 табл.	XXXVII	1995	3	45
521. Овчаров, Николай. Гериловският надпис	XXXIX	1998	3-4	119-120
522. Панайотова, Кръстина. Отар Лордкипанидзе. Древна Колхида. Мит и археология. С., 1985. 286 с. 64 снимки, 4 плана, 1 реконструкция	XXIX	1987	2	43-45
523. Панайотова, Кръстина. В. М. Скуднова. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. Л., Искусство, Ленинградское отделение, 1988. 183 с., 164 ф.	XXXIV	1992	1	54-55
524. Попконстантинов, Казимир. Библейска археология. Николай Шиваров. С., Синодално издателство. 1992. 632 с., 318 ил., карти и скици – X	XXXVII	1995	4	49-51
525. Попова-Милева, Силвия. Каяма Йо: Хей. Буругариа рекишино таби. То:кьо, Шинчьо:ша (Йохей Каяма. Пътешествие в българската история. Токио, Шинчьоша), 1981. 252 с., с ил.	XXVI	1984	2-3	133-134
526. Проданов, Николай. Два документа за развитието на българската археология от архива на акад. Димитър Дечев	XL	1999	1-2	120-124

527. Рашев, Рашо. Маяцкое городище. Труды советско-болгаро-венгерской экспедиций. Отв. Ред. С. А. Плетнева. М., Наука, 1984. 270 с., рез. Англ. Ез.	XXVII	1985	1	60-62
528. Рашев, Рашо. Д. Димитров. Прабългарите по северното и западното Черноморие. (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). Варна., „Тодор Бакалов" , 1987. 302 с., с ил.	XXX	1988	2	62-63
529. Рашев, Рашо. Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989. 133 с.	XXXIII	1991	2	54-55
530. Рашев, Рашо. И. А. Баранов. Таврика в эпоху раннего средновековья (сальтово-маяцкая культура). Киев, Наукова думка, 1990. 166 с.	XXXIV	1992	1	55-56
531. Рехо, Мария. John Boardman. I Greci sui mari. Trafici e colon ie. Firenze, 1986, pp. 330, ill. 313 черно-бели, 16 цветни	XXXI	1989	3	64-65
532. Славова, Мирена. Boris Gerov. Inscriptiones Latinae in Bul garia repertae (Inscriptiones Latinae inter Oescum et Iatrum repertae) curante Georgio Michailov. 232 p.,LXXXV tabl. Serdicae in aedibus universitatum „Kliment Ohridski" a MCMLXXXIX	XXXIV	1992	4 5	9-61
533. Славова, Мирена. L. Loukoupoulou. Contribution a l'histoire de la Thrace propontique. Athénes 1989,440 p.	XXXVII	1995	1	60-62
534. Станилов, Станислав. Zdeněk Váňa. Die Welt der alten Slawen. Praha, Artia, 1983. 239p., 299 ill.	XXVI	1984	2-3	131-133
535. Станилов, Станислав. Ст. Ваклинов, М. Ваклинова. Съкровището от Над сент Миклош. С., ДИ „Септември", 1983. 88 с. , 42 ил.	XXVII	1985	1	64
536. Станилов, Станислав. Живка Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI-XI в. БАН, С., 1986. 201 с., 218 Обр.	XXXI	1989	2	62-65
537. Станилов, Станислав. Дуранкулак. Т. I. (Отг. редактор Х. Тодорова), С., Издателство на БАН. 1989. 311 с.,327 ил.	XXXIV	1992	1	57-59
538. Станилов, Станислав. А. Айбабин. Хронология могильников крымапоздне римского и ранносредновекового времени. В: Материалы по археологии, истории и этнографии. Таврики. Вып. I. Симферопол, 1990. 84 с., 68 ил.	XXXV	1993	2	58-59
539. Станилов, Станислав, Живко Аладжов. Uwe Fidler. Studien zu Gräberfeldern des 6. Bis 9. Jahrunderts an der unteren Donau. Teil 1, 2, Band 11. Universitätsforchungen zur prähistorischen Archäologie der Freien Universität Berlin. Semunar für Ur-und Frühgeschichte. Verlag Dr. Rudolf Hadolf Habelt GMBH, Bonn	XXXVI	1994	3-4	83-85
540. Станилов, Станислав. Л. Клейн. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург, 1993. 128 с., 27 фотоса	XXXVIII	1996	4	68-72
541. Станилов, Станислав. Георги Александров. История на Монтана – Кутловица и района. Монтана, 1994, 203 с., 48 Обр.	XXXIX	1998	1-2	84-86
542. Станилов, Станислав. П. С. Цветков. Славяни ли са българите? ТАНГРА – ТанНакРа. Общобългарска фондацция. С., 1998, 194 с.	XL	1999	1-2	116-118
543. Станилов, Станислав – LAUREA (In honorem M. Vaclinovae)	XL	1999	3-4	124-125
544. Станчева, Магдалина. За точно използуване на археологическите данни	XXVI	1984	1	67-68
545. Стефанов, Павел. Е. Манова. Български стенописи XVI-XVII век. С., БАН, 1985, 85 с., 95 ил., рез. На руски и англ. ез.	XXVIII	1986	2	54-56
546. Стефанов, Павел. Е. Флорева. Средновековни стенописи. Вуково, 1598. С., 1987. 171 с., 85 ил., 12сх.	XXXIII	1991	1	62-64
547. Стоичков, Валери. Ratiariensia. Studi e materiali Mesiei e Danubiani. Bologna. Cooperativa Libraria Universitaria Editrice Bologna.				

1-1980, 141 p., 24 tabl.; 2-1984, 134 p., 28 tabl.; 3-4, 1987, 280 p., 28 tabl.	XXXII	1990	1	62-63
548. Тодорова, Хенриета. M. Korfmann. Demircihüyük. I. Mainz, 1983	XXVII	1985	3	56-57
549. Тодорова, Хенриета. E. Neustupný. Demografie pravěkých pohřebišť. Praha, 1983	XXVII	1985	4	47-48
550. Тодорова, Хенриета.В. И. Маркевич. Близкое и далекое. Кишинев, 1985. 45 с. текст на молдавски, руски и английски, 207 цветни илюстрации	XXIX	1987	1	42-43
551. Тодорова, Хенриета. J. Lüning. Eine Siedlung der mittelneoli tischen Gruppe Bischteim in Schernau. Ldkr. Kitzinren, Kallmünz, 1981	XXIX	1987	2	42-43
552. Тодорова, Хенриета. В. И. Маркевич. Поздне-трипольские племена Северной Молдавии, Кишинев, 1984	XXIX	1987	4	64-65
553. Тодорова, Хенриета. Брина Ото. Украсената керамика на културите Сескло и Димини в Тесалия. Майнц 1985. 180 с., 59 таблици	XXX	1988	4	52-53
554. Тодорова, Хенриета. H. J. Weisshaar. Pevkakia-Magula I. Das Neolitikum und Chalkolithikum. BAM, Bd. 28. 143 s. Text, 90 s. Verseichnisse und 174 Tafeln. Rudelf Habelt Verlag. Bonn, 1989	XXXIII	1991	4	46-47
555. Торбатов, Сергей. Malgorzata Biernacka-Lubanska. The Roman and Early-Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace. Wroclaw etc., 1982. 285 p. ill.	XXIX	1987	4	65-68
556. Тотев, Константин. Ioli Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine icons in steatite (=Buzantina Vindobonensia,XV,1-2) Wien:Verlag d. Österr. Akad. d. Wiss. 1985, 252 s., IV + 96 Taf.	XXXII	1990	3	60-62
557. Тотев, Константин. Лидия Квинто. Стеатитова икона на Богородица с Младенеца от Търновград. Археология, XXVII, 1985, 2, с. 45-53	XXIX	1987	1	44-46
558. Хараламбиева, Анна. Czanád Bálint. Die Archäologie der Steppe: Steppen völker zwischen Volga und Donau vom 6. Bis zum 10. Jh. Hrsg. Falko Daim.-Wien: Köln; Böhlau, 1981, s. 304, Abb 131, Karten I-VI	XXXVI	1994	1	49-52
559. Хараламбиева, Анна. Magdalena Maczynska. Die Völkerwan-derung. Geschichte einer ruhelosen Epoche. Zürich, Artemis § Winkler Verlag, 1993. 258 s., Karten 1-2, Abbildungen	XXXVII	1995	4	52-53
560. Хараламбиева, Анна. Ljudmila V. Pekarskaja. Daffydd Kidd. Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. Und 7. Jahrhun-dert. Mit Beiträgen von Michel Cowell, Istvan Ederlyi, Janet Lang, Marila Mundell Mango, Nigel Meeks, Oleg M. Prichodnjuk. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie. Bd. 1. Hrsg. F. Daim, Universitätsverlag Wagner. Innsbruck, 1994. S. 175, Tafeln 70, Abbildungen und Karten	XXXVIII	1996	2-3	92-94
561. Хараламбиева, Анна. Magda Weber. Antike Badekultur. Verlag C. H. Beck, München, 1996, s.194.	XXXIX	1998	3-4	94-97
562. Шалганов, Константин. В. Найденова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. Разкопки и проучвания, кн. XIV. С., БАН, 1966. 152 с., 40 Обр., 61 табл.	XXVIII	1986	3	65-67
563. Щерева, Ирина. Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991. 285 с. ил.	XXXV	1993	3	58-59
564. Щерева, Ирина. Ст. Станилов. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските знаци (в търсене на закономерности). РП, XXII, 1991. 154 с. ил. Рез. Рус., нем.	XXXV	1993	2	59-60

ПРЕГЛЕД

565. Ангелов, Димитър. Проф. Велизар Велков	XXXV	1993	3	62-64
566. Ангелова, Стефка. Професор Атанас Милчев на 70 години	XXVIII	1986	3	70-71
567. Аладжов, Живко. Българо-унгарска среща по въпросите на ранносредновековната археология по Долен и Среден Дунав	XXX	1988	4	57-58
568. Аладжов, Живко. Димитър Савов Овчаров на 65 години и 40 години творческа дейност	XXXVIII	1996	2-3	95-97
569. Аладжов, Живко. Регионална научна конференция „Археологическите проучвания в Карнобатския край“	XL	1999	1-2	127
570. Алексиев, Йордан. Атанас Иванов Попов. (1.04.1925–16.04.1987)	XXX	1988	4	59-61
571. *Атанасов, Иван*. Новата археологическа експозиция на музея в Попово	XXXIX	1998	1-2	97-101
572. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXI	1989	1	64-68
573. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXI	1989	4	71-76
574. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXII	1990	1	67-72
575. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXII	1990	2	65-68
576. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXII	1990	3	68-70
577. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXII	1990	4	67-69
578. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXIII	1991	1	68-72
579. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXIII	1991	2	58-63
580. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXIII	1991	3	62-67
581. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXIII	1991	4 5	6-60
582. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXIV	1992	1	64-68
583. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXIV	1992	2	55-60
584. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXIV	1992	3	58-63
585. Благова, Стоянка. Книгопис	XXXIV	1992	4	65-69
586. Боев, Златозар. Първа международна среща по орнитоархеология	XXXIV	1992	4	63-64
587. Божилова, Виолета. Виден френски учен в България	XXIX	1987	2	50
588. Ботева, Диляна. Международен симпозиум „Римският лимес по Средния и Долния Дунав“	XXXVII	1995	3	49-50
589. Вагалински, Людмил. XII международен конгрес по античен бронз	XXXIV	1992	3	57-58
590. Вагалински, Людмил. Международен колоквиум за културата Сънтана де Мureш – Черняхово в град Капут край Берлин, 20-24.10.95	XXXVIII	1996	1	71-72
591. Вайсов, Иван, Венцислав Гергов, Вълка Илчева, Лиляна Перничева, Мая Аврамова, Петя Георгиева, Явор Бояджиев, Лолита Николова. Проблеми на преходния период от енеолита към бронзовата епоха в България	XXXIV	1992	2	45-53
592. Ваклинова, Маргарита. В памет на Алиса Владимировна Банк (1906-1984)	XXVII	1985	1	69-70
593. Вачева, Красимира. Арх. Сава Н. Бобчев (1892-1984)	XXVII	1985	1	71-72
594. Велков, Велизар. Симпозиум по проблемите на римския Лимес във Видин	XXVIII	1986	1	56-57
595. Велков, Велизар. In memoriam Акад. Владимир Георгиев (1908-1986)	XXVIII	1986	4	49-50
596. Велков, Велизар. XVII конференция по класически студии „Ейрене“	XXIX	1987	2	49-50
597. Велков, Велизар. IX международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика	XXX	1988	1	68-69
598. Велков, Велизар. XIII международен конгрес по класическа археология	XXXI	1989	3	66
599. Велков, Велизар. XVIII конференция по класически студии „Ейрене“	XXXI	1989	4	63-64

600. Велков,Велизар. Сто години Anne epigraphique	XXXI	1989	4	67-68
601. Велков, Велизар. In memoriam Проф. Борис Геров (1903-1991)	XXXIV	1992	2	53-54
602. Велков, Велизар. In memoriam Проф. д-р Георги Михайлов (1915-1991)	XXXIV	1992	2	54
603. Велков, Велизар. X международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика	XXXIV	1992	4	62-63
604. Велков, Велизар. Чл.-кор. проф. д-р Веселин Бешевлиев	XXXIV	1992	4	64
605. Велков, Красимир. Археологическа изложба „36 години по-късно“	XL	1999	3-4	132-134
606. Владимирова, Габриела. Защитени дисертации (Владимир Маринов Пенчев)	XXXI	1989	1	63
607. Владимирова, Габриела. Защитени дисертации (Иван Христов Джамбов, Милена Димитрова Иванова)	XXXI	1989	2	67-69
608. Владимирова, Габриела. Защитени дисертации (Константин Тотев, Митко Костадинов Маджаров)	XXXI	1989	4	70-71
609. Владимирова, Габриела. Защитени дисертации (Людмила Дончева-Петкова)	XXXII	1990	1	67
610. Владимирова, Габриела. Защитени дисертации (Людмил Фердинандов Вагалински, Кръстина Минчева Панайотова)	XXXII	1990	2	63-64
611. Владимирова, Габриела. Защитени дисертации (Алексей Милков Гоцев)	XXXII	1990	3	67
612. Владимирова, Габриела. Защитени дисертации (Красимира Добрева Карадимитрова, Георги Георгиев Атанасов)	XXXIII	1991	3	61-62
613. Владимирова, Габриела. Защитени дисертации (Тотьо Косев Тотев, Лолита Петрова Николова)	XXXIII	1991	4	55-56
614. Въжарова, Живка. Американски учен – гост на България	XXX	1988	3	60-61
615. Вълчева, Дарина. Международна конференция „Геоархеология на могилите в древна Европа“	XXXV	1993	4	65-66
616. Вълчева, Юлия. Пети международен колоквиум по антични мозайки в Англия	XXX	1988	2	64
617. Генчева, Евгения. Юбилей на ст. н. с. Александра Димитрова-Милчева	XXXIX	1998	1-2	92-93
618. Георгиев, Павел. Пети международен конгрес по славянска археология	XXVIII	1986	2	59-61
619. Георгиев, Петко. X интернационален колоквиум по античен бронз във Фрайбург (ФРГ)	XXXI	1989	4	62-63
620. Георгиев, Петко. Гостуване на проф. Дж. Уилкс от Британския археологически институт	XXVI	1984	4	66
621. Георгиев, Петко. Изложбата „Художествен бронз от римската епоха“ в Националния Археологически музей към БАН	XXVII	1985	1	66-67
622. Гинев, Георги. Археологическата експозиция на Историческия музей – Търговище	XXXVIII	1996	1	67-70
623. Гюрова, Мария. Научна конференция „Нови проучвания върху праисторията на българските земи“	XXXIX	1998	3-4	121-123
624. Гюрова, Мария, Росица Ненова-Мерджанова, Бони Петрунова, Милена Менкова. Археологически проучвания през 1998 г.	XL	1999	1-2	129-133
625. Данов, Христо М. Конгрес в Австралия по история на древногръцката колонизация	XXVIII	1986	2	58-59
626. Делев, Петър, Методи Манов, Здравка Христова, Габриела Владимирова. Книгопис	XXXV	1993	1	62-64
627. Джамбов, Иван. Научна сесия в Сопот по проблемите на средновековния замък	XXVIII	1986	1	57-58
628. Джамбов, Иван. Национална научна конференция				

„Поселищен живот в Тракия през античността и средновековието", Хисар'93	XXXVI	1994	1	53-54
629. Джамбов, Иван. XIII международен конгрес по християнска археология	XXXVII	1995	2	54-55
630. Джамбов, Иван. Средновековната гражданска архитектура на Балканите 1300-1500 г. и нейното запазване	XXXIX	1998	3-4	124-125
631. Димитров, Камен. Международен колоквиум „Ритми на монетната продукция"	XXIX	1987	1	47-48
632. Димитров, Янко. Научна конференция по проблемите на Мадарския конник	XXXV	1993	2	62-63
633. Димитров, Янко. Четвърта среща по прабългарска археология и история в Шумен	XXXIX	1998	1-2	102-105
634. Димитрова-Милчева, Александра. VIII международен симпозиум по античен бронз в Стара Загора	XXVI	1984	2-3	135-136
635. Димитрова-Милчева, Александра. Ст. н. с. Мария Чичикова на 60 години	XXVII	1985	4	58-59
636. Димитрова-Милчева, Александра. IX международен конгрес по античен бронз	XXIX	1987	2	46-47
637. Димитрова-Милчева, Александра. Вдъхновен изследовател на античната археология в България (По повод на 70-годишнината на ст. н. с. I ст. Теофил Иванов)	XXX	1988	3	58-60
638. Димитрова-Милчева, Александра. XVI международен конгрес по римска керамика	XXXI	1989	2	66-67
639. Димитрова- Милчева, Александра. Научна конференция с международно участие, посветена на 30-годишнината на българско-полските разкопки в Нове	XXXII	1990	1	65-66
640. Димитрова- Милчева, Александра. XI международен конгрес по античен бронз в Мадрид	XXXIII	1991	1	65
641. Димитрова-Милчева, Александра, Милена Тонкова. II европейска работна среща по проблемите на античната глиптика	XXXIII	1991	4	53-54
642. Дончева-Петкова, Людмила. Международен симпозиум по славянска археология	XXIX	1987	4	74-75
643. Защитени дисертации (Димитър Савов Овчаров, Боряна Николова Русева)	XXX	1988	2	67
644. Иванов, Румен, Евгения Генчева. Две научни конференции, посветени на 35-годишнината от българо-полските проучвания в Нове край Свищов	XXXVIII	1996	1	73-74
645. In memoriam	XXX	1988	2	68
646. Йосифова, Мария. В памет на Георги Джингов (1925-1989)	XXXI	1989	4	68-69
647. Кабакчиева, Гергана. XVII международен конгрес по римска керамика	XXXII	1990	3	66
648. Кабакчиева,Гергана. Международен конгрес в Керкраде до Маастрихт, Холандия	XXXV	1993	2	61-62
649. Кабакчиева, Гергана. Международен конгрес по римска керамика	XXXV	1993	3	64-65
650. Кабакчиева, Гергана. Шестнадесети международен Лимесконгрес	XXXVIII	1996	1	70-71
651. Кабакчиева, Гергана. XVII Лимесконгрес в Залау, Румъния – 1997 г.	XXXIX	1998	1-2	106-107
652. Китов, Георги. Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) през 1992-1994 г.	XXXVII	1995	4	54-61
653. Ковачева, Мери, Илиан Катевски. I Южноевропейска конференция по археометрия	XXVII	1985	2	56-57
654. Ковачева, Мери. Международен симпозиум „Съвременни методи на датиране в археологията"	XXVIII	1986	2	62-63
655. Кузев, Александър. Ара Маргос. (1924-1990)	XXXIV	1992	1	61-63

656. Кузманов,Георги. Професор Велизар Велков на 60 години	XXX	1988	2	65-66
657. Кулев, Ивелин. XXVII международен симпозиум по археометрия	XXXIII	1991	1	66-68
658. Кулев, Ивелин, Диана Гергова. Втората южноевропейска конференция по археометрия	XXXIV	1992	1	60-61
659. Кулев, Ивелин. XXVIII симпозиум по археометрия	XXXV	1993	1	60-62
660. Кънчев, Кънчо. III международен семинар по петроархеология в Пловдив	XXVII	1985	1	67-69
661. Лисицов, Стефан. Експедиция „Хар хорум (Каракорум)" – 1990 г.	XXXIV	1992	3	56-57
662. Миланова, Оля, Невен Илиев. Вълю Цанков Вълев (1932-1994)	XXXVIII	1996	2-3	97-98
663. Милчева, Румяна. II международна конференция по римския портрет, състояла се в Рим	XXVII	1985	4	56-58
664. Милчева, Румяна. Трета международна конференция по проблемите на римския портрет	XXXII	1990	2	63
665. Минаева, Оксана. Юбилейна научна конференция „Боянската църква – нови данни и проучвания", София, 15 юни 1994 г.	XXXVI	1994	3-4	86-87
666. Найденова, Върбинка. Юбилейна сесия „25 години българо-полски археологически проучвания в Нове"	XXVI	1984	4	63-65
667. Найденова, Върбинка. Професия – призвание	XXVII	1985	4	59-60
668. Найденова, Върбинка. V международен симпозиум по древна история на Черноморието	XXX	1988	4	55-57
669. Найденова, Върбинка. Изложба „30 години българополски археологически разкопки в Нове" в Националния археологически музей	XXXII	1990	4	65-66
670. Начева, Веселина. XIV международен конгрес по римска керамика в Оксфорд	XXVI	1984	4	65-66
671. Ненова-Мерджанова, Росица. Тринадесети международен конгрес по античен бронз	XXXVIII	1996	1	20
672. Нешева, Виолета. Национална научна конференция „Сграфитокерамиката в България XII-XIV в."	XXXV	1993	2	64
673. Нешева, Виолета. Празници и зрелища в европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането. Научна среща – Варна, 1995	XXXVII	1995	4	62-63
674. Николов, Васил. Професор Георги Ил. Георгиев на 70 години	XXIX	1987	3	72-75
675. Николов, Васил. Международен колоквиум „Караново и новокаменната епоха в Балкано-Дунавския ареал" (20-22 октомври 1988 г., Залцбург, Австрия)	XXXI	1989	4	67
676. Николов, Васил. Митьо Кънчев (1923-1991)	XXXIV	1992	1	63
677. Николов, Васил. Конгрес на японските археолози	XXXVII	1995	3	51
678. Николов, Васил. In memoriam. Богдан Николов на 70 години	XXXIX	1998	1-2	95-96
679. Нинов, Лазар. В памет на проф. Стефан Ал. Иванов (1908-1987)	XXX	1988	4	61-62
680. Нинов, Лазар. VI международна конференция по археозоология	XXXIII	1991	4	52-53
681. Нинов, Лазар. Професор Гюнтер Нобис и неговите научни приноси	XXXVIII	1996	4	62
682. Нинова, Елза. IX конгрес на международната федерация по класически студии (F.I.E.C.) Пиза – 24-30.08. 1989 г.	XXXII	1990	3	65
683. Овчаров, Димитър. Impavide progrediamur Magister! (Проф. д-р Теофил Иванов на 80 години)	XXXIX	1998	3-4	126-128
684. Овчаров, Димитър. Нова археологическа периодика	XL	1999	1-2	128
685. Панайотова, Кръстина. Международна конференция, посветена на 200-та годишнина от откриването на Олбия	XXXVI	1994	3-4	87-88
686. Петков, Августин,Ивелин Кулев. XXV международен симпозиум по археометрия	XXIX	1987	2	47-49
687. Петров, Петър. Образуване на българското археоло-				

гическо дружество в София	XXXIII	1991	3	57-60
688. Петрова, Павлина. Научна сесия в Шумен за средновековния български град през XII-XIV в.	XXVIII	1986	1	58-60
689. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXVI	1984	1	72-78
690. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXVI	1984	2-3	137-144
691. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXVII	1985	1	72-80
692. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXVII	1985	2	65-72
693. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXVII	1985	3	62-68
694. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXVII	1985	4	60-66
695. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXVIII	1986	1	60-66
696. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXVIII	1986	2	63-69
697. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXVIII	1986	3	72-79
698. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXVIII	1986	4	50-56
699. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXIX	1987	1	48-55
700. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXIX	1987	2	51-56
701. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXIX	1987	3	75-80
702. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXIX	1987	4	78-84
703. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXX	1988	1	70-76
704. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXX	1988	2	68-71
705. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXX	1988	3	62-67
706. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXX	1988	4	67-71
707. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXXI	1989	2	69-74
708. Петрова, Стоянка. Книгопис	XXXI	1989	3	68-72
709. Попов, Атанас. 800 години от въстанието на Асен и Петър и възстановяването на българската държава	XXVIII	1986	2	57-58
710. Попов, Атанас. Живот и творчество, посветени на историческата наука (70-годишнината на академик Димитър Ангелов, член на Българската академия на науките)	XXIX	1987	3	69-72
711. Порожанов, Калин. Трети международен симпозиум „Тракия-Понтика“	XXVIII	1986	2	61-62
712. Порожанов, Калин. Тракия Понтика IV	XXXI	1989	4	64-65
713. Рабаджиев, Костадин. Втори национален симпозиум „Поселищен живот в Тракия“	XXIX	1987	4	72-73
714. Рашев, Рашо. Втора международна конференция по прабългарска археология в Шумен	XXIX	1987	4	76-77
715. Рашев, Рашо. Димитър Ил. Димитров (1927-1988)	XXX	1988	4	64-65
716. Рехо, Мария. Изложби за етруската култура в Италия	XXVIII	1986	3	71-72
717. Рехо, Мария. Изложба „Ювелирството от елинистическата епоха Таранто“, Италия	XXIX	1987	4	70-71
718. Рехо, Мария. Видна италианска учена в България	XXX	1988	3	60
719. Рехо, Мария. Изложба на златни накити от Оплонтис в Кастел Сант Анджело в Рим	XXX	1988	4	58-59
720. Рехо, Мария. Изложба „Гробницата Франсоа“ в Рим	XXXI	1989	1	60-61
721. Рехо, Мария. „Заровеното съкровище: сребро от Кайзераугуст“ (Рим, 1988 г.)	XXXI	1989	3	67
722. Рехо, Мария. Изложба във Венеция под наслов „Финикийците“ (март-ноември 1988 г.)	XXXII	1990	1	66
723. Русева-Слокоска, Людмила. XV международен Лимесконгрес в Англия	XXXII	1990	2	62
724. Славчев, Петър. В памет на Никола Ангелов (1912-1988)	XXX	1988	4	62-64
725. Станилов, Станислав. Тотьо Тотев (1947-1990)	XXXIII	1991	3	60-61
726. Тодорова, Хенриета. Михаил Чохаджиев (1948-1985)	XXVII	1985	2	57-58
727. Тодорова, Хенриета. Международен конгрес „Медната епоха в Европа“	XXX	1988	3	57-58
728. Тодорова, Хенриета. Международен симпозиум				

на тема „Ролята на Черно море в праисторията на Европа“	XXXI	1989	1	61-62
729. Харалambиева, Анна. Международен симпозиум по ранносредновековна археология в Матзее	XXXI	1989	4	66
730. Харалambиева, Анна. Трети международен симпозиум върху основните проблеми на ранноисторическото развитие в Краков	XXXIII	1991	1	57-58
731. Харалambиева, Анна. XIII международен конгрес по раннохристиянска археология (CIAC) Сплит-Пореч, 25.09-02.10.1994 г.)	XXXVII	1995	1	63-64
732. Харалambиева, Анна. Втора конференция на международната асоциация за изследване на античните бани, Варна, 22-27.04.1996	XXXVIII	1996	1	10
733. Христова, Здравка. Защитени дисертации (Иля Симеонов Прокопов, Дочка Иванова Владимирова-Аладжова)	XXX	1988	3	61-62
734. Христова, Здравка. Защитени дисертации (Иван Стефанов Бъчваров, Константин Иванов Дочев)	XXX	1988	4	65-67
735. Чанева-Дечевска, Нели. Весела Досева Писарова (1953-1997)	XXXIX	1998	3-4	129
736. Юрукова, Йорданка. Монетните находки, открити в България през 1982 г.	XXVII	1985	2	58-64
737. Проф. Велизар Велков носител на Хердерова награда	XXIX	1987	2	50
738. Творчески път посветен на науката (Юбилей на проф. Йорданка Юрукова)	XXXVIII	1996	4	73-75
739. **XXIX национална археологическа конференция в Смолян	XXVI	1984	1	70-71
740. **XXX национална археологическа конференция в Сливен	XXVII	1985	4	55-56
741. **XXXI национална конференция по археология във Велико Търново	XXVIII	1986	4	48-49
742.**XXXII национална конференция по археология в Разград	XXX	1988	1	69-70
743. **XXXIII национална археологическа конференция в Благоевград	XXX	1988	4	54-55
744. **XXXIV национална археологическа конференция в Кърджали	XXXI	1989	4	61-62
745. **XXXV национална археологическа конференция в Кюстендил	XXXII	1990	4	66-67

НАУЧНА ХРОНИКА

746. Узунова, Мария. Защитени дисертации (Димитър Петров Попов, Стефан Георгиев Лисицов, Казимир Попконстантинов Константинов)	XXXVIII	1996	2-3	99-100
747. Узунова, Мария. Защитени дисертации (Методи Манчев Даскалов, Борис Донев Борисов, Вълка Илчева Петрова)	XXXVIII	1996	4	76-77
748. Узунова, Мария. Защитени дисертации (Бони Райкова Петрунова, Венцислав Николов Динчев, Румен Живков Бояджиев)	XXXIX	1998	1-2	108-110
749. Узунова, Мария. Защитени дисертации (Янко Димитров Димитров, Васил Атанасов Николов, Методи Йорданов Манов, Сергей Борисов Торбатов)	XL	1999	1-2	134-138
750. Узунова, Мария. Защитени дисертации (Николай Димитров Овчаров, Хитко Стефанов Вачев, Никола Петров Теодосиев)	XL	1999	3-4	135-138

ПОКАЗАЛЕЦ НА АВТОРИТЕ

Аврамова, Мая 142, 591
Агре, Даниела 143-145, 177
Аладжов, Димчо 260
Аладжов, Живко 146-148, 405, 406, 539, 567-569
Аласън-Джонс, Линдзи 407
Александров, Георги 6, 149-152, 178, 180
Александров, Стефан 110
Алексиев, Йордан 408, 570
Ангелов, Димитър 1, 565
Ангелова, Елена 7
Ангелова, Стефка 8, 153, 409, 410, 566
Андреев, Йордан 411
Андреев, Христо 107, 154
Анчева, Радка 155-157
Атанасов, Георги 158-163, 412, 372
Атанасов, Иван 571
Балабанов, Петър 164
Балболова-Иванова, Мария 165, 166
Балканска, Ана 167, 168
Банев, Красимир 169
Беливанова, Анастасия 413
Белитов, Илия 152
Бешевлиев, Боян 9
Бешевлиев, Веселин Д. 170, 414
Бин, Нгуен Ван 125
Благова, Стоянка 572-585 (вж. И Петрова, Стоянка 689-708)
Боев, Златозар 171-173, 253, 254, 586
Божилова, Виолета 174, 587
Божинова, Юлия 175
Божкова, Анелия 10, 11, 176, 177
Божкова, Бистра 12, 13
Бонев, Александър Г. 14, 178-181, 415-419
Бонев, Стойчо 182, 183
Бонев, Чавдар 420
Бонева-Паские, Илиана 184
Борисов, Борис Д. 185, 186
Ботева, Дилина 187, 588
Ботушарова, Лилия 15
Бояджиев, Стефан 16, 17, 421, 422
Бояджиев, Явор 188, 189, 423, 591
Буюклиев, Христо 18, 190
Бъчваров, Иван 208
Бъчварова, Димитрина 379
Вагалински, Людмил 19, 169, 191-193, 589, 590
Вайсов, Иван 424, 591
Ваклинова, Маргарита 592
Вандова, Веселина 20
Василев, Васил К. 21
Василев, Васил П. 22
Василев, Радослав 425-427, 473
Василева, Дафина 23
Василева, Катя 329
Вахтел, Клаус 194
Вачева, Красимира 24-27, 195, 593
Велков, Велизар 28, 29 196, 197, 428-430, 594-604
Велков, Красимир 605
Вельович, Душан 274
Вендел, Михаел 135
Витлянов, Стоян 198, 431-435
Владимирова, Габриела 606-613, 626
Въжарова, Живка 614
Вълев, Петър 30, 31, 199, 200
Вълева, Юлия 32, 436
Вълчева, Дарина 615
Вълчева, Юлия 616
Върбанова, Мая 201
Гарлан, Ивон 202
Гатев, Йордан 233
Гацов, Иван 33, 125, 126, 437
Генчева, Евгения 34, 203, 204, 232, 617, 644
Георгиев, Владимир И. 35
Георгиев, Георги Д. 21
Георгиев, Павел П. 36, 205-207, 438-440, 618
Георгиев, Петко 208, 619-621
Георгиева, Петя 37, 38, 209, 591
Георгиева, Соня 442
Георгиева, Румяна 39, 441
Георгиевски, Блажо 210
Герасимова-Томова, Василка 40, 211, 212
Гергов, Венцислав 213, 591
Гергова, Диана 2, 41, 42, 658
Гетов, Людмил 214-216
Гинев, Георги 43, 217- 219, 259, 622
Гинева, Сирма 220
Горбанов, Петър 221
Гоцев, Алексей 235
Гочева, Златозара 44, 443, 444
Грембска-Кулова, Малгожата 222
Григоров, Валери 45
Григорова, Валентина 445
Григорова, Кунка 325
Гюрова, Мария 623, 624
Данков, Евлоги 446
Данов, Христо М. 625
Делев, Петър 626
Деянова, Мария 447
Джамбов, Иван 46, 47, 223, 224, 448, 627-630
Джингов, Георги 48
Джорджети, Дарио 225

Димитров, Божидар 449
Димитров, Камен 226-228, 631
Димитров, Павлин 302
Димитров, Янко 229, 230, 632, 633
Димитрова-Милчева, Александра 49, 50, 231, 232, 450-452, 482, 634-641
Димитрова, Бранимира 343
Димитрова, Диана 453
Димитрова, Милена 51
Димитрова-Чудилова, Сесилия 228
Динчев, Венцислав 52-54, 233
Долмова, Мария 55, 234
Домарадски, Мечислав 56, 235, 454
Дончева, Иванка 236
Дончева-Петкова, Людмила 8, 57-59, 237, 238, 410, 455, 456, 642
Дончева, Стела 239
Драганов, Георги 303
Драганов, Димитър 457
Дремсизова-Нелчинова, Цветана 240
Жуглев, Кирил Ис. 241
Здравкова, Златоживка 60
Златев, Славей 329
Зунг, Лам Тхи Ми 61, 242
Иванов, Румен 62, 63, 243-247, 458-463, 473, 644
Иванов, Теофил 64, 248, 249, 464, 465
Иванова, Стефанка 126
Игнатов, Веселин 250-252
Илиев, Невен 662
Илиев, Николай 171, 173, 253-255,
Илчева, Вълка 256, 591
Инкова, Мариела 466
Йованович,А. 452, 482
Йорданов, Иван 65, 257-259
Йорданов, Йордан 343
Йорданов, Стоян 260, 261
Йосифова, Мария 262, 263, 646
Йотов, Валери 264, 467
Йоцова, Ана 66
Кабакчиева, Гергана 468, 469, 647-651
Капелкова, Кристина 265
Карайотов, Иван 235
Катевски, Илиан 653
Квинто, Лидия 266, 267
Кесякова, Елена 268
Кисьов, Константин 67
Кисьов, Костадин 68, 269-271
Китов, Георги 69-71, 272, 652
Ковачев, Георги 273
Ковачева, Мери 274, 275, 653, 654
Ковачева, Теодора 276, 357
Койчева, Кина 277, 278, 302
Колендо, Йежи 174
Конович, Никулае 279
Кубадински, Пенчо 3
Кузев, Александър 655
Кузманов, Георги 280, 281, 470, 471,
Кулев, Ивелин 657-659, 686
Кънчев, Кънчо 72-74, 282, 472-476, 660
Кънчев, Митьо 283
Кънчева, Татяна 221, 283
Лазаров, Лъчезар 284
Лещаков, Красимир 75, 76
Лисицов, Стефан 661
Лисовий, Игор 477
Любенов, Камен 285
Любенова, Венеция 77, 286
Маджаров, Митко 78, 287, 288
Малеев, Юри 79
Манов, Методи 80, 289-291, 384, 626
Маразов, Иван 81, 292, 478
Маргос, Ара 293, 479
Марков, Николай 294-297, 480
Маслев, Стоян 298
Меламед, Андрей 299
Меламед, Катя 82, 300, 481
Менкова, Милена 624
Миланова, Оля 301, 662
Милчев, Атанас 302-304, 483-486
Милчева, Румяна 305-307, 663, 664
Минаева, Оксана 665
Минчев, Александър 308
Михайлов, Георги 83
Михайлов, Стамен 309-312, 487-494
Михайлова, Тонка 84
Момчилов, Димчо В. 313-315
Морева, Росица 495
Мусакова, Елисавета 85
Найденова, Върбинка 194, 666-669,
Нахапетян, Валентина 316
Начева, Веселина 670
Ненова-Мерджанова, Росица 86, 317, 496, 624, 671
Нешева, Виолета 135, 318-320, 497, 672, 673
Никитенко, Надежда 321
Николов, Богдан 87, 322, 323
Николов, Васил 88-94, 324-326, 498-500, 674-678
Николов, Димитър 197, 327, 328, 501
Николов, Никола 329
Николова, Лолита 95, 96, 502-509, 591
Николова, Янка 97
Нинов, Лазар 98, 330, 331, 679-681
Нинова, Елза 682
Овчаров, Димитър 4, 99-101, 332, 333, 510-518, 683, 684
Овчаров, Николай 102-107, 334-337, 519-521
Огненова- Маринова, Люба 338
Орачев, Атанас 108
Орачева, Иванка 108
Охрименко, Сергей 340
Панайотов, Иван 109, 110
Панайотов, Николай 111, 339
Панайотова, Кръстина 112, 340, 522, 523, 685

Парушев, Веселин 341
Пенчев, Владимир 141, 153
Перничева, Лиляна 113, 591
Петков, Августин 686
Петров, Петър 687
Петров, Тома 114
Петрова, Павлина 342-344, 688
Петрова, Светла 115, 116, 345, 346,
Петрова, Стоянка 689-708 (вж. И Благова, Стоянка 572-585)
Петрунова, Бони 624
Писарова, Весела 117, 347-349
Пировска, Галина 350
Попконстантинов, Казимир 118, 119, 524
Попов, Атанас 351, 709, 710
Попов, Володя 352, 353
Попова-Милева, Силвия 525
Попова, Цветана 354-356
Порожанов, Калин 120, 711, 712
Прешленов, Христо 121
Проданов, Николай 526
Прокопов, Иля 357
Рабаджиев, Костадин 358, 713
Радева, Младенка 89
Рашев, Рашо 122, 359-361, 527-530, 714, 715
Рехо, Мария 123, 531, 716-722
Рибаров, Георги К. 172, 362
Робов, Мирко 363
Русева, Боряна 124
Русева-Слокоска, Людмила 723
Русинов, Валери 175
Семенцова, Руслана 321
Симеонов, Борис 364
Сираков, Николай 125, 126
Сиракова, Емилия 325
Сиракова, Свобода 126, 127
Славова, Мирена 365, 532, 533
Славчев, Петър 366, 724
Смядовски, Стефан 128, 238, 367-369
Спасов, Николай 253, 254
Станилов, Станислав 370-373, 534-543, 725
Станчев, Димитър 392
Станчева, Магдалина 374, 544
Стефанов, Павел 545, 546
Стоев, Димитър 375
Стоименов, Димитър 376
Стоичков, Валери 547
Стойков, Владимир 236
Стойчев, Тодор 377
Стоянов, Тотко 129, 130, 378-380
Султов, Богдан 381
Танчева-Василева, Нели 382
Тачева, Маргарита 131
Теодосиев, Никола 132, 383, 384
Тодорова, Хенриета 548-554, 726-728
Тонкова, Милена 641
Торбатов, Сергей 385, 386, 555
Тотева, Петрана 103
Тотев, Константин 133, 387-392, 556, 557
Тотев, Тотьо 5
Тошков, Алеко 275
Узунова, Мария 746-750
Фол, Александър 134
Хаджиев, Коста 263, 393
Халиков, Алфред 394
Хараламбиева, Анна 395, 396, 558-561, 729-732
Херман, Йоахим 135
Хисарлъшка-Танова, Спасина 397
Христова, Здравка 626, 733, 734
Цацов, Петър 136
Цонев, Цони 398
Църов, Иван 399
Чангова, Йорданка 400
Чанева-Дечевска, Нели 137, 138, 735
Чернева-Тилкиян, Славка 401
Чолаков, Славчо 402
Чохаджиев, Михаил 403
Чохаджиев, Стефан 139
Шалганов, Константин 562
Шамрай, Анатолий 316
Шаранков, Николай 404
Щерева, Ирина 140, 563, 564
Юрукова, Йорданка 141, 736
Ярмолюк, Микола 477

СЪДЪРЖАНИЕ

Мария Манолова – Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XII в. 1
Димитър Овчаров – Произход и предназначение на един рядък архитектурен план през Средновековието 16

Материали и съобщения

Христо Христов, Илия Илиев – Северопонтийски каменни „скиптри-чукалки" от бронзовата епоха в долината на Долна Тунджа..... 27
Калин Порожанов – Пристанищата по западното Черноморие през Античността (по данни от оловните щокове от България) 33
Румен Радев – Гробове-питоси от територията на България VI–II в. пр. Хр.(поява, разпространение, особености, датировка, опит за интерпретация) . 40
Даниела Агре – Тракийска могила от римската епоха в кв. Дружба, София 51
Николай Овчаров – Рицарски хералдически украси от XIII–XIV в. 60
Коста Хаджиев – Още веднъж за датировката на Кремиковския надпис 66

Критика и рецензии

Павел Георгиев – Рашо Рашев, Янко Дими-тров. Плиска. Сто години археологически разкопки. Шумен, 1999, 102 с. Издание на Археологическо дружество „Българска старина", издателство „Светлина"-Шумен 71
Стефан Бояджиев – Нели Чанева-Дечевска. Ранно-християнската архитектура в България IV–VI в. Университетско издателство „Св. Климент Охридски", София, 1999, 346 с. 75

Преглед

Мариела Инкова – Инсигнии и сувенири на поклонничеството 79
Станислав Станилов, Даниела Агре – В памет на Георги Александров 82
Виолета Нешева – In honorem Ljudmilae Doncevae-Petkovae 85
Мария Узунова – Защитени дисертации 89
Ирен Тодорова-Вълкова – Библиография на публикувани материали в сп. „Археология" (1974–999) 93

SOMMAIRE

Maria Manolova – Contribution à la question de la diffusion de la céramique de table byzantine sur les territoires bulgares de la fin du VIIIe à la fin du XIIe siècle 1
Dimitar Ovtcharov – Origine et destination d'un très rare plan architectural du Moyen âge 16

Communications

Christo Christov, Ilia Iliev – „Sceptres-mortiers" nord-pontiques de l'âge du bronze, de la vallée de la Dolna Tundža 27
Kalin Porojanov – Les ports du littoral nord de la mer Noire pendant l'Antiquité (d'après les données des jas de plomb provenant de Bulgarie) 33
Roumen Radev – Tombes-pythos du territoire de la Bulgarie VIe-IIe siècle av. J.-Ch.
(apparition, diffusion, traits particuliers, datation, interprétations) 40
Daniela Agre – Tumulus thrace de l'époque romaine dans le quartier „Družba", Sofia 51
Nikolaj Ovtcharov – Ornements héraldiques des XIIIe-XVe siècles 60
Kosta Hadjiev. Encore une fois pour la datation de l'inscription de Kremikovci 66

Critique et comptes rendus

Pavel Gueorguiev – Рашо Рашев, Янко Димитров. Плиска. Сто години археологически разкопки. Шумен, 1999, 102 с. Издание на Археологическо дружество „Българска стари-на", издателство „Светлина" – Шумен 71
Stefan Boyadjiev – Нели Чанева-Дечевска. Ранно-християнската архитектура в България IV–VI в. Университетско издателство „Св. Климент Охридски", София., 1999, 346 с. 75

Revue

Mariela Inkova – Des insignes et des souvenirs du pelèrinage 79
Stanislav Stanilov, Daniela Agre – A la mémoire de Gueorgui Alexandrov 82
Violeta Necheva – In honorem Ljudmilae Doncevae-Petkovae
Maria Ouzounova – Thèses soutenues 89
Irène Todorova- Valkova – Archéologie (1974-1999) Bibliographie **93**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. д. и. н. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. д-р АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. I ст. д. и. н. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. д. и. н. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. д. и. н. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. д-р АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. д-р ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА
Литературни сътрудници МАРИЯ УЗУНОВА, ИРЕН ТОДОРОВА.

Адрес на редакцията:
Археологически институт и музей при БАН, София, ул. „Съборна" 2, тел. 986-78-35.